

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–2022) • Др Душан Достанић и др Милош Ковић (2023–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савешћа
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савешћа

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) •
Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

194

(2/2025)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уредништва

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз, Француска) •
• Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд) • Проф. др Костас
ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша ЂУРКОВИЋ (Београд) •
• Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд) •
• Проф. др Часлав Д. КОПРИВИЦА (Београд) • Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ
(Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована МИЛУТИНОВИЋ (Нови Сад) •
• Проф. др Ђорђе МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Милован МИТРОВИЋ (Београд) •
• Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) •
Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Јасмина ПЕКИЋ (Нови Сад) •
• Проф. др Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ (Бања Лука, Р. Српска, БиХ) • Проф. др Душан ПРОРОКОВИЋ
(Београд) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) •
• Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Главни уредник

Др Душан ДОСТАНИЋ

Одговорни уредник

Др Милош КОВИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2025

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

194
(2/2025)

НОВИ САД
2025

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њице за сѝолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Наташа С. Миловић О ШЕСТОВЉЕВОМ СЛИКАЊУ СИТУАЦИЈА ДОСТОЈЕВСКОГ И НИЧЕА	Nataša S. Milović ON SHESTOV'S DEPICTION OF DOSTOEVSKY'S AND NIETZSCHE'S SITUATIONS
155–171	

Марко Мијатовић и Петар Матић ЛОКАЛНИ ИЗБОРИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 2024. ГОДИНЕ: АКТЕРИ, ИСТОРИЈАТ И ПОСЛЕДИЦЕ	Marko Mijatović and Petar Matić LOCAL ELECTIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 2024: ACTORS, HISTORY AND CONSEQUENCES
173–196	

Марко Павловић ЕВРОПОДОБНОСТ НА ПРИМЕРУ ЈЕДНЕ КЊИГЕ ИЗ УСТАВНЕ ИСТОРИЈЕ СРБИЈЕ	Marko Pavlović EUROPEAN SUITABILITY ON AN EXAMPLE OF A BOOK FROM THE CONSTITUTIONAL HISTORY OF SERBIA
197–259	

Гордана Булатовић ТРЖИШНА МОЋ И КОНКУРЕНЦИЈА НА ДИГИТАЛНИМ ПЛАТФОРМАМА: УТИЦАЈ НА МЕДИЈСКИ ПЛУРАЛИЗАМ У СРБИЈИ	Gordana Bulatović MARKET POWER AND COMPETITION ON DIGITAL PLATFORMS: IMPACT ON MEDIA PLURALISM IN SERBIA
261–268	

ОСВРТИ / REVIEWS ESSAYS

Стево М. Лапчевић

ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ: ЖИВОТ У ВРЛИНИ

(*Драгољуб Јовановић*, зборник радова са округлог стола посвећеног стогодишњици одбране доктората Драгољуба Јовановића, одржаног под покровитељством Града Пирота, 29. априла 2024. године. Уредници проф. емеритус Љубиша Митровић, проф. Петар Анђелковић; Историјски архив Пирот, Пирот 2024; 582 стр.)
269–273

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Славиша Костић

ТЕОЛОШКИ ЈЕЗИК СВЕТЛОСТИ У ПОЗНОЈ АНТИЦИ

(Isidoros C. Katsos, *The Metaphysics of Light in the Hexaemeral Literature. From Philo of Alexandria to Gregory of Nyssa*. Oxford Early Christian Studies, Oxford University Press, 2023. IX + 288 pp.)

(Исидор Катсос, *Метафизика светлости у хексамералној књижевности. Од Филона Александријског до Григорија Ниског*, Оксфорд 2023; 288 страна)
275–279

Душко Кузовић

УГЛЕДНИ ПРИМЕР ОДНОСА ПРЕМА ЛОКАЛНОЈ АРХИТЕКТОНСКОЈ БАШТИНИ

(Ивана Јаношевић, *Нејоурејно културно наслеђе у Намеснишћу јосавском*, Библиотека „Влада Аксентијевић”, Обреновац 2024; 113 страна)
280–283

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

285–286

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР / REGISTER OF NAME

287–290

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY

291–300

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

301–310

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 821.161.1.09 Šestov L. I.
UDC 821.161.1.09 Dostojevskij G. M.
UDC 82.09
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2594155M>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 26. 2. 2025.
Прихваћен: 10. 3. 2025.

О ШЕСТОВЉЕВОМ СЛИКАЊУ СИТУАЦИЈА ДОСТОЈЕВСКОГ И НИЧЕА

НАТАША С. МИЛОВИЋ

Универзитет у Београду
Факултет политичких наука
Јове Илића 165, Београд, Србија
natasa.milovic@aol.com
<https://orcid.org/0000-0002-1697-0648>

САЖЕТАК: У овом раду настојимо да артикулишемо одређене моменте у мисли Лава Шестова усредсређујући се пре свега на његово дело *Достојевски и Ниче – философија трагедије*. На ово дело се посебно осврћемо будући да желимо да концептуализујемо оно што именујемо као Шестовљево „сликање ситуација” Достојевског и Ничеа. Ова концептуализација нам је важна да бисмо испитали улогу таквог Шестовљевог „сликања њихових ситуација” у његовом трагању за потпунијим поимањем постојања. Прекретнице у животу и делу Достојевског и Ничеа показују се као значајне за Шестова будући да у њима налази потпору за осликавање драме која се тиче *проширивања ојсећа искуства постојања и проширивања ојсећа поимања постојања*. Имајући у виду ове прекретнице Шестов ће говорити о подземним аспектима мисли ова два аутора, о неуобичајеној области људског духа – „у којој, није било добровољаца”. Питаћемо се како *проширивање ојсећа искуства постојања* (које је повезано са *трагичним догађајима* у њиховим животима) намеће нове захтеве спознаји и у каквој су вези ти нови захтеви са Шестовљевим фундаменталнијим схватањем улоге философије, са неким видом „иницијације” у истинско бивање и философирање.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Шестов; Достојевски; Ниче; сликање ситуације; подземно; живот; трагично

ОКО МИСЛИ ЛАВА ШЕСТОВА У ДЕЛУ ДОСТОЈЕВСКИ И НИЧЕ – ФИЛОСОФИЈА ТРАГЕДИЈЕ

У овом раду пресудно ће бити речи о реконструкцији одређених момената Шестовљеве мисли који се налазе у његовом делу *Достојевски и Ниче – философија трагедије*. Будући да сматрамо да у овој књизи о Достојевском и Ничеу, која заправо „није посве о њима” или „није само о њима”, почивају значајни моменти Шестовљеве мисли – настојаћемо да их расветлимо. Ипак, нагласак стављамо на оне моменте за које нам је важно управо *Шестовљево сликање ситуација* Достојевског и Ничеа. Испитујемо улогу таквог сликања у Шестовљевом трагању за веродостојнијим поимањем постојања.

Када запажамо да је у овом делу реч о *сликању ситуација* поменутих аутора под тим претпостављамо да је реч о мешавини *биографских чињеница* из њиховог живота (алудирању на њихове реалне ситуације) и *имажинативної обликовања* ситуација ових аутора као ликова у *Шестовљевој философској постановци* (приповедању о њима као о ликовима који имају своју улогу у подупирању философско-проблемских оквира књиге).

Таквим приступом ми се ограђујемо од анализе која би се тицала питања колико Шестовљево тумачење дела и живота Достојевског и Ничеа има основа, да ли је оно ваљано и оправдано. Овде настојимо да кроз неки вид анализе и реконструкције управо *специфичној* Шестовљевог приступа њима темељније разумемо самог Шестова: да испитамо улогу *таквој* тумачења живота и дела поменутих аутора *за његове философске циљеве*.¹ Тако се постављамо према овом делу Лава Шестова и зато што сматрамо да је његова мисао добрим делом уплетена у говор о другим ауторима: у овом случају у говор о Достојевском и Ничеу. С тим у вези Богдан Лубардић запажа: „’Странствовање по душама’ (странствования по душам) представља централни дијалогски и полемичко-херменеутички *метод* мисленог и емпатијског проницања руског мислиоца. Тим поступком (касније критикованим као ’шестовизовање’) Лав Исакович ’... код других налази оно што је видео у себи’, како сам тврди за Ничеа. У делу *Достојевски и Ниче* (1903) Лав то образлаже овако: ’... мој циљ је изван оптуживања и одобравања. Иако се овде говори у вези са Достојевским (Толстојем, Ничеом, Кантом, Џејмсом и другима – додао БЛ), *не говори се о њему*; барем *не само о њему*’” [Лубардић 2010: 150–151].

Наиме, иако није посве оправдано изједначавање ситуација Достојевског и Ничеа, нити њиховог дела, важно нам је да за сврхе хватања укоштац са поменутих аспекта ове књиге овде имамо у виду пре свега оно што им је заједничко, а што је за проницање у Шестовљеву мисао важно.

¹ Треба напоменути да је Шестов сматрао да је Достојевски философ, а не само писац. Исто то мислио је и за Лава Толстоја.

ШЕСТОВЉЕВ ПРИСТУП ДОСТОЈЕВСКОМ И НИЧЕУ КРОЗ ПОДЗЕМЉЕ

Ако се постави питање „шта је то што се Шестову намеће као несумњиво заједничко за Достојевског и Ничеа?“² одговор би био да је то пре свега такозвани *лас ѿдземља*². Шта је то подземље? Одакле се појављује оно? Како се до њега долази? Како се у њему живи? Како се из њега свет види? Има ли из њега изласка? Шта су одлике гласа из подземља? О чему тај глас говори? Зашто је оно Шестову толико важно? Како бисмо направили пут одговорима на ова питања важно нам је да нагласимо најпре да глас подземља није константан у делу Достојевског и Ничеа, да се он појављује тек у периоду друге фазе њиховог рада.

То нас надаље наводи на упитаност: „како долази до те друге фазе, са чим је она у вези“. Она је у вези са трагичним догађајима у њиховим животима. Дакле, оно што је заједничко за Достојевског и Ничеа јесте и то да је овој другој фази претходио трагичан догађај³. Трагичан догађај који је обележио Достојевског и трагичан догађај који је обележио Ничеа нису исти, нити је њихова мисао непосредно изронила одмах са трагичним догађајима. Дакле, оно што је њима заједничко јесу *ефекти* који су ти догађаји производили по рађање њихових нових увида и схватања. Зато, без обзира на то када су ти ефекти почели да узимају маха у њиховом животу и делу, Шестов има у виду да су они имали пресудан удео у њиховом новом поимању себе и света.

Шестов следећим речима осликава срж специфичности ситуације из које израста подземност: „Постоји област људског духа у којој није било добровољаца: људи у њу закораче само мимо своје воље. *А ѿо је, уираво, област ѿраједије*. Човек који је био тамо почиње другачије да мисли, другачије да осећа, другачије да жели. [...] Лађе су потонуле, сви путеви назад су затворени – мора се ићи напред у неизвесну и увек страшну будућност. И човек иде и не размишљајући више о ономе што га очекује. Неостварене наде његове младости изгледају му сада лажне, варљиве, неприродне чак. Са пакошћу и мржњом чупа из себе све оно у

² Иако је израз *ѿдземље* пре свега везан за lika *Зайиса из ѿдземља* чији је аутор Достојевски (и иако се израз „подземник“ појављује и код Ничеа) нас овде занима *ѿдземље као философски ѿојам* који на трагу увида Достојевског и Ничеа развија Шестов. Шестов „подземног човека“ промишља у ширем смислу то јест не ограничава се само на ликове Достојевског које препознаје као подземне већ сматра да су то и сами Достојевски и Ниче. Овакво Шестовљево тумачење повезано је са истраживањем *одакле се рађају њихова схватања* која отварају пут својеврсној философији егзистенције. У крајњој линији подземност Шестов препознаје и у Толстојевој мисли (нпр. у лику кнеза Андреје) и не само у њој. Дакле, за Шестова подземност у најширем и поједностављеном смислу оличава изложеност егзистенције конкретног човека и његовог мишљења пределима искуства постојања на која није изричито упућен пре него она почну да нагризају саму његову егзистенцију.

³ У раду не залазимо у биографске појединости у вези са Ничеовом болешћу, као ни у вези са робијом Достојевског (иако њима Шестов посвећује посебну пажњу). Овде настојимо да мапирамо пунктне тачке на којима почива Шестовљево сликање њихових ситуација. За те сврхе искуство болести Ничеа и искуство робије Достојевског концептуализујемо као трагичне догађаје, имајући у виду да су ефекти трагичког зачети са овим догађајима за Шестова пресудни за сликање специфичности њихове ситуације.

шта је веровао, што је некада волео. Он се мучи да људима исприча о својим новим надама али га сви гледају са ужасом и неповерењем. На његовом лицу, измученом немирним мислима, у његовим запаљеним очима које пламте светлошћу, људи траже знаке безумља који би им дали право да га одбаце” [Шестов 1979: 38–39].

Иако је трагичан догађај нешто сингуларно, појединачно – оно што се тим путем буди у вези је са оним што је свепрожимајуће трагично у животу, а што се том сингуларношћу и активира. Тај аспект живота је онај аспект који људи обично не желе да виде, од њега би да побегну. У таквом контексту оно што постаје исто тако заједничко Достојевском и Ничеу у другој фази њиховог рада јесте „приморавање” других да се тај аспект живота види. Они њиме почињу да „заstraшују” модерног човека.

Исто тако, заједничко им је и то да пре него су постали „страшитељи” били су и сами заstraшени, да су хтели најпре да побегну из ситуације у којој су се затекли. То им није било могуће јер су ефекти трагичног догађаја били такви да они нису могли назад у дотадашња уверења, иако им се од онога што су пред собом видели најпре – бежало. Наиме, када се догоди крах дотадашњег светоназора; када он новим искуством (који покреће трагични догађај) постане „разбијен” – прва реакција која је својствена ономе који то преживљава јесте покушавање да се стари светоназор поврати, да се што чвршће пригрли тако да нас „штити” од онога што се не може поимати на уобичајени начин. Потреба за рестаурацијом старог светоназора јавља се управо због неког вида онтолошког страха који извире из човека због изложености хаосу, ништавилу, бесмислу, патњи – ономе страхотном у људском постојању, о чему сведочи управо глас подземља. Таква изложеност тек последично производи психолошке консеквенце по оне који им бивају изложени. Оне постају последица изложености кутцима постојања у свету који човеку нису доступни у свом конкретном и изричитом облику пре него га у њих убаци трагично искуство.

Трагичан догађај је постао окидач за „испалост” из уобичајеног опсега искуства света које према Шестову почива на премисама „сви ми”. Та испалост производи немилосрдан облик осамљивања из ког и израста подземна мисао. Наиме, Шестов се у књизи *На Теразијама Јова* позива на речи лика Ф. М. Достојевског из *Зайиса из ѿдземља* – „Ја сам сâм – а они су сви” [Шестов 2006: 35] – и на том трагу говори о односу *ѿдземноѿ самсѿва* и *надземноѿ свисѿва*. Након те испалости, оно што Шестов препознаје као *свисѿво* тек се и идентификује као свиство, као оно чему се више не припада, у чему нема места за такво из њега испало „ја”. Трагичан догађај је произвео непревладиви дисконтинуитет између периода живота који је трајао „пре него” што се десио и периода живота који је уследио „након што” се десио. Имајући у виду нелагоду таквог дисконтинуитета Шестов слика драму њихове ситуације. Сврха таквог сликања није само у томе да се тим путем стекне бољи увид у њихово дело, у мисао мислиоца, *већ је наѿласак на ѿвезаностѿи између ѿше и ѿшакве мисли и њеноѿ живоѿ аутѿора*. Дакле, није само реч о томе да се говори о аутору него о живом човеку заstraшеном питањима – кога суочавање са њима

сачињава у аутора. Шестов пише: „[У]место да понуди Ничеу да се мирно бави будућношћу човечанства или космоса у целини, судбина је наметнула њему, као и Достојевском, *једно мало и, рекло би се, једноставно питање – питање о његовој сопственој будућности* (курзив Н. М). И проницљиви филозоф, који је без страха гледао на страхоте целог света, збунио се и помео као дете залутало у шуми, *пред тим проблемом за који су многи веровали да није нарочито сложен ни посебно компликован*” (курзив Н. М) [Шестов 1979: 165–166].

То „мало и рекло би се, једноставно питање” Шестов настоји да представи онаквим какво оно заиста јесте. Он показује да се са зачињањем тога питања губи дистанца аутора (посматрача) и света живота (предмета посматрања): наиме, дистанца на којој и почива однос „учених” према свету, на којој почива проучавање. Са рушењем те баријере стварају се другачији услови који намећу нове услове спознаји, који изискују нове путеве за спознају истине.

Шестов наговештава нешто у вези са такозваном „подземном истином”: „У њиховој свести већ се појављује искра нове истине, али за сада им она не личи на истину него на неко страшило, на страшно привиђење које је дошло из неког другог, непознатог света. О тој истини још не говоре отворено, не називају је правим именом, о њој говоре алузијама, знацима, симболима...” [Шестов 1979: 184].

Дакле Шестов указује на „искру нове истине” и разумева „подземног човека” као оног који се са њом хвата укоштац супротно дотадашњим „мерилима и путевима досезања истинитог”, будући да се она тада показују као недостатна.

На другом месту Шестов пише: „Али не тражи човек истину као што је сматрао Шопенхауер, него истина тражи и прогони човека” [Шестов 1979: 245], односно „Можда – ко зна – можда у тој истини, тако одвратној на први поглед, има нечег лепшег од свих милина најраскошније лажи” [Шестов 1979: 76].

То да Шестов тражи нешто лепше у тој истини, која је одвратна на први поглед, повезано је са његовим настојањем да се ухвати укоштац са недостатношћу дотадашњих путева ка досезању истинитости; са његовим трагањем за потпунијим поимањем постојања. Утолико, треба имати у виду да сликање ситуације Достојевског и Ничеа Шестову служи и за те сврхе. Оно је повезано са неким видом Шестовљевог ликовања над тим што њихове ситуације сведоче у прилог урушавања „идеалистичких зидова који сигурно ограђују науку од живота” [Шестов 1979: 30]. Шестов ликује над овим урушавањем јер сматра да оно може да отвори пут опробавању онога до чега је њему у философији стало, а то је пут опробавања „могућности немогућег”. У томе он препознаје прилику за истинско философирање зато што према Шестову, како наводи Брус Бау (Bruce Baugh): „Истинска мисао започиње [...] само онда када ’према сведочењу све могућности бивају исцрпљене’ и ’када се затекнемо насупрот зида немогућности’” [Baugh 2015: 327].

ДОСТОЈЕВСКИ И НИЧЕ КАО ЛИКОВИ ЛАВА ШЕСТОВА НА ПОЗОРНИЦИ ЖИВОТА

У поменутој књизи Достојевски и Ниче се, као што смо већ наговестили, појављују и као некакви Шестовљевог имагинацијом обликовани ликови о којима Шестов приповеда имајући у виду оно шта им се збива „на позорници *живој*”. Живот у том случају јесте специфично појмљен. То је живот како га разумева Шестов. Сликањем ситуације Достојевског и Ничеа он изводи и реконструкцију тога како се живот „опходи” према човеку и његовим идеалима. Реч је и о томе да тим путем Шестов њима даје прилику да буду и више него што би били без таквог његовог тумачења ефеката њихових увида. Шестов не само да њих узима као потпору за своју философску мисао већ од њихових увида, ситуације из које је друга фаза њихове мисли проистекла, прави неки вид *йовесно-философској дојављаја* за који сматра да је достојан да буде тумачен као повод за темељно подривање доминантних тенденција у философији и за промишљање тога шта философија јесте и може да буде. Наиме, Шестову је каткад непријатељ рационализам, идеализам, материјализам, позитивизам, теоријска философија, епистемологија, методологија и друго. Оно што је за све правце, школе, учења, методе који му сметају заједничко, јесте то да они немају одлике егзистенцијалне мисли. Они, будући да према Шестовљевог мишљењу нису проживљени – нису ни аутентични.

Наиме, уместо да на ситуације Достојевског и Ничеа Шестов гледа као што би то било уобичајено (да је реч о такозваним „изузецима који потврђују правило”) он ствари преокреће и поступа као да је у овом случају реч о томе да: „изузети треба да доведу у питање правило”. У књизи *Добро у учењу грофа Толстоја и Ничеа* Шестов указује да критике Ничеовог поступка од стране научника почивају на, парафразирамо, проналажењима Ничеове „карактерне недораслости” научном позиву а да они ни не сумњају да: „Ничеова преживљавања могу бити искушења за истинитост претензија саме науке” [Шестов 1981: 112]. На примеру тог поређења је можда најувидљивији кредо Шестовљевог изокретања става „изузетак потврђује правило” у „изузетак доводи у питање правило”.

У настојању да драматизује *йовесне домете* изазова са којима се суочавају Достојевски и Ниче, да укаже на другачију природу онога што постаје задатак спознаји, Шестов пише: „Сада нам, ево, живот намеће своје захтеве. Живот не мари много за идеале” [Шестов 1979: 248].

Шестов живот често схвата као ћудљиву загонетну силу која себе не изводи по принципима логике у коју човек може једном тек прозрети. Због тога живот остаје надмоћнији од човека, а човек га спознаје (не тек апстрактно-теоријски) већ кроз отиске путем којих се у његовом конкретном животу ова ћудљива загонетна сила пројављује. У том контексту израз „живот не мари много за идеале” указује на ћудљивост живота, на његово нехајање за оно што људи смишљају како би ишли у сусрет животу на начин који замишљају бољим. За Шестова је одлика такозваних „учених људи” то да идеалима настоје да потчине живот.

Шестовљево поимање живота повезано је са настојањем да дезинтегрише, уздрма, демистификује опсег искуства и поимања на којем почивају питања и одговарање учених људи. Оно што може да разобличи такав *ойсеј* – да укаже на његову ограниченост – Шестов често именује као *живој*. У том контексту, када је реч о животу, Шестов не установљава теорију на основу које износи своје схватање феномена живота, већ на основу говора о Достојевском и Ничеу настоји да говори како живот показује такво своје лице. Он заправо спроводи нешто што би се условно могло назвати *интерпретативном драматизацијом*. Кроз говор о томе како се живот опходи према Достојевском и Ничеу, кроз драматизацију таквог опхођења, Шестов настоји да артикулише своје схватање живота. Дакле, он настоји да своје схватање живота црпи из стварног живота, из оног стварно догођеног што је у релацији са овим ауторима. Ипак, ту није реч о пуко фактографском приступу него о интерпретативном: то ће рећи, кроз такву драматизацију Шестов изводи интерпретацију такве њихове реалности која нема за циљ само појачаније разумевање њих и онога што се догодило већ има за циљ и то да Шестову пружи потпору да (на том плану) развија своје схватање живота путем ког напада учењаштво.

Шестовљево схватање живота најпре се чини блиско схватању које би се могло назвати *народским*. За Шестова такво схватање живота није одлика само руског народа, него и било ког другог. Чак се и у српском народу користи израз „такав је живот” онда када се алудира да се *десило нешто неочекивано, нејовољно, нејојмљиво* – да би се тим путем указало на ђудљиви аспект живота: онај који не подилази људским тежњама, или, у најмању руку, кога није посве могуће укротити тако да служи њима. Као да народ тим путем, таквим схватањем живота, изнова одаје признање животу – његовој промисли да надигра човека.

Овакво Шестовљево схватање живота и *сујројстјављање народској – учењачком* је повезано са тумачењем последица трагичног догађаја у животу Достојевског и Ничеа. Оно је увезано утолико што трагични догађај производи последице спрам којих се тестира њихово знање. Оно се тестира на основу критеријума који су у непосредној релацији са животом: наиме, поставља се питање колико оно у таквој ситуацији у духовном смислу уопште помаже човеку.

Када Шестов слика драму ситуације поменутих аутора истовремено одгонета и начин на који се живот поставља према учености Достојевског и Ничеа. Кроз такав вид одгонетања и осликавања управо сила живота, које се према њиховој учености немилосрдно постављају, кроз давање гласа тим силама живота провејава изругивање схватањима Достојевског и Ничеа (схватањима карактеристичним за прву фазу њиховог рада)⁴.

⁴ Иако Шестов о оваквом „третману” *живој* говори на примеру Достојевског и Ничеа, он њихове ситуације реконструише кроз посредно сликање и онога што је сам проживео. Он себи даје за право да приповеда о њиховим стањима и осећањима као да је био са њима, или проживео све то исто. Може се рећи да је Шестов заправо све време и аутоироничан (да исмева и своју пређашњу животну фазу) онда када иронично сагледава наизглед само њихову свест о јаловости пређашње занесености идеалима. Дакле, како Шестов сматра да

Њега не треба схватити као дословно Шестовљево изругивање овим ауторима, већ оно има дубљи смисао. Реч је о Шестовљевом давању гласа оним силама живота које су непокорне човеку и његовим идеалима. Шестов показује како оне изискују да од човека буду појмљене на специфичан начин, начин који није афирмисан у свету учених. Дакле, оне нису нешто што се може поимати из књига, за шта учени људи најпре поимање и везују. Достојевски и Ниче (из прве фазе њиховог рада) се у том контексту налазе на мети да би се на њиховом примеру то показало.

Ако Шестовљево писање има одлике антиинтелектуализма, онда се оно не треба схватити као да Шестов заговара да оно што је блиско народском схватању тако јесте и треба да буде. Пре је реч о томе да Шестов има намеру да „провоцира” ученост и да направи пут ревизији поимања, упитаности – како да ученост свој, Шестов би рекао, „кукавичлук спрам живота” не прикрива идеалима, како да се не задовољава аутореферентним, непотпуним одговорима.

ИЗВРТАЊЕ ФИЛОСОФСКОГ СТАВА „НЕ СМЕЈ СЕ, НЕ ПРОКЛИЊИ, НЕ ПРЕЗИРИ, РАЗУМЕВАЈ” И УЛОГА НЕПОЈМЉИВОГ

Шестов се у више наврата полемички односи према Спинозиним речима које гласе „не смеј се, не проклињи, не презири – разумевај” (lat. *non ridere, non lugere, neque detestari sed intelligere*) [Шестов 1990: 13]. Ове речи он узима као оличење карактера философских императива. У таквом изразу оно прво би било карактеристично за један наиван и недорастао став према животу (смејање, проклињање, презирање), док би ово друго важило за оличење разумног и зрелог става према животу. Шестов насупрот томе истиче значај овог првог и настоји да покаже да управо „стања и расположења” Достојевског и Ничеа постају за философију релевантна. Он указује на философске импликације таквих „стања и расположења”. Како и зашто она то јесу и то могу бити? Зато што из њих извире лава питања која имају философски карактер. И то онај вид философског карактера до ког је Шестову стало и који настоји да афирмише као истинитији. Одлика таквих питања је да извиру из изложености њима оних који се питају својом егзистенцијом, а не из пuke радозналости доколице. Онај који се пита није на безбедној дистанци у односу према ономе о чему се пита, него од домета одговарања почиње да зависи сама његова егзистенција.

се истина може казати само индиректно и да људи пишући о другима заправо пишу о себи, није ли кредо лика из *Зайиса из њодземља* Достојевског (који се према Шестову читује у речима „... О чему поштен човек говори са највећим задовољством? – [...] О себи, онда ћу и ја говорити о себи” [Шестов 1979: 42]), нешто што аутоиронично присваја и сам Шестов који говорећи о Достојевском и Ничеу *јовори и о њима, али њре свеја и о себи*. То јест без њих не би могао тако добро да говори о себи, док без свог искуства – тј. „завршавања у област људског духа у којој није било добровољаца” – не би тако добро говорио о њима. Николa Милошевић нешто слично запажа у тексту „Психологија и филозофија Лава Шестова” који се налази у књизи *Достојевски и Ниче – философија траједије* [Шестов 1979: 304–305].

Шестов напада став „не смеј се, не проклињи, не презири – разумевај” између осталог и будући да *најпре* само за овим првим човек једино и може посегнути онда када се суочи са непојмљивим. Сва ова три се управо могу наћи код Достојевског и Ничеа, али и самог Шестова. Код њих је присутан презир према својим ранијим уверењима, проклињање онога што се догодило, а што се мора носити, што се са смехом носи да би се уопште и могло носити. Богдан Лубардић запажа тако нешто и код самог Шестова: „Смех Шестова, та мисао између подсмеха и ридања, није блазиран, као код постмодерних ироничара. То је жаока трагичке ироније упућена онима који живе у фундаменталном теоријском забору дефундирајућих аритмија смрти (‘сомнамбулистима’ sui generis...)” [Лубардић 2010: 451].

Непојмљивом се не може непосредно приступити разумевањем. Није реч о непојмљивом као некој апстрактној категорији него о именовању пројављивања онога што се човеку приказује као непојмљиво. Оно се приказује онда када погоди његову властиту егзистенцију. Дакле, човек постаје изложен оном непојмљивом самом својом егзистенцијом. Пред том изложеношћу разумевање је беспомоћно. Будући да таква изложеност прожима (потреса) читаво биће онога који јој је изложен, ти потреси остављају својеврсне трагове на истом том бићу. Шестов показује да управо ти трагови (код Достојевског и Ничеа) постају поводи за грађење нових схватања. Утолико, Шестовљево позивање на Ничеове речи „спознај или умри” [Шестов 1979: 209] – када се преведе на различите нивое – јесте оличење принуђивања на изналажење начина за ношење са својом егзистенцијом: то је жудња за спознајом која треба да постане носећа за своју егзистенцију – која више није ствар методичко-теоријске утемељености *нећо је ишитање увезаности спознаје и оцшанка*. Тада размишљање о спознаји добија другачији карактер. Она постаје егзистенцијално нужна и различита од оног вида спознавања и сазнавања у ком своја егзистенција остаје неосвешћена. За активирање повезаности спознаје и своје егзистенције – повезаности коју ствара егзистенцијална жеђ за спознајом – окидач постаје заправо трагичан догађај. Због тога Шестов област људског духа која одатле бива генерисана именује као „област људског духа у којој није било добровољаца”, као област трагедије.

О ОБЛАСТИ ЉУДСКОГ ДУХА „У КОЈОЈ НИЈЕ БИЛО ДОБРОВОЉАЦА”

Област људског духа „у којој није било добровољаца” је специфична и по томе што њу нико не бира да изучава. Њој се нема приступ на основу пукe интелектуалне радозналости већ се „у њу упада”, не својом вољом. Будући да ову област људског духа Шестов тако назива он указује на својеврсну немилосрдност и захтевност такве области људског духа. Ту област људског духа Шестов настоји да постулира као вредну проучавања. Он настоји да је озваничи ослањајући се на тумачење конкретних ситуација (у овом случају ситуација Достојевског и Ничеа) које су заслужне за

отварање пута тој области људског духа. Шестов тим путем настоји и да тој области људског духа подари философски релевантан смисао. Ипак, и начин на који Шестов спроводи такво „озваничавање” да се схвати као неки облик провоцирања и подривања доминантне области људског духа којој се наводно „добровољно приступа”. Зашто?

Када Шестов указује да дело Достојевског и Ничеа у себи носи питање: „[И]ма ли наде за оне људе које су одбациле наука и етика, то јест да ли је могућа философија трагедије” [Шестов 1979: 39] – шта такво питање са собом повлачи? Када се осврће на њихово дело кроз визуру тога питања Шестов се поставља као посредник између та два аутора и читалаштва, и као да сам пред аудиторијумом поставља питање: имају ли такви шта да кажу свету и шта је то што они имају да нам кажу? Постављајући неизричито то питање Шестов себи задаје задатак да на њега одговара. Дакле, такав приступ не претпоставља питање које би према Шестову постављао идеализам „чему нас ти Достојевски и Ниче уче?”⁵ [Шестов 1979: 39]. Шестов ће се полемички односити према таквом ставу и рећи: „Међутим, они нас ничему не ’уче’ [...] Достојевски и Ниче говоре не зато да би проширили међу људима своја уверења и да би просветили своје ближње. Они сами траже светлости, они не верују себи да оно што се њима чини као светлост заправо и јесте то [...]. Они зову читаоца себи за сведока, они очекују да од њега добију право да мисле на свој начин, да се надају – право на постојање” [Шестов 1979: 39]. Зашто они тим путем траже „право на постојање”? Зато што ситуација испалости из света који почива на премисама „сви ми” производи стање као да је тај „изузети” човек непостојећи, као да га нема, у крајњој линији – као да је мртав. Отуд и сам израз – да је „под земљом”.

Он је пре свега у својим очима отписан: он може донекле да се претвара да лаже друге, да опонаша да је део тога свиства *или* да преузме своју ситуацију такву каква јесте – да је призна, да покуша да проговори из ње и о њој. Да покуша да проговори о свету из тог његовог кутка. Шестов, у настојању да истакне драгоценост аутентичности сведочења света из кутка подземља, говори: „Опроститемо му унапред све грехове – само ако буде говорио истину” [Шестов 1979: 76]. Под тиме се претпоставља да се своја мисао артикулише не зато да би се имао одговор „за друге” – одговор који претпоставља да је онај који пише у узорној позицији спрам других; да је, Шестов би рекао – *јројоведник*. Он управо указујући на специфичност ситуације Достојевског и Ничеа (из које израста нешто што није проповед) тврди да философски дискурс у највећем делу почива на проповеди. Том увиду придружује и схватање да се учени као проповедници постављају као тешитељи другима, док њихове идеје нису исцелујуће управо за оне којима је утеха потребна. Они се, према Шестову, кроз такав вид одговарања бране од узнемирујућих и неразрешивих питања, оних који би довели у питања њихове научно-конзистентне системе којима бране своју когницију, држећи је што даље од живота.

⁵ Овде парафразирамо Шестовљеве речи.

Откуд у том контексту потреба за философијом трагедије? Потреба за њом се појављује управо стога што наука и етика (две доминантне одреднице које према Шестову ограничавају домете философије) – „не видају ране” које се задобијају због испалости из „сви ми”. Наиме, људи трагедије, како запажа Владимир Порус „...немају наду да ће њихови проблеми бити решени према неким универзалним правилима које устављава Разум” [Porus 2006: 70]. Описивањем искуства испалости из свиства због којег се постаје самртно осамљен Шестов настоји да ослика атмосферу у којој се зачиње лична мисао. То је мисао која, према Шестову, једино и може да буде аутентична.

Дакле, Шестов од поменутог скромног питања које гласи: „да ли има места за такве људе које су одбациле наука и етика – да ли је могућа философија трагедије?” (питања кроз које разумева дело Достојевског и Ничеа) – долази до не тако скромног закључка „да свака мисао која одатле не проистиче (из ове области људског духа), која није на тај начин лична, заправо није ни аутентична”. Марина Огден у вези с тим запажа да Шестов види моћ философије у „...артикулацији личног искуства ауторовог живота у његово дело” [Ogden 2016: 5].

На чему заправо почива тежина и значај артикулације овог „личног искуства”? За Шестова најпре сâм случај (трагичан догађај) доприноси „*присилном*” *проширивању ојсеџа искуства њосџојања* код онога који трагичан догађај проживљава. Због такве присилне убачености у оно не-искушено од постојања, што постаје узнемирујуће за онога који га искушава, он постаје изложен посве непознатим аспектима себе и живота: последично, принуђен и да расветли те путеве на које случајем бива бачен. Они су најпре изван његовог опсега поимања, изван опсега искуства које је карактеристично за *свиство*. Речју, они су *изван уобичајеној ојсеџа искуства њосџојања и њоимања*. Оно што најпре доживљава онај који случајем бива избачен из опсега искуства и поимања које почива на премисама „сви ми” јесте то да не може више назад (не може поново да постане део свиства). А оно у чему себе затиче постаје му егзистенцијално угрожавајуће због непојмљивости тога у чему се нашао, где се затекао. Стога он зарад егзистенцијалне нужности постаје принуђиван да расветли путеве које иначе не би тек својом вољом могао. Не би могао а да претходно тамо није био убачен случајем. Дакле, он мора да почиње да развија спознају изван опсега поимања искуства света које почива на премисама „сви ми” *најпре за себе, зарад одрживости власитије егзистенције – да би учинивши ње делове себе и свџа проходним – кроз своје дело их чинио њаквим и грујима*. Дакле, на проширивање опсега искуства постојања које ствара случај онај који то проживљава мора да одговара кроз проширивање опсега поимања искуства постојања. Због таквог проширивања опсега поимања искуства постојања они и имају „шта да кажу” у свом делу, то јест да кажу нешто што доприноси потпунијем поимању постојања.

ТРАЖЕЊЕ ПРАВА НА ПОСТОЈАЊЕ – О ОДНОСУ ПИСАЦ / ЧИТАЛАЦ

Подземни човек није узорна фигура која је према Шестову карактеристична за философију. Оно што се обично везује за узорну фигуру јесте то да је она морално и духовно издигнута у односу на друге: да је нешто што она заговара тешко достижно, али се достиже „увежбавањем”, „придржавањем”, „учењем” онога што она својом узорношћу призива код других својим учењем. С друге стране, подземну фигуру за разлику од узорне одликује: измученост застрашујућим мислима, самртна осама, такво осећање свог постојања које доприноси томе да се не може јасно разлучити да ли је човек мртав или жив⁶. У том контексту се да тумачити Шестовљево схватање односа писац–читалац када има у виду подземну фигуру, то јест његова констатација да Достојевски и Ниче од читаоца „траже право на постојање”. Зашто?

Наиме, Шестов пише да: „... не постоји писац зарад читаоца, него читалац зарад писца” [Шестов 1979: 39]. Шта он тим путем заправо указује? Између осталог и то да писца ствара случај – да је случај на који писац мора да одговори својим делом саставни део конституције писца – и да *баци збој случаја и има шћи да исйрича*. Дакле, пишчев фундаментални оријентир није читалац. Он не пише зарад њега. То да само створено дело јесте фактички за читаоца (намењено читаоцу) – није спорно, али у суштинском смислу читалаштво се рађа онда када се окупља око онога ко има нешто да исприча.

Зашто таквим писањем које није ту да „поучава” него да „призива читаоца за сведока” подземни писци о којима говори Шестов „траже право да мисле на свој начин, право да се надају, право на постојање”? Зато што се кроз такво призивање надају да ће бар тако почети поново да постоје пред собом и пред другима. Када се мисли „пред собом” онда то претпоставља да се нада да ће повратити осећај постојања то јест успети да превазиђе стање у ком човек „не зна да ли је мртав или жив”. Нада да ће поново почети да постоје није повезана са настојањем да се врате у надземни свет – да поново постану део свиства (што им ни није изводи-во) – него са прављењем пута из подземља ка надземном свету, ка томе да кроз њихово дело надземни свет буде изричито виђен и појмљен из перспективе подземља. То је супротно тенденцији коју је подземни човек заправо дуго трпео. Он је дуго трпео тај поглед надземног света на своје подземље – поглед који уопште није био изричит – који заправо он сам артикулише у свом делу, у настојању да се са њим обрачуна. Он не жели

⁶ Шестов ће се имајући у виду таква „подземна искуства” у вези са животом и смрћу у одељку у „Превладавање самоочигледности (Уз стогодишњицу рођења Ф. М. Достојевског)” позвати и на Еурипидове речи: „Ко зна није ли живот смрт и није ли смрт живот” [Шестов 2006: 22]. Његово настојање да подсети на ове Еурипидове речи повезано је са подсећањем да оне, иако сачуване, „... нису одиграле никакву улогу у историји духовног развоја човечанства” [Шестов 2006: 23]. Међутим, Шестов сматра да ситуација подземног човека управо отвара пут њиховој реактуализацији.

да пристане да гледа кроз ту перспективу (надземног света) на његово подземље, те прелази у напад и настоји да надземни свет изложи страховитом погледу који извире из подземља.

У том контексту када они од читаоца траже право на постојање то је зато што заправо полажу наде у то да ће њихов допринос поимању постојања, допринос који израста из њихових ситуација, из њиховог живота, *наћи на одјек*. Као да тим путем своју отписаност из света „живих” – надземних, покушавају да преокрену у нешто путем чега се међу живе бар посредно поново уписују: кроз допринос поимања који је генерисан управо у таквим условима, који обogaћује целокупно поимање. Дакле, када Шестов запажа да они постављају питање „има ли наде за људе које су напустиле наука и етика”, тада он заправо жели да укаже на значај оваквих увида и доприноса писца. За Шестова, таква спознаја аутора, генерисана под присилом живота, веродостојније сведочи људско постојање.

ИСКУСИВАЊЕ УТАМНИЧЕНОСТИ У ПОСТОЈАЊЕ КАО ПРЕДУСЛОВ БУЋЕЊА ИЗ КОШМАРА

За Шестова проширивање опсега искуства постојања код Достојевског је пресудно повезано са робијом, док је код Ничеа повезано са болешћу. Стављајући нагласак на ове догађаје у њиховим животима Шестов се поставља према њима као какав „демистификатор демистификатора”. Ако се о Достојевском и Ничеу може говорити као о демистификаторима доминантних људских идеала и стремљења, онда је за Шестова значајно да укаже каква их је то животна ситуација принудила на такву демистификацију: то јест, Шестов демистификује околности из којих израста њихов поступак демистификације. Алудирајући на значај ефеката који су ови догађаји имали на њихову мисао Шестов пише: „Нека болесник и мученик говоре као болесник и мученик, и нека то буде само о оним стварима које за њих имају значаја” [Шестов 1979: 183].

Шестов тим путем наговештава да он настоји да стави нагласак на оно о чему су они сами ћутали, на оно што су скривали у свом делу, а што су ипак наговештавали, што се да одгонетнути ако се имају у виду ситуације из којих је изницало њихово дело. Наиме, Достојевски је најпре био писац, па се затекао као писац у кожи робијаша, на крају је постао робијаш у кожи писца⁷. Ниче је био философ, па се затекао као философ у кожи болесника, да би постао болесник у кожи философа. Писац и философ они су били за друге – док су се борили са оним за себе најтежим (робијом и болешћу): наиме, са задатком који је тим путем шестовљевски речено *живој* задавао њима – из ког је последично израстало њихово ново писање и философирање. Да нису успели да изнађу начин да управо из таквих ситуација проговоре својим гласом и погледају свет својим очима

⁷ За Шестова, Достојевски у пренесеном смислу – „никада није ни отишао са робије”, тј. изласком са робије он није угледао слободу у суштинском смислу те речи – напротив, почео је изван робије да препознаје другачији облик утамничености – утамниченост у постојање.

(не очима школа ни доминантних наратива), да у свом раду нису освешћивали философске импликације стања и осећања која су их прогонила у таквој ситуацији, не би постали то што јесу. Ипак, Шестов ће исто тако рећи: „[Н]е учи нас ни свака патња да се питамо” [Шестов 1979: 208]. Дакле није реч о томе да само трагично искуство претвара људе у ствараоце попут Достојевског и Ничеа.

Ако бисмо настојали да прецизирамо која нас то патња учи да се питамо, онда би за Шестова то била патња која је у вези са искусивањем радикалне нелагоде постојања – нелагоде која се осећа као *утамничености* у *постојању*. Она и почиње да задаје нова питања ономе ко је искуси и не умирује се неаутентичним одговорима.

Шестов такво искуство утамничености у постојање осликава следећим речима имајући у виду Достојевског: „Он је почео да примећује да слободни живот све више и више почиње да личи на робијашки и да ’читаво небо’, које му је раније, док је живео у казамату, изгледало безгранично и у својој безграничности тако много обећавајуће, такође притиска и гуши као и ниска таваница његове затворске ћелије... Небо гуши, идеали спуштају и читав људски живот, као и живот становника мртвог дома, претвара се у тешки и мучни сан, у непрекидни кошмар...” [Шестов 2006: 27].

За Шестова такав облик крајње нелагоде, која се читује као искуство утамничености у постојање, призива човека на буђење из такве утамничености. Такво разбуђивање је болно за човека, али Шестов у њему види неки вид „иницијације” за аутентично философирање. Када се постојање искуси као кошмар, према Шестову, ваљало би се из тог кошмара пробудити. Шестов иронично запажа да човек тада „почиње да поставља питања не водећи рачуна о томе да ли су тим питањима задовољне савремене методологије и теорије сазнања” [Шестов 1979: 208].

Будући да наука и морал нису dostatни да покрену човека у таквим околностима, пошто оне према Шестову јесу приковане за свет који влада као једини могући пре тог буђења, испоставља се да су оне ту пре свега за људе који су неначети раздирућим питањима: питањима која за собом повлачи искуство радикалне нелагоде постојања. Када се ова раздирућа питања једном зачну у човеку, када начну његову егзистенцију, тада она пружају прилику за оно философирање које претендује на опробавање „могућности немогућег” (према којем се мора кретати да би се надилезила неподношљивост искуства постојања које се осећа као утамниченост). Дакле, иако такав процес најпре одликује неки облик деструкције, он заправо пружа и прилику за могућност преобликовања свог постојања.⁸ С тим у вези Марина Огден подсећа да: „Философија, како је разумева Шестов, није чисто размишљање, већ ’неки облик унутрашњег рада, унутрашње регенерације или другог рођења’” [Ogden 2021: 125].

⁸ У књизи *На илеријама Јова* Шестов замера тумачима *Зайиса из подземља* који су у том делу видели само „разобличење” а не и отварање прилике за могућност преобликовања [Шестов 2006: 29]. На том трагу и Ниче схвата филозофа као „изумитеља нових облика иманентне егзистенције” [Делез и Гатари 1995: 144].

ЗАКЉУЧАК

Када је реч о Достојевском и Ничеу, да би они могли да подносе свој живот морао се отворити пут новом поимању постојања, трагањима за новим координатама мишљења и постојања. Због тога су Шестову они значајни и због тога му је значајно сликање ситуације из које потреба за таквим трагањем извире. Њему је значајно како су ефекти трагичног доприносили, приморавали их на то трагање, како би на основу тога говорио о „насушној” потреби за новим – које је егзистенцијално-нужно, које није ствар пуке радозналости него таква нужност подстиче да се изнедри начин за подношење свог постојања. Начин за подношење постојања је тада повезан са другачијим поимањем постојања а другачије поимање повезано са преосмишљавањем свог постојања.

Шестов настоји да покаже да су Достојевски и Ниче из најдубље принуде почели да говоре о ономе што су видели, доживели, спознали. Уз то Шестов настоји да приповедајући о њиховим ситуацијама ослика и саму ту принуду. Он слика ту принуду не само да би показао како је било Достојевском и Ничеу већ да би истражио тај домен људског духа саткан од спознаје која се генерише под принудом живота. Он настоји да је разграничи од спознаје коју је генерисала доколица у мирнодопским околностима: спознаје која, према Шестову, „заудара” на академски кабинет. За разлику од ње Шестов сматра да је важно поклонити пажњу спознаји која израста из урезаности живота (његове ђудљивости) у тело и душу, у кости и месо, у дрхтаје бића – која се одатле генерише. Тај вид спознаје који израста из свог меса и кости за Шестова верније сведочи живот и људско постојање него људско поимање које је ту пре да легитимише аутореферентне оквири које прописује научно поимање: то јест, пре сведочи у прилог науке као незаобилазног медија за поимање постојања, *нећо о самом живоју унутар кој се и одиграва свако поимање*.

Шестов својом философијом настоји да отвори пут ка новим координатама за поимање мишљења и постојања, ка новом језику кроз који би се изводило такво поимање. Наиме, оно поимање које не би почивало на искључивању највиших, још неистражених домета постојања: оних који се тичу отварања за могућност немогућег. Такве нове координате не нуде ни Достојевски ни Ниче, а ни сам Шестов. Пре ће бити да Шестов, правећи од ситуације и увида Достојевског и Ничеа повесно-философски релевантан догађај, настоји да прокрчи пут томе. Када Шестов дело Достојевског и Ничеа тумачи кроз светло питања: „има ли наде за оне које су напустили наука и етика” тада сâм Шестов настоји да озваничи пут поимању постојања које израста из таквих, новооткривених изворишта. Није реч о томе да он саме њихове увиде сматра новим координатама него у њима налази поводе и подстицаје за отварање пута ка можда могућем установљавању нових координата човековог поимања постојања. Наиме, Шестов од понизног питања о Достојевском и Ничеу (којим као да куца на врата философије тражећи да и такви попут Достојевског и Ничеа буду примљени међу философски релевантне мислиоце) иде ка

максималистичким закључцима и изводи пред страшни суд све оно што у философији нема трагове егзистенцијалне мисли и настоји да суштински редифинише задатке и домете философије. Није ли и такав поступак још једна карактеристична одлика *йодземносѝи*, у овом случају и самог Лава Шестова.

ЗАХВАЛНИЦА

Овај рад подржан је средствима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години, број: 451-03-68/2022-14 од 17. 1. 2022.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Делез, Жил и Феликс Гатари (1995). *Шта је филозофија?* Ср. Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића. Превела Славица Милетић.
- Достојевски, Федор Михајлович (2014). *Зайиси из йодземља*. Подгорица: Нова књига. Превела Бранка Ковачевић.
- Лубардић, Богдан (2010). *Филозофија вере Лава Шестова – айофайничка деконструкција разума и услови моућносѝи релијѝјске философије*. Београд: Православни богословски факултет и Институт за теолошка истраживања.
- Милошевић, Никола (1979). Психологија и филозофија Лава Шестова. Поговор у књизи Лава Шестова *Досѝојевски и Ниче – филозофија йтрагедије*. Београд: Слово љубве.
- Шестов, Лав (1979). *Досѝојевски и Ниче – филозофија йтрагедије*. Београд: Слово љубве. Превео Мирко Ђорђевић. Изворно: Левъ Шестовъ. (1903) *Философія трагедіи*. С.-Петербургъ.
- Шестов, Лев Исаакович (1981). *Добро у учењу йрофа Толсѝоја и Ничеа*. Београд: НИРО Књижевне новине. Превео Мирко Ђорђевић. Изворно: Левъ Шестовъ (1971). *Добро въ учении гр. Толстого и Ф. Ницше*. Париж (према издању из 1900. године).
- Шестов, Лав (1990). *Айѝина и Јерусалим*. Будва: Медитеран. Превео: Мирко Ђорђевић. Изворно: Лев Шестов (1951). *Афины и Иерусалим*.
- Шестов, Лав (2006). *На йѝеразијама Јова*. Београд: Логос, Бримо. Превео Добрило Аранитовић. Изворно: Лев Шестов (1993). *На весах Иова (Странствования по душам)*. Москва.
- Baugh, Bruce (2015). Private thinkers, untimely thoughts: Deleuze, Shestov and Foundane. *Continental Philosophy Review*, 48: 313–339.
- Ogden, Marina G. (2016). A Preacher from the underground. Shestov's Reading of Dostoevsky. *Lev Shestov Journal = Cahiers Léon Chestov*, 16: 5–18.
- Ogden, Marina G. (2023). From groundlessness – to freedom: The theme of 'awakening' in the thought of Lev Shestov. *Studies in East European Thought*, 75(1): 125–141.
- Porus, Vladimir N. (2006). V. Solov'ev and L. Shestov: Unity in Tragedy. *Russian Studies in Philosophy*, 44(4): 59–74.

ON SHESTOV'S DEPICTION OF DOSTOEVSKY'S
AND NIETZSCHE'S SITUATIONS

by

NATAŠA S. MILOVIĆ

University of Belgrade

Faculty of Political Sciences

Jove Ilića 165, Belgrade, Serbia

natasa.milovic@aol.com

<https://orcid.org/0000-0002-1697-0648>

SUMMARY: In this paper, the aim is to articulate certain moments in the thought of Lev Shestov, focusing primarily on his work *Dostoevsky and Nietzsche – The Philosophy of Tragedy*. Special attention is paid to this work while seeking to conceptualize what is termed Shestov's "depiction of situations" of Dostoevsky and Nietzsche. This conceptualization is important for examining the role of such "depictions" in Shestov's pursuit of a fuller understanding of existence. The turning points in the lives and works of Dostoevsky and Nietzsche emerge as significant for Shestov, as he finds in them the basis for illustrating a drama concerning the expansion of the range of existential experience and the broadening of the understanding of existence. In light of these turning points, Shestov speaks of the underground aspects of the thought of these two authors, especially of an unusual realm of the human spirit "in which there were no volunteers." An inquiry is made into how the expansion of existential experience (linked to the tragic events in their lives) imposes new demands on cognition and how these new demands relate to Shestov's more fundamental understanding of the role of philosophy itself, that is, to a certain form of "initiation" into true being and philosophizing.

KEYWORDS: Lev Shestov; Dostoevsky; Nietzsche; depiction of situation; underground; life; tragic

UDC 342.843(497.6)“2024”
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2594173M>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 15. 1. 2025.
Прихваћен: 6. 5. 2025.

ЛОКАЛНИ ИЗБОРИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 2024. ГОДИНЕ: АКТЕРИ, ИСТОРИЈАТ И ПОСЛЕДИЦЕ

МАРКО МИЈАТОВИЋ

Београд, Србија
markomijatovic78@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-9948-2287>

ПЕТАР МАТИЋ

Институт за политичке студије
Краља Милана 16, Београд, Србија
pmatic75@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0205-9762>

САЖЕТАК: Циљ рада је да пружи целовиту слику редовних локалних избора у Босни и Херцеговини, који су одржани 6. октобра 2024. године и то како у Републици Српској тако и у Федерацији Босне и Херцеговине и Дистрикту Брчко. Рад ће се бавити укупним политичким контекстом који је пратио изборе, представити развој политичко-страначког система код три конститутивна народа – Срба, Бошњака и Хрвата и политичке субјекте који су узели учешћа на овим изборима, као и изборна правила под којима се локални избори у Босни и Херцеговини одржавају. У раду се делом анализирају и локални избори у БиХ од деведесетих година прошлог века до данас како би се испратиле трајекторије и њихов историјски контекст. Коначно, након анализе резултата покушаћемо да дамо основне закључке о порукама које су бирачи послали на локалним изборима и да понудимо предикције о будућем развоју политичке ситуације у Босни и Херцеговини. Локални избори 2024. године били су својеврсни „барометар-избори” уочи наредних избора за органе Босне и Херцеговине и ентитета, који су планирани за 2026. годину. На изборима су међу Србима победили *СНСД*, међу Хрватима *ХДЗ* БиХ, које јесу на позицијама власти, док је међу Бошња-

цима победу однела опозициона *СДА*, што ће свакако имати своје политичке последице у наредном периоду у сусрет општим изборима кроз две године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Босна и Херцеговина; Република Српска; Федерација Босне и Херцеговине; локални избори; политичке партије

ПОЛИТИЧКО-ДРУШТВЕНИ КОНТЕКСТ ЛОКАЛНИХ ИЗБОРА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 2024. ГОДИНЕ

Као и парламентарни избори и локални избори одређују политичко представљање. По свом рангу нижи од централних, они се неретко тумаче као другоразредни или као полигон избори у односу на оне где се бирају представници у националним институцијама [Матић 2013]. Ипак, они у последње време побуђују све већу пажњу како академске, тако и шире јавности.

Питање локалних избора посебно је наглашено у системима који поседују елементе консociјације, с обзиром да је у њима једна од кључних тачака децентрализација. Према Дејтонском споразуму, Босна и Херцеговина је управо замишљена као држава са подељеном влашћу (*power sharing*), упркос настојањима да се та широка децентрализација ублажи смањивањем надлежности једног од ентитета, Републике Српске. Такав контекст неизбежно утиче на изборне процесе на свим нивоима власти и самим тим се одражава и на политичко представљање на локалном нивоу.

У овом раду, ми ћемо се првенствено руководити контекстуалном анализом како бисмо истражили ефекте локалних избора у БиХ кроз време и који су претходили последњем изборном циклусу. Такође, резултати ће бити представљени кроз дескриптивну статистику. Циљ рада је да укаже на контекст и последице локалних избора у БиХ кроз време, са нагласком на последњи изборни циклус.

Одлуком о расписивању и одржавању локалних избора од стране Централне изборне комисије од 8. маја 2024. године локални избори у Босни и Херцеговини расписани су за 5. октобар 2024. године [Централна изборна комисија Босне и Херцеговине – Одлука о расписивању и одржавању локалних избора]. Избори су се одржали у 58 скупштина општина у Федерацији Босне и Херцеговине, 53 скупштине општине у Републици Српској, за 111 начелника општина, 21 градску скупштину у Федерацији Босне и Херцеговине, 10 скупштина градова у Републици Српској, 31 градоначелника и Скупштину Брчко Дистрикта. Па ипак, услед катастрофалних поплава до којих је дошло уочи избора и у чијој сенци је протекао изборни дан, одлуком Централне изборне комисије избори су одложени у општинама Јабланица, Коњиц, Кисељак, Крешево и Фојница [Centralna izborna komisija BiH, 2024] – и то у Коњицу, Кисељаку, Крешеву и Фојници за 20. октобар, а у Јабланици за 3. новембар 2024. године.

Свакако су посебан политички значај имали локални избори у највећим градовима – Сарајево, Тузла, Зеница, Мостар и Бихаћ у Федерацији

Босне и Херцеговине, односно Бања Лука, Приједор, Добој, Бијељина и Требиње у Републици Српској [Nurković 2012: 49–59].

Укупно је бирано око 3.300 већника (одборника) у скупштинама општина и градова. На та места је пледирало 296 политичких субјеката (110 партија, 58 коалиција, 76 независних кандидата, девет листа независних кандидата и 43 независна кандидата националних мањина) и 26.089 кандидата, односно преко осам за једно место. Жреб о поретку на изборним листама одржан је 25. јула у Централној изборној комисији, по први пут електронски. Право гласа имало је 3.400.204 бирача [Odluka o o zaključivanju Centralnog biračkog spiska sa stanjem na dan 22.08.2024. godine]. То је изазивало контроверзе у јавности имајући у виду да је број бирача био једва 100 хиљада мањи од броја становника пописаних на последњем попису становништва из 2013. године.

Изборни процес донео је и пилот-програм осавремењивања изборног поступка на бирачким местима и рада Централне изборне комисије кроз коришћење електронске, оптичке опреме за идентификацију бирача и трансмисију резултата [Evo kako glasati na biralištima u BiH gdje se koristi elektronska oprema, 6. 10. 2024].

Редовни локални избори одржани су у контексту који није одударао од претходних избора у Босни и Херцеговини. Политичке прилике у земљи биле су и остале оптерећене константним политичким тензијама, пре свега на националној основи. Већ су одавно познати ставови конститутивних народа – Бошњаци желе централизацију земље, Срби желе повратак на изворни Дејтонски политички оквир који њиховој Републици Српској треба да врати надлежности које су временом прешле на централни ниво власти БиХ, док је Хрватима у првом плану јачање аутономије у правцу територијалног заокруживања већински хрватских територија пре свега у ентитету Федерација Босне и Херцеговине.

Све ове основне тежње конститутивних народа потребно је, наравно, укрестити и са политичким поделама у оквиру националних корпуса, што се и редовно дешава на изборним циклусима.

Међу Србима у Републици Српској *СНСД* Милорада Додика доминантно влада већ 16 година, док је опозиција у одступању и већ годинама уназад у процесу јаке фрагментације, при чему су ипак водеће опозиционе позиције задржали *СДС – Воља народа* Милана Миличевића, *ПДП* Борислава Бороновића и *Листе за правду и ред* Небојше Вукановића. Међу Бошњацима је од претходних општих избора 2022. године доминацију са наглашенијом националном платформом преузела коалиција тзв. „Тројке” – *СДП* БиХ Нермина Никшића, *Народ и правда* Елемедина Конаковића и *Наша сјранка* Едина Форта [Мијатовић 2023]. У опозицији је остала дуго времена водећа бошњачка партија *СДА* Бакира Изетбеговића. Међу Хрватима водећу улогу још од увођења вишепартијског система у Босни и Херцеговини већ деценијама има *ХДЗ* БиХ Драгана Човића. Иако је *ХДЗ* БиХ у последњим годинама преузео кораке да евентуалне нове политичке опције узме у коалицију на националном нивоу – како кроз форму Хрватског народног сабора, и да кроз предизборне коалиције чиме је

додатно отупела оштрицу своје опозиције, то ипак није доминантно утицало на локалне изборе у хрватским срединама поготово услед повољних услова за самостални наступ политичких опција услед ниског цензуса, где су се појавиле или пак оживеле раније утицајније политичке опције. Због важности меандрирања политичких опција, посебно на локалним изборима касније ћемо посебно посветити пажњу на њих.

Ионако усијану политичку атмосферу уочи избора, који се у Босни и Херцеговини законском одредбом традиционално одржавају првог викенда, недеље у октобру месецу, додатно је подгрејала комеморација жртвама страдања Бошњака у заштићеној УН зони Сребреница 11. јула 1995. године.

Република Српска је, након потписивања Декларације о заштити националних и политичких права и заједничкој будућности српског народа [Deklaracija o zaštiti nacionalnih i političkih prava i zajedničkoj budućnosti srpskog naroda, 8. 6. 2024] усвојеној на Свесрпском сабору одржаном у Београду, 8. јуна 2024. године, приступила усвајању одговарајућих законских аката како би документ био реализован.

Власти Републике Српске све више су окренуте иницијативама повраћаја надлежности, па је тако усвојен Изборни закон Републике Српске и Закон о референдуму и грађанској иницијативи, што је средином јула наишло на осуди Савета за имплементацију мира, са оценом да „Република Српска ради на паралелном законском оквиру, и тако крши Изборни закон БиХ и ствара ризик за спровођење избора” и закључком да „међународна заједница неће дозволити никакво подривање надлежности државе, те да се позивају сви релевантни политички субјекти да обезбеде заштиту државе подношењем захтева за оцену усклађености ових закона са уставним и правним поретком БиХ” [Канцеларија високог представника / Office of the High Representative (OHR), 2024]. Доцније је овај акт „привремено стављен ван снаге” од стране Уставног суда Босне и Херцеговине. Истовремено, пред Судом БиХ се води судски поступак, покренут 2023, против председника Републике Српске Милорада Додика услед непоштовања одлука високог представника за БиХ.

Поред критика пре свих бошњачких партија, власт Републике Српске под вођством *СНСД* нашла се на удару критика опозиције да „члан 29. Декларације о заједничком прослављању Дана државности – Срећења у Србији и Републици Српској заправо представља одрицање од прославе 9. јануара као Дана државности Републике Српске”. И да је и то „корак уназад и узмицање пред захтевима међународне заједнице, предвођене западним земљама, да се не уводи планирана Агенција за лекове на нивоу Републике Српске, да се свесно каснило са усвајањем Изборног закона Републике Српске, како би се и ови избори одржали по одредбама заједничког Изборног закона Босне и Херцеговине јер је процедура већ започела и како би се тај документ могао користити за политичку трговину до општих избора 2026, итд.” Наравно, оштре критике опозиције биле су упућене и на укупну економску ситуацију у Републици Српској.

Из хрватских кругова поново су оживеле приче о „трећем, хрватском ентитету” као предуслову остваривања једнакоправности три конститу-

тивна народа, о чему је говорила и европосланица ХДЗ-а Жељана Зовко [Jerковић 2024].

С друге стране, већ традиционално уочи избора дошло је до појачаних дипломатских активности од стране Хрватске (посета премијера Андреја Пленковића Босни и Херцеговини, односно Сарајеву и Мостару [Полићка, 2024], као и Србије, премијера Милоша Вучевића Републици Српској, односно Бањалуци и Српцу [Кадрић 2024].

Важност изборног процеса и за Сједињене Америчке Државе потврдила је и посета заменика Државног секретара Александра Касанофа (Alexander Kasanof), дан након избора 7. октобра, приликом које је разговарао са сва три члана Председништва БиХ [RTV BN, 7. 10. 2024, Помоћник Blinkena sa članovima Predsjedništva].

На плану европских интеграција БиХ стагнира, што је и констатовано у Извештају Европске комисије у коме се наводи: „реформе у контексту европских интеграција стагнирају од марта, а од власти траже реформу правосуђа, одлучнију борбу против корупције и усклађивање вањске политике с Европском унијом” [Memčić 2024].

ИЗБОРНА ПРАВИЛА ЗА ЛОКАЛНЕ ИЗБОРЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Састав општинских и градских скупштина се одређује тако да локалне самоуправе са мање од 8.000 бирача у Централном бирачком списку имају између 11 и 17 одборника; локалне самоуправе које имају између 8.000 и 20.000 бирача имају између 17 и 25 одборника; локалне самоуправе са преко 20.000 бирача имају између 25 и 31 одборника (члан 13.2. Изборног закона БиХ). Мандат траје четири године (члан 13.11. Изборног закона БиХ). За подношење кандидатуре за скупштину општине/града и председника општине/градоначелника потребно је 100 потписа бирача у локалним самоуправа са мање од 10.000 регистрованих бирача, односно 200 потписа бирача у локалним самоуправама са више од 10.000 регистрованих бирача.

Сходно Изборном закону Босне и Херцеговине, изборни цензус на локалном нивоу је 3%, а расподела мандата се врши Сент-Легијевом методом (резултати сваке листе се деле са 1, 3, 5, 7 итд.) и тако поређани количници се поређају по величини док се не испуни потребан број општинских или градских одборника у скупштини општине/града (члан 9.5. Изборног закона БиХ). Уколико дође до случаја да све странке имају исти количник у расподели мандата, примењује се жребање (члан 13.5. Изборног закона БиХ). Ако дође до престанка мандата појединог одборника на његово место долази следећи са кандидатске листе (члан 13.5. Изборног закона БиХ).

Иначе, Сент-Легијева метода расподела мандата, за разлику од шире присутне Д’Онтове методе (количници се ређају поделом са бројевима 1, 2, 3 итд.), доноси генерално веће бенефите мањим странкама [Kasаровић 2006]. Овакво решење расподеле мандата види се у контексту жеље међу-

народне заједнице, нарочито видљиве непосредно након рата, да долази до лакшег формирања нових партија и чешће промене власти и потенцијалног слабљења ратних, превасходно десничарских политичких елита код сва три конститутивна народа – Срба, Бошњака и Хрвата у правцу фаворизовања либералних, проевропских партија.

Бирачи на локалном нивоу имају могућност преференцијалног гласања, тако да предност при добијању мандата имају кандидати који освоје више од 10% преференцијалних гласова (члан 13.5. Изборног закона БиХ). Бирачи могу дати три преференцијална гласа, уколико дају више од тог броја, рачуна се само глас за кандидатску листу, док се преференцијални гласови не важе.

Поред политичких странака конститутивних народа у БиХ – Срба, Бошњака и Хрвата гарантовано право на заступљеност у локалним парламентима имају и националне мањине које су на последњем попису чиниле преко 3% становништва поједине општине или града. Удео националне мањине од најмање 3% у локалној самоуправи гарантује једно место у локалном парламенту, а све детаље у обавези је да прецизира статут општине/града (члан 13.14. Изборног закона БиХ).

За разлику од општина и градова који у свом саставу немају градске општине где се одборници бирају директно, одборници скупштина градова који у себи имају градске општине, што се у пракси своди само на градове Сарајево и Мостар, бирају се посредно од стране градских општина, пропорционално оствареним резултатима кандидатских листа странака, коалиција, независних кандидата и група грађана на изборима (члан 13.10. Изборног закона БиХ).

Председници општина и градова који у себи немају градске општине бирају се у складу са важећим законима БиХ и ентитета, те статутима градова и општина. Углавном се практикује избор председника општине/градоначелника системом релативне већине. Градоначелници градова који у свом саставу имају градске општине бирају се посредно од стране одборника градских скупштина (члан 13.10. Изборног закона БиХ).

Законско решење о непосредном избору председника општине/градоначелника усвојено је 2004. године. Иако су на почетку јавне расправе политичке странке биле против овог решења, научна јавност, невладини сектор, грађанска удружења, уз пресудну улогу представника међународне заједнице, усвојила је решење о непосредном избору председника општине/градоначелника [Pejanović i Sadiković 2010: 103].

Изборним законодавством БиХ предвиђена је и могућност опозива градоначелника и председника општине који се бирају непосредно, у складу са законима БиХ, ентитета, те статутима општина и градова (члан 13.9. Изборног закона БиХ).

Као и током изборног процеса 2022. године, Канцеларија Високог представника умешала се и у изборни процес локалних избора 2024. године (Одлука Високог представника бр. 17/24 од 26. марта и од 2. априла 2024. године). Ове измене омогућиле су пре свега спречавање ранијег проблема тзв. „трговине бирачким одборима”, у којима су одређене, мање, често

„фиктивне” странке, добијале места у бирачким одборима у којима је извесно да неће имати значајан резултат, па су онда предизборним договорима трампиле та места у бирачким одборима за нека друга бирачка места, што је углавном водеће странке доводило у привилегован положај. У правцу решавања овог проблема високи представник је наметнуо решење да председник бирачког одбора мора бити нестраначка личност именована од стране Централне изборне комисије БиХ, да сваки политички субјект може имати само два члана одбора (члан и његов заменик) и у њен сазив могу ући само кандидати предложени само од стране политичких опција странке заступљених у локалним парламентима [РТВ БН, 2024. Предсједници бирачких одбора не смију бити чланови странака]. Кампања траје месец дана уочи избора а завршава 24 часа пре отварања бирачких места те се прописује забрана превремене „преурањене кампање”, за шта су предвиђене углавном новчане казне [Локални избори 2024]. Између осталог, наметнутим изменама Закона електронски медији који намеравају да се баве овим изборним процесом морају своју власничку структуру учинити транспарентом итд.

Дакле, према роковнику Централне изборне комисије, политички субјекти (политичке странке и независни кандидати) су од 9. до 24. маја требали да поднесу пријаву за оверу учешћа на изборима. Од 10. до 18. јуна вршила се пријава за оверу учешћа на изборима коалиција и листа независних кандидата. Политички субјекти су подносили пријаве за учешће на изборима од 26. јуна до 8. јула. Дана 22. августа објављен је коначан број бирача с правом гласа на изборима. Све прихваћене кандидатске листе објављене су у службеним новинама и дневној штампи. Изборна кампања започела је 7. септембра и трајала је све до изборне ћутње, 24 часа уочи отварања бирачких места, тј. до 5. октобра у 7,00 часова.

ЛОКАЛНИ ИЗБОРИ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ – АКТЕРИ

Развој страначког система у Републици Српској, још од њеног настанка почетком 1992. године, у почетку прати доминација *Српске демократске странке*, чији је оснивач и први председник Радован Караџић. СДС је настала као народни покрет Срба у Босни и Херцеговини са обновом вишепартијског система и првих избора 1991. године, заснована на десним позицијама наглашеније националне оријентације, која је и формирала власт са муслиманском (бошњачком) *Српском демократском акцијом* и хрватском *Хрватском демократском заједницом* БиХ [Рејановић 2010: 90]. Као и први вишестраначки избори у Хрватској, и они у Босни и Херцеговини (18. новембар 1990) донели су наглашенију етничку хомогенизацију око националних странака, што је било најизраженије код Хрвата За СДА гласа 51% Муслимана/Бошњака, за СДС 59% Срба и за ХДЗ чак 66% Хрвата. Око 45% становништва није гласало за етничке странке [Cvitić 2006: 51].

Тако су и први локални избори у БиХ 1990. донели превагу националних странака. СДА је освојила 29,97%, СДС 28,59%, ХДЗ 17,22%, СК БиХ – *Српска демократска јромена* 9,06%, *Савез реформских снага*

6,57%, Демокрајски социјалистички савез 1,65%, Муслиманско бошњачка организација 0,71%, Савез социјалистичке омладине – Демокрајски савез БиХ 1,10% и Српски њокреј обнове 2,34%. Од укупно 6.299 места у општинским скупштинама странка СДА је освојила 1.888 места, СДС 1.801, ХДЗ 1.085, СК БиХ – Сјранка демокрајских њромена 571, Савез реформских снаја Јујославије 414 и остали учесници 540 [Zukić 2012: 70]. До сличне ситуације и преминације политичких партија долази и у првим послератним локалним изборима, одржаним 1997. [Nagradić 1998]. И на наредним изборним циклусима локални избори пратили су углавном политичку конјуктуру са националних избора.

СНСД је формално настала као својеврсни настављач традиција Савеза реформских снаја последњег савезног премијера Анте Марковића, који је у БиХ на првим вишепартијским изборима са својим либералним и социјалдемократским програмом забележио значајан успех. Тако је СНСД наглашавао пре свега своју социјалдемократску компоненту, иако је од доласка на власт у Републици Српској од 2006. па све до данас приметан изразит отклон СНСД према десним и националним позицијама. У наредним редовима ћемо скицирати основне трајекторије развоја политичких актера у Републици Српској, који су коначно и узели учешћа на локалним изборима у октобру 2024. године.

Током рата у Републици Српској основана је неколицина нових политичких странака, било да се ради о аутохтоним странкама било о подружницама странака из Србије. Непосредно након рата дошло је до праве ренесансе оснивања политичких партија у сусрет општим изборима 1996. и локалним изборима 1997. [Nagradić 1998: 51]. Многе од тада основаних странака у међувремену су престале да постоје, а ми ћемо дати генезу странака које су водиле водећу улогу како током рата, тако и у послератном периоду – СНСД, СДС, ПДП, СПРС, ДНС и др.

Сјранка независних социјалдемократија настала је, дакле, 1996. од стране посланика Народне скупштине Републике Српске Милорада Додика и ранијег посланика Савеза реформских снаја у Скупштини БиХ и председника ИО СО Лакташи. Формално странка је основана 2002. године уједињењем са Демокрајском социјалистичком ѡартијом [Markešić 2010: 128–133]. СНСД је на власти у Републици Српској у периоду 1998–2000. и од 2006. до данас. Био је у дугогодишњем партнерству са Социјалистичком ѡартијом и Демокрајским народним савезом. Из СНСД-а је 2024. настао Независни покрет Својим ѡућем Игора Радојичића, некадашњег председника Народне скупштине Републике Српске из периода 2008–2014.

Социјалистичка ѡартија Републике Српске (СПРС) основана је 1993. године као „продужена рука” СПС из Србије, и на њеном челу је од 2002. Петар Ђокић. СПРС у власти учествује 1997–2000, као и после 2006. у стратешком партнерству са СНСД.

Српска демокрајска сјранка (СДС) основана је 1990. године и вршила је власт уочи, током и после рата (1991–1998. и 2001–2006) у Босни и Херцеговини и Републици Српској, а потом и у Републици Српској и Босни и Херцеговини. Како СДС није била миљеник међународне заједнице,

посебно западних земаља, која је после рата имала значајан утицај у земљи, у СДС је често долазило до подела. Из ње је настао *Српски народни савез (СНС РС)* који је вршио власт крајем 1990-их (1997–2000). Из окриља те странке 2000. године настаће *Демокрајски народни савез* који ће у наредном периоду имати значајну политичку улогу, пре свега као савезник СНСД-а. Након 2006. и дугог боравака у опозицији из СДС-а се издвајају бројне политичке опције окупљене око високих функционера ове странке и то *Савез за народни њрејород, Демокрајска њарѝија* (основао је 2009. тадашњи председник СДС-а Драган Човић; ова странка је 2013. са *Народном демокрајском њарѝијом* формирала *Народно демокрајски њокреј*). *Савез за демокрајску Српску* (основао је 2010. године бивши председник СДС-а Драган Калинић), *Уједињена Српска* (формирао је 2015. народни посланик СДС-а Ненад Стевандић, сада у коалицији са СНСД-ом), *Народна сѝранка* (формирана је 2016. године од стране бившег председничког кандидата СДС-а Огњена Тадића, који је сада саветник председника Републике Српске), *Покрет Усѝјешна Српска* (основан 2016. од стране народног посланика СДС-а из Бијељине Златка Максимовића), *Изворни СДС* (настао је 2016, наредне године је променила име у *Изворна Српска* и ујединила са странком *Уједињеном Српском*), *Прва СДС* (настала из реда оснивача СДС-а 2017. године, на челу са Радомиром Лукићем, касније сарађивала са *Народним њокрејом Српске* и *Покрејом Усѝјешна Српска*, посредно дајући подршку СНСД-у), *СДС Семберије* (основана 2020. од стране дугогодишњег градоначелника Бијељине из редова СДС-а Мићо Мићића јер је бијељински одбор искључен из СДС-а услед жеље да формира коалицију са СНСД-ом на локалном нивоу).

Демокрајски народни савез (ДНС), основан 2000. сада је под лидерством Ненада Нешића (раније под дугогодишњим лидерством бившег градоначелника Приједора Марка Павића). Савез је дуго времена био отпоран на поделе, да би 2018. настао *Демокрајски савеј (ДЕМОС)* на челу са дотадашњим замеником председника ДНС-а Недељком Чубриловићем, а 2020. *Народна њарѝија Српске (НПС)* основана је од стране дотадашњег посланика ДНС-а Дарка Бањца. Оне су у мандатном периоду од 2022. године у власти у Републици Српској и БиХ као коалициони партнери СНСД-а. Нису били реткост ни преласци из СДС-а у највећег опонента – СНСД, па је тако 2018. након искључења из странке, градоначелик Добоја Обрен Петровић колективно са целим ОО СДС Добој пришао СНСД-у чиме је фактички донео превагу СНСД-а у овом важном граду Републике Српске, који је дуго важио као опозициони.

Такође и *Парѝија демокрајској њроѝреса*, основана 1999, чији је први председник Младен Иванић [Marković 2010: 123–127] била је дуго времена отпорна на поделе, али је и до ње дошло 2019. када је издвојен *Нови њочеѝак Добој (НПД)*, а потом је 2022. из странке изашао део чланства из региона Приједора који је формирао *Поѝкозарски народни њокреј* са Далибором Грабежом на челу [PrijedorDanas.com, 2023], те је 2023. године странку напустила и бивша потпредседница и кандидат за председника Републике Српске Јелена Тривић која је основала *Народни фронтѝ*. У Бра-

тунцу је 2022. председник општине Срђан Ранкић¹ основао *Српски народни покрет* који је 2024. приступио *Народном фронту* Јелене Тривић [SprskaInfo, 2023].

Интересантна је чињеница да је *Српска радикална странка* Републике Српске, првобитно органски део *Српске радикалне странке* из Србије, основана у Републици Српској 1992. године и током рата је по популарности била другопласирана, иза *СДС*-а. Након рата дошло је до размимоилажења са *СРС*-ом из Србије око домета Дејтонског споразума, јер се део *СРС*-а у Републици Српској слагао са Дејтонским политичким оквиром док га је део одбијао. Тако је 2004. године настала *СРС* Републике Српске Миланка Михаљице и *СРС Војислав Шешељ* коју је водио Мирко Благојевић.

СРС Републике Српске је 2019. колективно приступила *Партији демократској пројекта*, а *СРС Војислав Шешељ* од 2014. успоставља сарадњу са *Српском најредном странком* Републике Српске, а распуштена је 2016. године услед неслагања са београдском централом. Под називом *СРС „9. јануар”* ова политичка формација заједно са *Српском најредном странком* Републике Српске, *Јединственом најредном странком* и *Српском најредном странком – Изворна*, формира 2018. године *Српску најредну странку*.

Коначно, *Српска најредна странка* у Републици Српској, са подршком *СНС*-а из Србије, основана је 2009. године. На њеном челу били су Лука Кеџман (2009–2010), Адам Шукало (2010–2013), Хаџи Јован Митровић (2013–2017), Љубиша Алаџић (2017–2018) и председник поменуте уједињене *Српске најредне странке* Дарко Матијашевић (од 2018). *СНС* у Републици Српској и БиХ нема парламентарни статус. Иначе, део *СНС* у Републици Српској предвођен Адамом Шукалом напустио је *СНС* 2013. године и формирао политичку странку *Најредна Српска* која на листи *ДНС* 2014. стиче парламентарни статус. Након подела у *Најредној Српској* посланик Адам Шукало наступа као независни посланик у оквиру посланичког клуба *ПДП*, да би 2020. године био изабран за народног посланика *СНС*-а у Народној скупштини Републике Србије.

Код партија Бошњака и Хрвата у Републици Српској, на републичким и локалним изборима учешћа узимају махом бошњачке партије из Федерације Босне и Херцеговине, неретко у коалицијама као 2022. (коалиција „Покрет за државу”, која је окупила водеће бошњачке странке *СДП* БиХ, *СДА* и др.). Хрватски политички елемент углавном заступа *ХДЗ* БиХ.

Гласови из опозиције (*За правду и ред* – листа Небојше Вукановића) говорили су да *СНСД* уочи ових локалних избора има доминантну позицију поготово у Бањалучкој и Подрињској (Зворничкој) регији, те да опозициони блок који, и поред повремених међусобних разлика, чини блок *СДС – ПДП – Народни фронт – Листа за правду и ред*, има одређене шансе за продор у Херцеговини – Фоча, Гацко, Билећа, Љубиње, Невесиње, Требиње, као и у Семберији – Бијељина, Лопаре, Угљевик, и у Посавини – Шамац, Модрича и Дервента.

¹ Изабран за председника општине као независни кандидат.

ЛОКАЛНИ ИЗБОРИ У ФЕДЕРАЦИЈИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ – АКТЕРИ

Бошњачка политичка елита, као елита најбројнијег народа у БиХ, била је кроз тада доминантну странку *СДА* носилац идеје о осамостаљењу земље, што је била одлука која је непосредно или бар посредно одвела БиХ у правцу грађанског рата (1992–1995), који је завршен Париско-дејтонском уговором који конституише БиХ као својеврстан савез две државе – чланице Републику Српску и Федерацију Босне и Херцеговине. *СДА* је свакако представљала странку окупљену око наглашено верски опредељених Муслимана (Бошњака) окупљених око „Младомуслиманског круга” чији је водећи представник био Алија Изетбеговић. *СДА* је главног конкурента имао у *СДП*-у БиХ, наследника Савеза комуниста Босне и Херцеговине, која је инсистирала на сентименту (јединствене тј. унитарне и свакако секуларне) Босне и Херцеговине три једнакоправна, конститутивна народа како је она постојала у време социјалистичке Југославије.

Међу Бошњацима након последњих државних и ентитетских и кантоналних избора 2022. водећу улогу имају странке коалиције тзв. „Тројке”, коју чине *Социјалдемократска партија* БиХ, *Народ и правда* и *Наша странка*. То је значајна промена у односу на ранији период, дужи од једне деценије у којој је бошњачком политичком сценом доминирала *СДА*.

Социјалдемократска партија БиХ настала је трансформацијом Савеза комуниста БиХ и по својим програмским документима баштини традицију *Социјалдемократске странке* БиХ из 1909. године [Markešić 2010: 134–143]. Први председник био је универзитетски професор Нијаз Дураковић, потом Златко Лагумџија, а сада Нермин Никшић. Из *СДП*-а БиХ настала је *Социјалдемократска унија* БиХ (2003) који су формирали оснивачи *СДП*-а БиХ Миро Лазовић, Нермин Пећанац [Markešić 2010: 144–148], потом и *Демократски фронт* (2013) који је основао дотадашњи председник сарајевске општине Ново Сарајево, први амбасадор БиХ у Србији, хрватски члан Председништва и потпредседник *СДП*-а БиХ Жељко Комшић. Из *Демократског фронта* се 2016. издвојио *Грађански савез (ГС)* формиран од стране његових високих функционера Реуфа Бајровића и Емира Суљагића, чији је актуелни председник Мухамед Фазлагвић. На регионалном нивоу, из *ДФ*-а је 2018. године настао *Покрећ за модерну и активну Крајину (ПОМАК)* у Унско-санском кантону.

Из *СДП*-а БиХ се у Тузланском кантону 2019. године издвојила нова странка – *Социјалдемократије* БиХ (*СД* БиХ).

Народ и правда је настала из *СДА* 2018. од стране премијера Кантона Сарајево и актуелног министра иностраних послова БиХ Елмедина Конаковића, на платформи проевропске, босанскоунитарне политике.

Наша странка чији је садашњи лидер Един Форто настала је 2008. која је настојала да промовише мултинационални концепт прилагођен оквирима бошњачке политике. Дуго времена била је на маргини политичких догађања постижући значајније резултате само на локалним изборима у Сарајевском, Тузланском и Кантону 10 (Ливањски кантон).

Водећа опозициона СДА формирана је 1990. и за првог лидера је изабран Алија Изетбеговић. Странка је формирана као „политички савез грађана Југославије који припадају муслиманском културно-повијесном кругу, као и других грађана Југославије који прихватају програм и циљеве странке” [Markešić 2010: 163–172]. Странка има неприкосновену улогу у политичком животу Бошњака у ратном и послератном периоду и на власти је 1990–2000, 2002–2010. и 2014–2022.

И СДА није била отпорна на повремене политичке поделе, па је тако из њеног окриља настала *Муслиманско-бошњачка организација (МБО)* Адила Зулфикарпашића и Мухамеда Филиповића, *Демокрајски народни савез БиХ* (доцније *Лабуристичка партија БиХ*) Фикрета Абдића у Великој Кладуши 1993. године [Markešić 2010: 53–60], потом *Странка за Босну и Херцеговину (СБиХ)* коју је основао високи функционер СДА Харис Силајдић 1996. [Markešić 2010: 173–180], из реда чланова СДА Цазина и Цазинске крајине настала је *Странка демокрајских активности (А-СДА)* 2008, као и регионална *Партија демокрајских активности (ПДА)* у Тузли 2018. Из СДА настаје и *Најпријег БиХ!* (2024) која узима учешћа на овим локалним изборима.

Неретко је уз помоћ представника међународне заједнице у Федерацији Босне и Херцеговине, поготово у Сарајеву као главном граду, након рата покушавано са формирањем класичних проевропских либералних „мултинационалних” странака. Њихово формирање није наилазило на већи одјек, изузев у случају *Наше странке* (која је, пак, до уласка у власт 2022. била у опозицији 18 година, често ванпарламентарној). Између осталог, то је био случај и са формирањем *Нове европске савеза* 2021. (коју су формирале *Нова босанскохерцеговачка иницијатива* и *Партија демокрајске активности – ПДА*). Из НЕС-а се 2023. издвојила *Снага народа (СН)* која учествује у власти на нивоу Федерације Босне и Херцеговине са странкама тзв. „Тројке” (*СДП БиХ*, *НИП*, *Наша странка*), као и хрватске *ХДЗ БиХ* и *ХДЗ 1990*.

Једно време важну политичку улогу међу Бошњацима имали су и *Босанско-херцеговачки патриотски савез* бошњачког ратног командата Сефера Халиловића [Markešić 2010: 48–52], те *Савез за бољу будућност БиХ (СББ БиХ)* основан 2009. од стране медијског магната и власника најтиражнијег дневног листа-таблоида *Дневни аваз* Фахрудина Радончића, али су они временом пали на маргину политичке сцене.

Код босанско-херцеговачких Хрвата већ више од три деценије након обнове вишестраначког система у БиХ има *Хрвајска демокрајска заједница БиХ* основана 1990, на основама десне, националне политике, на чијем је челу неприкосновени лидер Драган Човић и који је на тој позицији готово две деценије (од 2005) [Markešić 2010: 70–82]. *ХДЗ БиХ* није имала никаквог конкурента са леве позиције политичког спектра. То је, парадоксално, могла да буде само *СДП БиХ* која је пледирала на политичко представљање сва три конститутивна народа, па самим тим и Хрвата, а што је у, по Хрвате неповољном институционалном аранжману (избор хрватског члана Председништва БиХ у Федерацији БиХ као једној изборној

јединици) довело до прегласавања и избора кандидата *СДП* БиХ (доцније *ДФ*) Жељка Комшића за хрватског члана Председништва 2006, 2010. и коначно 2022. Од почетка је функционисала као органски део *ХДЗ*-а Хрватске, партије десне, националистичке оријентације верно пратећи смернице политичког Загреба (од оснивања аутономне ратне Хрватске заједнице Херцег-Босне па све до потписивања Вашингтонског споразума 1994, којим су окончана непријатељства и сукоби Хрвата и Бошњака и договорено формирање заједничке муслиманско (бошњачко)-хрватске федерације у оквиру БиХ). У оквиру политичке комбинаторике својствене унутарполитичким кретањима у БиХ већ дуже од деценије *ХДЗ* БиХ има блиске везе са српским политичким фактором, пре свега оличеном у *СНСД*-у.

Након рата дошло је до подела у *ХДЗ*-у БиХ, из којег се издвојила *Нова хрвајска иницијатива (НХИ)* на челу с бившим председником *ХДЗ*-а БиХ Крешимиром Зубаком. *НХИ* није имао већег одјека у хрватском бирачком телу [Markešić 2010: 119–122]. Највећа подела у хрватском политичком блоку у БиХ наступила је 2006. године када је из окриља *ХДЗ*-а БиХ настала нова странка *ХДЗ 1990* Боже Љубића и која је у наредној деценији играла значајнију улогу међу босанско-херцеговачким Хрватима [Markešić 2010: 83–87]. Нешто доцније, у мандатном периоду 2010–2014. међународна заједница, желећи да разбије монопол *ХДЗ*-а БиХ дала је примат и *ХСП*-у БиХ која са *ХДЗ*-ом још од ратног периода има прилично дугу историју неслагања [Markešić 2010: 103–107]. Коначно у Средњобосанском кантону крајем 2023. године из *ХДЗ*-а БиХ настаје *Хрвајски демокрајски савез (ХДС)* [У Жерџу се оснива *HDS – Hrvatski demokratski savez*, 22. 12. 2023].

Ипак, оснивањем кровног Хрватског народног сабора 2015. године све хрватске политичке опције су окупљене под „једном заставом” и фактички је тиме призната преминација *ХДЗ*-а БиХ (и од стране *ХДЗ 1990* и од стране *ХСП*-а БиХ), која је од тада започела са интензивнијом сарадњом са мањим политичким опцијама, што је посебно било видљиво на националним, ентитетским и кантоналним изборима 2022. године када у широкој коалицији са *ХДЗ*-ом БиХ наступају и *ХСП* БиХ, *Хрвајска демокрајска унија (ХДУ)*, *Хрвајска стиранка љева др Анџе Стирчевић (ХСПАС)*, *Хрвајски раси (ХРАСТ)*, *Хрвајска стиранка љева Херцег-Босне (ХСПХБ)*, *Хрвајска сељачка стиранка – ХСС* основана 1993. [Markešić 2010: 95–99], *Хрвајска сељачка стиранка Сијејан Рагић (ХСССР)*, *Хрвајска кришћанско-демокрајска унија – ХКДУ* [Markešić 2010: 88–90]. *ХДЗ 1990* и *Хрвајска рејубликанска стиранка* су самосталним наступом на кантоналном нивоу демонстрирале извесну политичку аутономију. Очекивано, ове мање странке су у условима олакшаног представништва учествовале и на локалним изборима у октобру 2024. године.

Одређен утицај међу Хрватима, али и Бошњацима и Србима у Федерацији Босне и Херцеговине имала је и *Народна стиранка – радом за бољийак (НС-РзБ)* основана 2001. од стране приватног предузетника Јерка Ивановића Лијановића, али је и она временом пала на политичку маргину.

Аутохтоне српске странке у Федерацији БиХ не постоје, осим ако се изузму локални покрети у већински српским општинама Кантона 10 (Ливањски кантон) и Унско-сански кантон (Дрвар, Босанско Грахово, Гламоч), али на њима редовно наступају српске странке из Републике Српске.

ПРЕДИЗБОРНА КАМПАЊА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ – ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Предизборна кампања за локалне изборе у Босни и Херцеговини, односно у оба ентитета, имала је карактеристике које нису одступале од генералних кампања у другим вишестраначким системима. Странке су имале централизоване кампање, прилагођене локалним приликама. Током кампања организовани су предизборни скупови, објављиване су рекламе на интернет мрежама, билбордима, промотивним штандовима, странке су се представљале на електронским медијима, али и, већ помало заборављеним изборним дуелима противкандидата на радио-програмима као што је то био случај у Бихаћу [Radio Bihać, 2024].

Наравно, водеће странке наступиле су са својим водећим предизборним слоганима. У Републици Српској *СНСД* је наступио под слоганом „Побиједит ће Српска”, *СДС* под слоганом „Воља народа”, *ПДП* „Српска на првом мјесту”, *ДНС* „Сложни за Српску”. У Федерацији БиХ међу бошњачким странкама *СДА* је наступила под слоганом „Избор народа – сада је јасно зашто”, *СДП* БиХ „Настављамо одговорно”, *Народ и правда* „Боље”, *ДФ* „Енергија промјене”, итд. Код хрватских партија, *ХДЗ* БиХ је уз кровне слогане „Заједништвом до промјене”, „Стварамо промјене за будућност” користио више локалних слогана („Најбољи за Томиславград”, „Широки Бријег – нови људи за нове изазове”, итд.). Слично је и са *ХДЗ 1990* уз глобални слоган „Храбро напријед!” (*ХДЗ 1990* Томиславград – Вјера, знање, честитост”, *ХДЗ 1990* Чапљина – „Снагом младих покренимо Чапљину”, итд.).

Доминантан утисак је био да су слогани „неиновативни, анемични, негативни, без јасне поруке и без разлике од оних са општих избора” [Obrdalić 2024].

ЛОКАЛНИ ИЗБОРИ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ – РЕЗУЛТАТИ

На локалним изборима 2024. на нивоу БиХ гласало је 1.560.097 (45,88%) гласача. Излазност је пратила тенденција пада излазности у односу на претходне изборне циклусе – 2020. године излазност је износила 50,40%, а 2016. године 53,88%.

Резултати у Републици Српској донели су убедљиву победу *СНСД*-а. Од 64 локалне самоуправе у овом босанскохерцеговачком ентитету *СНСД* је добио 45 (Источно Сарајево, Добој, Новом Граду, Приједору, Зворнику, те општинама Брод, Билећа, Соколац, Угљевик, Оштра Лука, Костајница, Козарска Дубица, Градишка, Србац, Лакташи, Петровац, Прњавор, Дринић, Челинац, Источни Дрвар, Рибник, Мркоњић Град, Језеро, Кне-

жево, Шипово, Дервента, Вукосавље, Петрово, Доњи Жабар, Пелагићево, Осмац, Власеница, Хан Пијесак, Милићи, Шековићи, Братунац, Сребреница, Соколац, Источно Ново Сарајево, Трново, Рогатица, Фоча, Вишеград, Невесиње, Ново Горажде, Рудо, Калиновик, Требиње, Купрес и Источни Мостар; и још две локалне самоуправе у Федерацији БиХ – Дрвар и Гламоч). У односу на претходне изборе *СНСД* је преузео власт у Броду, Билећи, Угљевiku и Сокоцу [Зељковић 2024].

Коалиционе странке *СНСД*-а из власти – *Уједињена Српска* добила је начелника општина у Станарима, *ДЕМОС* на Палама, *Социјалистичка њаршшја* у Купресу – Република Српска и *Народна њаршшја Српске* у Крупина Уни.

Опозиционе странке су, сходно ранијим проценама, оствариле одређени успех. *СДС* – *Воља народа* добио је 12 начелничких места: у Бијељини, Берковићима, Љубињу, Гацком, Источном Мостару, Модричи, Теслићу, Кнежеву, Шамцу, Лопарама, Источном Старом Граду, Источној Илици.

ПДП је задржао градоначелничко место у Бањалуци и освојила га у Котор Вароши, а такође опозициона *Српска радикална сшранка* добила је начелничко место у Чајничу.

На основу наведеног, може се констатовати да су од 64 локалне самоуправе у Републици Српској, странке власти окупљене око *СНСД*-а показале доминантну позицију, имајући у виду да су победили у 48 локалних самоуправа (*СНСД* 44, *Уједињена Српска* једној, *ДЕМОС* једној, *Социјалистичка њаршшја* у једној, *НПС* једној), а опозиционе странке у 15 (*СДС* – *Воља народа* у 12, *ПДП* у две и *СРС* у једној).

Према једној од првих изјава председника Републике Српске и *СНСД*-а Милорада Додика, *СНСД* је на овим изборима добио 332.000 или 42%, док су водеће опозиционе странке *СДС* и *ПДП* по нешто више од 10% гласова, што јасно указује на доминантну позицију *СНСД*-а [V. K. 2024].

ЛОКАЛНИ ИЗБОРИ У ФЕДЕРАЦИЈИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНИ – РЕЗУЛТАТИ

У Федерацији Босне и Херцеговине наставила се поларизација међу бошњачким странкама која је још била видљива на општим изборима 2022. године. На овим изборима *СДА* је релативни победник, освојивши 27% гласова више него на претходним изборима, односно 555 већничких (одборничких) места (2020. је освојила 499).

СДА је добила 30 начелничких места у: Хаџићима, Вогошћи, Трнову – Федерација БиХ, Тешњу, Жепчу, Оџаку, Добој Истоку, Добој Југу, Сапни, Теочаку, Кладњу, Калесији, Олову, Јајцу, Високом, Какњу, Брези, Бусовачи, Новом Травнику, Горњем Вакуфу/Ускопљу, Великој Кладуши (где је широка коалиција бошњачких странака предвођена *СДА* прекинула осмогодишњу власт *Лабуристичке сшранке* Фикрета Абдића), Бужиму, Санском Мосту, Босанском Петровцу, као и накнадно одржаним изборима у Коњицу, Фојници и Јабланици. *СДА* је преузела примат од

СДП-а БиХ у Градачцу, Грачаници, Маглају, Завидовићима и Кључу. СДА је на овим локалним изборима показао доминацију своје партијске структуре иако значајно окрњене у претходном периоду, као што смо споменули, одвајањем нових политичких опција које су узеле учешћа и на овом изборном циклусу.

Па ипак, видљиво је да су странке владајуће „Тројке” (коалиције СДП-а БиХ, *Народ и правда* и *Наша сјџранка*) однеле су победу у 12 локалних самоуправа и то у већим градовима – Сарајеву (у три од четири централне градске општине – Стари Град, Центар, Ново Сарајево, као и у суседним општинама Илиџа и Илијаш), као и у Тузли и Горажду као седиштима кантона, те у Бугојну, Доњем Вакуфу, те Босанској Крупи (са *Новом евројском сјџранком*). И град Зеница поново је добио градоначелника из *Босанско-херџејовачке иницијативе*, која подржава странке власти – коалиције „Тројке”. Од СДА странке „Тројке” преузеле су Бугојно и Доњи Вакуф. Сумарно, СДП БиХ добио је седам, НИП три и *Наша сјџранка* једног начелника града/општине.

Сјџранка за БиХ добила је два начелничка места – у Сарајеву – Новом Граду и Челићу, а по једно – *Покрећ демократске акције* у Бановићима, *Социјалдемократије БиХ* у Лукавцу, *Нови евројски савез / Заједно* у Цазину, *Покрећ за модерну и активну Крајину* (ПОМАК) у Бихаћу, те независни кандидат у Босанском Грахову и Фочи – Федерација БиХ.

Појединачно највише гласова за одборничке саставе локалних самоуправа добиле су СДА, а потом СДП БиХ, *Народ и правда*, ДФ и *Сјџранка за БиХ*.

Свакако су најинтересантнији избори били у граду Сарајеву (централне сарајевске општине) и Кантону Сарајево, где су по броју начелника и одборника странке „Тројке” однеле већину. Па ипак, у изборима за одборнике номинално је првопласирана СДА са својим коалиционим партнерима – *Сјџранком за БиХ* и *Демократским фронтом* однео је већину над странкама „Тројке” – СДП БиХ, *Народ и правда* и *Наша сјџранка*. На нивоу кантона, блок СДА–СБиХ–ДФ добила је 81.497, а странке „Тројке” (СДП БиХ – НИП – *Наша сјџранка*) 60.092 гласа. На нивоу Града Сарајева блок око СДА добио је 49.675, а странке „Тројке” 43.753 гласа. Видљиво је да је блок око СДА однео убедљиву победу на нивоу Кантона (21.005 гласова више), а на нивоу града је та разлика нешто мање изражена па блок око СДА има 5.922 гласа више.

Табела 1. Изборни резултати у Кантону Сарајево / Граду Сарајево

Кантон – Град / странке	СДА	СБиХ	Народ и правда	СДП БиХ	Наша сјџранка	ДФ
Кантон Сарајево	44.641	26.938	27.662	26.376	16.054	9.918
Град Сарајево	21.058	22.046	13.054	17.547	13.152	6.571

Извор: Подаци Странке демократске акције [Zahiragić o rezultatima SDA, 2024].

Међу босанско-херцеговачким Хрватима значајну већину је, очекивано, остварила ХДЗ БиХ, и то у Посавини, средњој Босни и западној Херцеговини, са укупно 17 начелника. О јачини позиција ХДЗ-а БиХ говори и чињеница да у шест општина његови кандидати за начелнике нису имали ни противкандидате. ХДЗ БиХ је добио начелничка места у Домањевац-Шамцу, Усори, Витезу (са ХСС *Свијетан Рагић*), Крешеву, Ливну, Широком Бријегу, Љубушком, Посушју, Неуму, Грудами и Читлуку. ХДЗ БиХ је, ипак, изгубила у Томиславграду (од коалиције *Хрвајски народни њокреј* и ХДЗ 1990), Варешу (од *Хрвајске демократске сјранке*) и Горњем Вакуфу (од СДА), Прозору-Рама (од *Рамске народне сјранке*), Добретићима (од ХСС *Свијетан Рагић*) [М. Г. 2024]. ХДЗ БиХ је и водећа хрватска политичка опција у Мостару, где је председник ХДЗ-а БиХ најавио наставак сарадње са бошњачком СДА, као и са мањим хрватским опцијама (ХРС, *Хрвајска листија за јуј*).

Имајући у виду чињеницу да је за изборе у скупштинама локалних самоуправа карактеристичан самостални наступ политичких странака, који је изборним правилима, максимално олакшан, посебно ће бити интересантан процес формирања одборничких већина. Неспорно је да је у општинским скупштинама са бошњачким становништвом јако добар резултат остварила СДА, затим СДП БиХ (знатно слабији али ипак респектабилан), док су остале странке из власти или опозиције добиле значајно мањи удео. У општинама са хрватским становништвом највећи успех је остварила ХДЗ БиХ, у том контексту је председник ХДЗ-а БиХ Драган Човић на Општем сабору у Шибенику 20. октобра изјавио да је његова странка добила 85% гласова босанско-херцеговачких Хрвата [А. Ку. 2024].

Табела 3. Број начелничких места по странкама и изборним циклусима

Странка / Год. избора	2016.	2020.	2024.
СНСД	32	44	47
СДА	33	27	32
ХДЗ БиХ	19	22	17
СДС	16	16	12
СДП БиХ	8	9	8
Независни кандидати	14	5	—
Народ и љавда	—	2	3

ЛОКАЛНИ ИЗБОРИ У ДИСТРИКТУ БРЧКО – АКТЕРИ И РЕЗУЛТАТИ

Сходно изборном закону, у Дистрикту Брчко бира се само Скупштина дистрикта која након избора бира своје извршне органа, водећи рачуна о националној заступљености свих конститутивних народа и представника мањина. На овим изборима релативну победу однели су међу српским странкама коалиција *СНСД-а* и *Социјалистичке љартије Српске*,

међу бошњачким СДА, а међу хрватским ХДЗ БиХ и за очекивати је да ће у њиховом политичком договору бити формирана нова извршна власт Дистрикта.

Табела 4. Резултати за Скупштину Дистрикта Брчко одржани 6. октобра 2024. године

Политички субјект	Број гласова	%	Број мандата
СДА – СТРАНКА ДЕМОКРАТСКЕ АКЦИЈЕ	6.024	15,93	4
СНСД – СПС	5.945	15,72	4
СОЦИЈАЛИСТИЧКА ПАРТИЈА – ДНС – ПУП	3.489	9,23	3
УЈЕДИЊЕНА СРПСКА	3.431	9,07	3
ХДЗ БИХ – ХРВАТСКА ДЕМОКРАТСКА ЗАЈЕДНИЦА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ	3.387	8,96	3
ПДП – ПАРТИЈА ДЕМОКРАТСКОГ ПРОГРЕСА	2.321	6,14	2
САВЕЗ ЗА БОЉУ БУДУЋНОСТ БИХ СББ	2.271	6,01	2
НАРОД И ПРАВДА (НИП)	2.224	5,88	2
НАША СТРАНКА	2.053	5,43	2
СДП – СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКА ПАРТИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ	1.988	5,26	1
СРПСКА ДЕМОКРАТСКА СТРАНКА – ВОЉА НАРОДА	1.752	4,63	1
СБИХ – СТРАНКА ЗА БОСНУ И ХЕРЦЕГОВИНУ	1.385	3,66	1
Коалиција ХСС БРАЋА РАДИЋ – ХДЗ 1990	1.201	3,18	1
ДЕМОКРАТСКА ФРОНТА – ДФ	339	0,90	0

Националне мањине

Политички субјект	Број гласова	%	Мандат
АЛИЈА ДЕЊАГИЋ – НЕЗАВИСНИ КАНДИДАТ – НЕЗАВИСНИ КАНДИДАТ – НАЦИОНАЛНА МАЊИНА	276	35,43	1
РАДОСЛАВ СУБОТИЋ – НЕЗАВИСНИ КАНДИДАТ – НЕЗАВИСНИ КАНДИДАТ – НАЦИОНАЛНА МАЊИНА	157	20,15	1
МЕЈРА ШЕЧИЋ – НЕЗАВИСНИ КАНДИДАТ – НЕЗАВИСНИ КАНДИДАТ – НАЦИОНАЛНА МАЊИНА	135	17,33	
СЕМИР АЛИМАНОВИЋ – НЕЗАВИСНИ КАНДИДАТ – НЕЗАВИСНИ КАНДИДАТ – НАЦИОНАЛНА МАЊИНА	86	11,04	
СЕНАД АЛИЋ – НЕЗАВИСНИ КАНДИДАТ – НЕЗАВИСНИ КАНДИДАТ – НАЦИОНАЛНА МАЊИНА	52	6,68	
ТОДОРКА ЈОВАНОВИЋ – НЕЗАВИСНИ КАНДИДАТ – НЕЗАВИСНИ КАНДИДАТ – НАЦИОНАЛНА МАЊИНА	44	5,65	
МИРСАД АЛИЋ – НЕЗАВИСНИ КАНДИДАТ – НЕЗАВИСНИ КАНДИДАТ – НАЦИОНАЛНА МАЊИНА	29	3,72	

Извор: [Централна изборна комисија БиХ]

ЗАКЉУЧАК

Редовни локални избори у Босни и Херцеговини одржани 6. октобра 2024. године показали су актуелни распоред политичких снага у сложеној, вишенационалној држави, оптерећеној константним политичким кризама. Изборни дан обележен је катастрофалним поплавама у подручју јужно од Сарајева, у Коњицу, Јабланици и околним местима.

Како је етно-национализам главна одредница политичког живота Босне и Херцеговине, тако ни локални избори нису могли остати ван тог контекста, па се и сами резултати могу посматрати у оквирима политичких кретања унутар три националне заједнице – Срба, Бошњака и Хрвата.

Код Срба у Републици Српској и мањим делом у Федерацији Босне и Херцеговине, у срединама где Срби чине значајан део становништва јасна је доминација владајућег *СНСД*-а, уз коалиционе партнере *Уједињену Српску, Социјалистичку партију, ДЕМОС, Народну партију Српске*, остваривши победу на изборима за председнике општина и градова у око 50 локалних самоуправа. *СНСД* и после ових избора остаје водећа политичка снага међу Србима у Републици Српској и Босни и Херцеговини у целини.

Опозиција, пре свих водећа опозициона *СДС-Воља народа*, али и *ПДП, Листа за правду и ред*, те новонастали *Народни фронт*, покушала је да се одупре већ осамнаестогодишњој доминацији *СНСД*-а. У томе је само донекле успела јер је остварила победу у Бањалуци (која је већ била у њеним рукама), Бијељини, као и једном броју општина у Посавини, Семберији, Источном Сарајеву и појединим срединама у Херцеговини.

Код бошњачког политичког фактора приметна је дуалност која траје још од 2022. године када је тада опозициона коалиција тзв. „Тројка” (*СДП БиХ, Народ и правда и Наца сјранка*) успела да прекине политичку доминацију *СДА* на ентитетском и државном нивоу. Сада опозициона *СДА* је победник овог циклуса локалних избора. Она је показала да је очувала јаку страначку структуру и значајну бирачку базу, истина одневши победу махом у мањим срединама, али и остварујући и солидне резултате у већим градовима. Владајућа коалиција „Тројке” (*СДП БиХ, Народ и правда и Наца сјранка*) однела је победу у највећим бошњачким градовима – централним општинама Сарајева, Тузли, али и у Зеници (где је победио кандидат њиховог политичког партнера), као и једном броју мањих локалних самоуправа. Па ипак, остаје утисак релативног пораза које је претрпела владајућа коалиција „Тројке”, а пре свега њеног носећег елемента – *СДП БиХ*.

Имајући наведено у виду, као и формирање и даље егзистирање јасне поделе на странке власти и опозиције (*СДА, ДФ, Сјранка за БиХ*), може се рећи да су позиције изједначене, уз извесну номиналну и психолошку предност коју је *СДА* као водећа партија добила након овог циклуса локалних избора.

Код Хрвата је поново, истина у нешто мањој мери, показана доминација *ХДЗ*-а БиХ. Он јесте однео победу у већини општина са хрватским становништвом, али и добио јаснију опозицију бар на локалном нивоу –

ХДЗ 1990, Хрватска демократска странка и друге политичке опције, чиме су ови избори показали извесну нарастајућу фрагментираност хрватског бирачког тела.

Имајући у виду расподелу места председника општина и градова, као и такође важну расподелу одборничких места, у Републици Српској постоји несумњива јасна већина *СНСД*-а и њених партнерских странака (чак и у самој Бањалуци где је за градоначелника изабран опозициони кандидат), али и јака упоришта опозиционих странака, пре свих *СДС*-а и *ПДП*-а у појединим општинама. Оно што је карактеристично да услед раздробљености опозиције, чак и водеће опозиционе партије остају испод релативно ниског изборног прага од 3% (што је рецимо са *СДС-Воља народа* био случај у Бањалуци, или пак *ПДП* у Добоју и сликовито говори о овом феномену).

У Федерацији Босне и Херцеговине, распоред председника градова и општина а посебно одборничких седишта посебно добија на значају у граду Сарајеву, који је добио ореол „тврђаве странака” тзв. „Тројке” (*СДП БиХ, Народ и правда, Наша странка*), због освојених три од четири централне градске општине. Па ипак, распоред гласова за одборнике у граду и Кантону Сарајево (који обухвата његову ширу околину) говори у прилог да је опозиција око *СДА (СБиХ и ДФ)* остварила номиналну већину гласова.

Градоначелник Сарајева бира се посредно, преко општинских скупштина, и где још увек није јасно ко ће остварити већину. Познато је да ће се за то место борити две политичке колоне, еквивалентне националној политичкој подели, па ће са једне стране ту бити странке „Тројке” – *СДП БиХ, Народ и правда* и *Наша странка*, а са друге *СДА, ДФ, Странка за БиХ* и др. У срединама изван великих градских средишта, пре свих Сарајева, Тузле и Зенице, потпуну доминацију има *СДА*.

У хрватским срединама постоји и даље егзистира доминација *ХДЗ*-а БиХ, али и уз даљу фрагментизацију политичког простора.

Наравно, за односе Бошњака и Хрвата биће посебно важан и процес формирања власти у највећем националном мешовитом граду – Мостару, а ту ће несумњиво водећу улогу имати бошњачка *СДА* (који је у том граду освојили чак четири пута више гласова од странака коалиције „Тројке”) и хрватски *ХДЗ* БиХ.

Ови избори се као и сви локални избори који се не одржавају истовремено са изборима за више нивое власти могу посматрати и као „барометар” избора за опште изборе који су по изборном календару Босне и Херцеговине планирани за почетак октобра 2026. године. Имајући све напред наведено у виду, можемо претпоставити да ће на тим изборима најбоље стартне позиције код Срба имати *СНСД* и њени коалициони партнери, код Хрвата *ХДЗ* БиХ (иако ослабљен), док ће најнеизвеснија ситуација бити код Бошњака имајући у виду јасну поларизованост партија тзв. „Тројке” и *СДА*, са својим коалиционим партнерима, уз извесну и реалну, али и психолошку предност коју је на овим изборима остварила опозициона *СДА*. Наведене тенденције се могу видети и из табеле са бројем добијених начелничких места у актуелном и претходним изборним циклусима.

И даље је присутна доминација водећих националних странака – *СНСД*, *СДА* и *ХДЗ* БиХ. Јасно је видљиво да *СНСД* одржава и јача своју доминацију у српском бирачком телу, да *СДА* успева да поврати своје раније позиције код бошњачких бирача, и да *ХДЗ* БиХ бележи извештај пад унутар хрватског бирачког корпуса.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Матић, Петар (2013). Резултати и последице локалних избора у Србији 2012. године. У зборнику: *Избори у Србији 2012. године: (не)очекивана промена*, књ. 2. Уредници: Милан Јовановић и Душан Вучићевић. Београд: Институт за политичке студије.
- Мијатовић, Марко (2023). Општи избори у Босни и Херцеговини у октобру 2022. године. *Политичка ревија*, 78(4), 23–46. [<https://doi.org/10.5937/pr78-45714>]
- Cvitković, Ivan (2006). *Hrvatski identitet u Bosni i Hercegovini: Hrvati između nacionalnog i građanskog*. Zagreb i Sarajevo: Synopsis.
- Kasapović, Mirjana (2005). *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*. Zagreb: Politička kultura.
- Markešić, Ivan (2010). *Religija u političkim strankama: na primjeru Bosne i Hercegovine*. Zagreb i Sarajevo: Synopsis.
- Nagradić, Slobodan (1998). *Lokalni izbori u Bosni i Hercegovini 1997.: Analiza rezultata lokalnih izbora u Republici Srpskoj*. Sarajevo: Centar za promociju civilnog društva.
- Nurković, Rahman (2012). *Urbana geografija svijeta*. Tešanj: Planjax.
- Pejanović, Mirko i Elmir Sadiković (2010). *Lokalna i regionalna samouprava u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: „Šahinpašić”.
- Pejanović, Mirko (2010). *Ogledi o državnosti i političkom razvoju Bosne i Hercegovine: studije, članci, intervjui*. Sarajevo i Zagreb: „Šahinpašić”.
- Zukić, Amir (2012). *Demokratski izbori u Bosni i Hercegovini: 1990–2010*. Sarajevo: Publishing.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Зељковић, Вељко (2024). Побједили СНСД и Станивуковић. Глас Српске, 7. 10. 2024. Доступно на: https://www.glassrpske.com/cir/novosti/politika/pobijedili-snsd-i-stanivukovic/545328#google_vignette. Приступљено: 28. 5. 2025.
- Кадрић, Милана (2024). Танјуг: Радио телевизија Војводине, 26. 9. 2024. Доступно на: https://www.rtv.rs/sr_ci/politika/vucevic-u-banjaluci-radimo-na-zajednistvu-a-ne-protiv-nekoga_1571457.html. Приступљено: 28. 5. 2025.
- Канцеларија високог представника / Office of the High Representative (OHR) (2024). Заједничка изјава амбасадора земаља чланица Управног одбора Савјета за имплементацију мира, 16. 7. 2024. Доступно на: <https://www.ohr.int/joint-statement-by-the-ambassadors-of-the-peace-implementation-councils-steering-board-3/>. Приступљено: 28. 5. 2025.
- Локални избори (2024). – 6. октобар 2024. Централна изборна комисија Босне и Херцеговине. Локални избори 2024 Централна изборна комисија Босне и Херцеговине је дана 08.05.2024. донијела Одлуку о расписивању и одржавању Локалних избора 2024. године. Доступно на: https://www.izbori.ba/Documents/izbori_2024/osnovne_informacije_lokalni_izbori_2024-srp.pdf?v=1. Приступљено: 28. 5. 2025.
- Политика (2024). Пленковић: Пријатељски односи Хрватске и БиХ су неупитни, *Политика*, 16. 7. 2024. Доступно на: <https://www.politika.rs/scc/clanak/630585/Plenkovic-Prijateljski-odnosi-Hrvatske-i-BiH-su-neupitni>. Приступљено: 28. 5. 2025.

- РТВ БН (2024). Предсједници бирачких одбора не смију бити чланови странака, крај и за представнике „фиктивних” странака. 30. 3. 2024. Доступно на: <https://www.rtvbn.com/cirilica/4057850/predsjudnici-birackih-odbora-ne-smiju-biti-clanovi-stranaka-kraj-i-za-predstavnike-fiktivnih-stranaka>. Приступљено: 28. 5. 2024.
- Централна изборна комисија Босне и Херцеговине (2024). Одлука о расписивању и одржавању локалних избора. Доступно на: https://www.izbori.ba/Documents/izbori_2024/odluka_o_raspisivanju_i_odrzavanju_lokalnih_izbora_2024-s.pdf. Приступљено: 28. 5. 2025.
- Централна изборна комисија БиХ (2024). Локални избори 2024 – Потврђени (05.11.2024. и 15.11.2024.). Резултати. Доступно на: https://www.izbori.ba/Rezultati_izbora/?resId=36&langId=2#/9/200/0/0. Приступљено: 28. 5. 2025.
- А. Ку. (2024). Čović: Postoje problemi s partnerima u vlasti, zahvaljujući Plenkoviću Hrvatima je danas lakše. Klix.ba, 20. 10. 2024. Доступно на: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/covic-postoje-problemi-s-partnerima-u-vlasti-zahvaljujuci-plenkovicu-hrvatima-je-danas-lakse/241020064>. Приступљено: 28. 5. 2025.
- Centralna izborna komisija BiH: Centralna izborna komisija BiH odgodila izbore u Jablanici, Konjicu, Kiseljaku, Kreševu i na tri biračka mjesta u Fojnici (2024). Доступно на: <https://www.izbori.ba/?Lang=3&CategoryID=64&Id=5405>. Приступљено: 28. 5. 2025.
- Jerković, Matea (2024). Oslobođenje.ba, 14. 7. 2024. Доступно на: <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/intervju/zeljana-zovko-opet-o-tri-federalne-jedinice-hrvatima-treba-vratiti-oduzeto-pravo-968915/>. Приступљено: 28. 5. 2025.
- М. Г. (2024). Čović: U dvije sredine nismo ostvarili rezultat kojem smo se nadali, Klix.ba, 6. 10. 2024. Доступно на: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/covic-u-dvije-sredine-nismo-ostvarili-rezultat-kojem-smo-se-nadali/241006168>. Приступљено: 28. 5. 2025.
- Memčić, Lejla (2024). BiH od marta stagnira s reformama, pokazuje novi izvještaj Evropske komisije. Birn. Detector. Доступно на: <https://detektor.ba/2024/10/30/bih-od-marta-stagnira-s-reformama-pokazuje-novi-izvjestaj-evropske-komisije/>. Приступљено: 28. 5. 2025.
- Н. В. (2024). Evo kako glasati na biralištima u BiH gdje se koristi elektronska oprema, 6. 10. 2024. Доступно на: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/evo-kako-glasati-na-biralištima-u-bih-gdje-se-koristi-elektronska-oprema/241006002>. Приступљено: 28. 5. 2025.
- Obrdaj, Davor (2024). Analiza slogana stranaka / „Dosadni i(li) potpuna katastrofa”, jedna poruka je jasna, ali... Oslobođenje.ba. 5. 9. 2024. Доступно на: <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/analiza-slogana-stranaka-dosadni-i-li-potpuna-katastrofa-jedna-poruka-je-jasna-ali-981490>. Приступљено: 28. 5. 2025.
- Odluka o o zaključivanju Centralnog biračkog spiska sa stanjem na dan 22.08.2024. godine u 24.00 sati. Доступно на: https://www.izbori.ba/Documents/izbori_2024/08/odluka_o_zakljucivanju_cbs-lokalni_izbori_2024-bos.pdf. Приступљено: 28. 5. 2025.
- Predsednik Republike Srbije (2024). Saopštenja: Deklaracija o zaštiti nacionalnih i političkih prava i zajedničkoj budućnosti srpskog Naroda, 8. 6. 2024. Доступно на: <https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/saopstenja/deklaracija-o-zastiti-nacionalnih-i-politickih-prava-i-zajednickoj-buducnosti-srpskog-naroda>. Приступљено: 28. 5. 2025.
- PrijedorDanas.com (2023). Prijedorski Gradski Portal. Dalibor Grabež izabran za predsjednika Gradskog odbora Potkozarskog narodnog pokreta Prijedor, 24. 6. 2023. Доступно на: <http://www.prijordanas.com/?p=207557>. Приступљено: 28. 5. 2025.
- Radio Bihać, Radio Bihać – izborna debata, kandidati za gradonačelnika, Elvedin Sedić i Rusmir Musa, 10. 9. 2024. Доступно на: <https://www.youtube.com/watch?v=E1ZrBgkG5Pw>. Приступљено: 28. 5. 2025.
- RTV BN (2024). Pomoćnik Blinkena sa članovima Predsjedništva, 7. 10. 2024. Доступно на: <https://rtvbn.com/4066220/pomocnik-blinkena-sa-clanovima-predsjednistva>. Приступљено: 28. 5. 2025.
- SprskaInfo (2023). „Pobjedićemo SNSD i sve njihove prikolicе”. Srđan Rankić izabran za predsjednika Narodnog fronta Bratunac, 13. 11. 2023. Доступно на: <https://srpskainfo>.

- com/foto-pobijedicemo-snsd-i-sve-njihove-prikolice-srdjan-rankic-izabran-za-pred-sjednika-narodnog-fronta-bratunac/. Приступљено: 28. 5. 2025.
- U Žepču se osniva HDS – Hrvatski demokratski savez (22. 12. 2023). Доступно на: <https://etto.ba/clanak/u-zepcu-se-osniva-hds-hrvatski-demokratski-savez>. Приступљено: 28. 5. 2025.
- V. K. (2024). Dodik komentirao rezultate izbora: SNSD je prevazišao sve partije, osvojili smo 332.000 glasova. KlixVijesti, 7. 10. 2024. Доступно на: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/dodik-komentirao-rezultate-izbora-snsd-je-prevazisao-sve-partije-osvojili-smo-332-000-glasova/241007101>. Приступљено: 28. 5. 2025.
- Zahiragić o rezultatima SDA: U Kantonu Sarajevo smo ubjedljivo prva stranka (2024). Klix.ba, 25. 10. 2024. Доступно на: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/zahiragic-o-rezultatima-sda-u-kantonu-sarajevo-smo-ubjedljivo-prva-stranka/241025112>. Приступљено: 28. 5. 2025.

ПРЕПОРУЧЕНИ САЈТОВИ:

Демократски народни савез, <https://www.dnsrs.org>
 Демократски фронт, <http://fronta.ba>
 Листа за правду и ред, <https://nebojsavukanovic.info>
 Савез независних социјалдемократа, <https://snsd.org>
 Социјалистичка партија, <https://socijalisti.ba/>
 Српска демократска странка – Воља народа, <https://www.sds.rs>
 Народ и правда, <https://www.narodipravda.ba>
 Народни фронт, <https://www.trivicjelena.com>
 Наша странка, <https://www.nasastranka.ba>
 Партија демократског прогреса Републике Српске, <https://www.pdp.rs.ba>
 Социјалдемократска партија Босне и Херцеговине, <https://www.sdp.ba>
 Странка демократске акције, <https://www.sda.ba>
 Хрватска демократска заједница Босне и Херцеговине, <https://www.hdzbih.org>
 Централна изборна комисија БиХ, <https://www.izbori.ba/?Lang=5>

МЕДИЈИ:

Глас Српске, Бања Лука, <https://www.glassrpske.com>
 Oslobođenje, Sarajevo, <https://www.oslobodjenje.ba>

LOCAL ELECTIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 2024: ACTORS, HISTORY AND CONSEQUENCES

by

MARKO MIJATOVIĆ

Belgrade, Serbia

markomijatovic78@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-9948-2287>

PETAR MATIĆ

Institute for Political Studies

Kralja Milana 16, Belgrade, Serbia

pmatic75@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0205-9762>

SUMMARY: The aim of this paper is to provide a more comprehensive picture of the regular local elections in Bosnia and Herzegovina, held on October 6, 2024, both in the Republic of Srpska and in the Federation of Bosnia and Herzegovina and the Brčko District. The paper will deal with the overall political context that followed the elections, present the development of the political-party system in the three constituent nations – Serbs, Bosniaks and Croats and the political entities that took part in these elections, as well as the electoral rules under which local elections in Bosnia and Herzegovina are maintained. Finally, after analyzing the results, basic conclusions are to be given about the messages sent by the voters in these elections and to offer predictions about the future development of the political situation in Bosnia and Herzegovina. At the same time, the authors are bearing in mind national and entity elections and local elections which, in accordance with the electoral legislation, are held in the regular term, two years after the national elections i.e. halfway through the mandate of the authorities at higher levels. As such, the local elections in 2024 are a kind of “barometer” election ahead of the next elections for the bodies of Bosnia and Herzegovina and the entities, which are planned for 2026. At the elections, the ²SNSD won among the Serbs, the ³HDZ BiH among the Croats, who are in power, while the opposing ⁴SDA won among the Bosniaks, which will certainly have its political consequences in the coming period in the run-up to the general elections in two years.

KEYWORDS: Bosnia and Herzegovina; Republika Srpska; Federation of Bosnia and Herzegovina; local elections; political parties

² Savez nezavisnih socijaldemokrata – Alliance of Independent Social Democrats.

³ Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine – Croatian Democratic Union of Bosnia and Herzegovina.

⁴ Stranka demokratske akcije – Party of Democratic Action.

UDC 342.4(497.11)(091)
UDC 94(497.11)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2594197P>
КРИТИЧКА СТУДИЈА
Примљен: 26. 5. 2025.
Прихваћен: 1. 7. 2025.

ЕВРОПОДОБНОСТ НА ПРИМЕРУ ЈЕДНЕ КЊИГЕ ИЗ УСТАВНЕ ИСТОРИЈЕ СРБИЈЕ

МАРКО ПАВЛОВИЋ

Универзитет у Крагујевцу, Правни факултет
Јована Цвијића 1, Крагујевац, Србија
srbilica@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0689-3052>

САЖЕТАК: Критичка студија (поводом књиге D. Popovica *Constitutional History of Serbia*) садржи два тока. С једне стране се износе примери европодобности која се огледа у повлађивању „европским” стереотипима и предрасудама о Србима, и њиховој историји и уставности. Паралелно са примерима европодобности, аутор указује на то како би требало писати Уставну историју Србије: који се извори и литература морају користити, и какво је било стварно стање које је сасвим различито од оног које долази из европодобне визуре. Као примере европодобности аутор, на пример, наводи објашњење изградње српске нације без помена средњег века; налажење Локове и америчке тријаде живот–слобода–имање код Грујовића и Вука Карацића; представљање српских интереса као зла српског национализма; представљање југословенских, односно хрватских ставова као научне истине; неупитна добронамерност европских интервенција; уставни развитак Србије у правцу достизања европске врлине. Као посебан облик европодобности, аутор износи навођење израза из српских ћириличних докумената на хрватској латиници. Аутор закључује да је Поповићева (европодобна) *Уставна историја Србије* сува, анемична, сиромашна, осакаћена и досадна. Међутим, уставна историја Србије, ако није најживописнија и најбогатија међу свим уставним историјама света, засигурно је једна од њих. Она је имала своје мученике, своје „аминаше” и „уставождерце”; у њој се преламала васцела историја европске уставности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: изградња нације; догађаји; устав; тријада живот–слобода–имање; „међународна заједница”; „Востани Србије”

Издавачка кућа Brill, у својој „библиотеци балканских студија”, објавила је 2021. књигу Драгољуба Поповића *Constitutional history of Serbia*. Ова Брилова едиција „требало је да задовољи растуће међународно интересовање за балканске студије”. У њој се наводно „објављују висококвалитетна дисциплинарна и интердисциплинарна истраживања о свим аспектима Балкана са фокусом на историју, политику и културу”. Дакле, Поповићева *Уставна историја Србије* једна је од Брилових висококвалитетних књига која треба да задовољи растућу радозналост међународне, односно европске публике (пошто се ради о европској издавачкој кући). Већ по пројектованом квалитету и задатку, Поповићева *Уставна историја Србије* заслужује посебну пажњу српских уставноправних историчара, али и радознале српске публике уопште.

„**Свеж приступ**”. Поповић, у предговору своје књиге *Уставна историја Србије*, прво износи неке податке о наводном стању српске уставно-историјске науке, и о својим разлозима за писање нове књиге на ту тему. Он прво наводи да је „прошло више од 80 година од како је уставна историја Србије била тема једног свеобухватног дела на српском језику”. Била је то књига Јаше Продановића *Уставни развићак и уставне борбе у Србији* (1936). Поповић каже: „Као што показује наслов књиге, Продановић је користио приступ који се састојао од истраживања уставног развитка у светлости политичких догађаја. Његов метод излагања предмета био је чисто хронолошки”. С обзиром на то да је била посвећена уставноисторијској теми, Продановићева књига „остала је изузетак”. До тога је, по Поповићу, дошло „прво, због прекомерног интелектуалног утицаја дела Слободана Јовановића,¹ и, друго, због универзитетских планова”, у којима уставна историја Србије није постојала као засебан наставни предмет.

Ништа од овога није тачно. Јер, потоњи писци нису били толико поводљиви да не би писали уставну историју Србије у једној књизи, зато што то није учинио Слободан Јовановић. Затим, није тачно да је прошло 80 година без иједног дела посвећеног уставном развоју Србије. Наиме, две књиге са два научна скупа посвећена су уставном развоју Србије [*Уставни развићак Србије у XIX и почетком XX века*, 1990; *Два века српске уставности*, 2010]. Уз то, постоји и једна уставна историја Србије, коју је академик Миодраг Јовичић окарактерисао као „вансеријску књигу”. Ради се о књизи писца ових редова која носи наслов *Преображенски устав – први српски устав* (Крагујевац 1997). Она не носи назив уставна историја Србије, али она то јесте. Речју академика Јовичића (између осталог, и писца *Лексикона српске уставности*): „Преображенски устав – први српски устав је без икакве сумње вансеријска, оригинална књига ... Павловић је први у нашој уставноправној историографији јасно и изричито изложио своја схватања која одударају од општеприхваћених. ... Књига ће у сваком

¹ Поповић напомиње да Слободан Јовановић „највећи српски правни научник свих времена, писао је између два светска рата уставну историју Србије у серији од неколико књига, али су његове књиге ишле далеко иза теме. Јовановићев рад је јединствен и ишао је далеко иза оквира уставне историје као дисциплине. У Јовановићеву уставну историју укључене су теме које се односе на политику, економију и друштво. Овај писац бриљантног стила није објавио рад о уставној историји Србије у једној свеобухватној књизи.”

случају својим читаоцима дати нове погледе на једно важно раздобље наше уставноправне историје и пружити и уживање у читању” [Јовичић 1998: 217–220]. Такође, *Српска љравна исџорија* (Крагујевац 2005) од истог аутора садржи комплетну уставну историју Србије.²

Није тачно да је у универзитетским плановима уставна историја Србије остала без засебних предмета. Засебни предмети из уставне историје Србије постоје на правним факултетима у Крагујевцу, Нишу и Београду. „Историја српске уставности” постоји на мастер и докторским студијама Правног факултета у Крагујевцу. „Уставна историја Србије” (као опциони предмет на Правном факултету у Нишу) првобитно је била направљена и акредитована на основу књиге *Српска љравна исџорија* писца ових редова.

Max-Planck изнад свега. У међувремену – наводи даље Поповић – неколико научника са више српских универзитета објавило је „бројне студије о различитим темама из уставне историје Србије”. Одајући им признање за њихове „вредне доприносе”, Поповић их је поменуо иницијалом имена и презимена. Двоје од деветоро овако поменутих, нису нигде цитирани, нити наведени у литератури (што само по себи оповргава почетну Поповићеву тезу о њиховом вредном доприносу). Уз ових двоје, четворо је цитирано једанпут или неколико пута реда ради. Поповић је имао своје праве фаворите у сарадницима на збирци чланака у књизи коју је објавио Макс Планк институт: „Многи нови напори су се десили и нове публикације су објављене у последњих пар година. Ово се великим делом дугује пројекту у оквиру истраживања Макс Планк института за европску правну историју у Франкфурту на Мајни. Професори *Stolleis* и *Simon* били су задужени за велики пројекат који се односио на цео регион југоисточне Европе. Професор *Simon* био је уредник другог тома књиге која је обухватила правни и уставни развитак Србије” [*Konflikt und Koexistenz*, 2017]. Уз ово, Поповић је навео имена седам „српских сарадника” на овој књизи (*in order of appearance*). Ови Поповићеви наводи су индикативни барем из два угла. С једне стране, Поповић једном страном институту даје огроман значај за развитак српске уставноисторијске науке, што је само по себи нетачно и неумесно. Друго, Поповић даје изузетан значај писцима који су своје прилоге објавили у оквиру пројекта једног страног института. Седам писаца сарадника су, пак, некомпетентна лица: нико од њих није се бавио уставном историјом Србије. Један од њих је византолог, други је докторирао на Катанској буни, трећи и четврти су историчари-кривичари, пети је античар³, шести је романиста, и седми

² Исти аутор је уставну историју Србије обрадио и у: [Павловић 2008].

³ Ради се о Сими Аврамовићу. Поповић цитира његов чланак о Српском грађанском закону који је објављен у публикацији „Макс Планк” института. Веома је индикативно што Поповић не помиње Аврамовићев чланак о Сретењском уставу, који је овај објавио у реномираним *Аналима* Правног факултета у Београду (док је био главни уредник). До тог чланка С. Аврамовић иначе веома (безразложно) држи. Али, Поповић није посветио пажњу овом чланку, очигледно због тога што му недостаје „чаробни мирис” Макс Планк института. Чланак о СГЗ-у нема везе са уставном историјом Србије, али има везу са институтом Макс Планк, па је европски подобан.

цивилиста, а по потреби конституционалиста. Дакле, све један до другог нестручни људи. Али, то се по „европејском сатоказу” баш тражи. По старом „добром” евроугодном комунистичком обрасцу, писци српске уставне историје се бирају не по знању и умењу, него по принципу негативне селекције. Јер, Европи нису потребни прави зналци, него обични бележници на задате теме и исходе.

Драгнић као некад Маркс. Поповић посебан значај даје Алексу Драгнићу, кога сматра неком врстом енглеске верзије Јаше Продановића. За Драгнићев *Развитак парламентарне владе у Србији* (Њујорк 1978), Поповић наводи да је била „водећа публикација” али је „стара више од четрдесет година. То је мала, елегантно презентована књига од Алексе Драгнића – наставника са Вандербилта, који је изложио уставну историју Србије⁴ *en grandes lignes*, као процес тежења парламентарној влади. Драгнићева књига садржи мање од 140 страна.” Драгнић је „свој приступ описао као ’углавном хронолошки’, али је ипак напоменуо да је главна тема његове књиге била ’борба за демократију’ и посебно напор да се осигура парламентарна влада”. Драгнићевој студији, као и Продановићевој, је по Поповићу недостајао приступ „уставности као концепту”.

Одабир Драгнића као водећег америчког писца за историју српске уставности је крајње погрешан. Онај ко је имао у рукама књигу Мајкла Бора Петровића, могао је да закључи да је Драгнић маргиналац, местимично студентско-семинарског и аматерског нивоа. У поређењу са српским текстом Јаше Продановића, енглески текст Алексе Драгнића нема никакву вредност, и за озбиљног писца није вредан помена. Међутим, Поповић је у Драгнићу нашао свога Маркса.

Захваљујући Драгнићевој књизи, зборнику чланака Макс Планк института, једној маргиналној књижици о постанку Устава од 1869, и једном уставном праву са „Прегледом уставне историје Србије” на енглеском језику (једног позитивисте), Поповић је закључио: „може се рећи да је стање научних истраживања постало зрело за нову синтезу. Постоји потреба за свежим приступом уставној историји Србије која је и хронолошки

Нешто већи значај Поповић даје другом Аврамовићу, Драгутину, кога помиње усред текста именом и презименом, придајући му велике заслуге за установљење разлике између владавине права и правне државе код Срба: „Деценије еволуције српског правног мишљења о овом предмету биле су прошле, када је млади научник објавио чланак, који је дао темељни преглед развитка концепта владавине права”. Драгутин Аврамовић, „професор права на Универзитету у Новом Саду, упоредио је два концепта и истакао кључно питање већ у наслову свог чланка: Да ли су они исти или се разликују? ... Према ауторовом гледишту, концепт владавине права перципира људска права као претходницу држави, што није случај са концептом правне државе”. Овде је Поповићев навод двоструко неистинит. Прво, када је 2010. објавио поменути чланак, Д. Аврамовић је био само „асистент Криминалистичко-полицијске академије у Земуну”. Друго, Д. Аврамовић није открио ништа, него је цитирао проф. М. Живковића који је одређено питање обрадио под насловом „Владавина права и правна држава”. Дакле, Поповић је „дијете Драгутина” промовисао у професора и великог откриватеља. Разлог је вероватно врло прозаичан: Драгутин је Симин син, а евроугодно је поменути и оца и сина...

⁴ Сам Драгнић каже да његова књига није уставна историја, него „студија о политичком развитку”. Дакле, Поповић је направио кључну методолошку грешку и на самом почетку помешао жанрове: уставну историју са политичком.

и предметно оријентисана, којом се чини напор да се проучи еволуција уставности и излажу догађаји хронолошки.” Такву је наводно књигу написао Поповић под насловом *Уставна историја Србије*.

The case study. Поповићева *Constitutional History of Serbia* састоји се из три дела. „Први део се бави главним током развика узимајући у обзир догађаје и еволуцију институција. Други део излаже еволуцију два фундаментална концепта – људских права и владавине права. У овај део је укључено и изучавање уставног права у Србији, с обзиром да је оно неопходно за исправно разумевање уставне историје Србије. Трећи део бави се узајамним односима између Србије и Југославије са становишта уставног развика.”

Поповић је квалификовао своју књигу као *case study* (студију случаја)⁵. Овде се ради о подражавању Драгнића који је своју књигу о развоју парламентаризма такође квалификовао као *case study*. Појам „студије случаја” долази из англо-америчке науке, и већ по томе је европодобан појам. Јер, свако копирање и угледање европских вазала на америчког суверена је европодобно. У складу с тим, претпоставља се да студија случаја звучи много модерније и европејскије од нпр. појма монографија. У погледу *case study* ипак је било неке разлике између Поповића и Драгнића. Наиме, Поповић је овај појам употребио без резерве, док је Драгнић напоменуо да је његова књига студија случаја у извесном смислу (“In a sense this is a case study of political development ...” [Dragnich 1978: 9]).

Још једном, на самом почетку књиге, Поповић је подражавао Драгнића. Израз „изградња нације” (*Nation Building*), који је Драгнић ставио у наслов првог дела своје књиге, Поповић је ставио у поднаслов своје прве главе, а могао је и у наслов. Наиме, Поповић је своју прву главу насловио „Порекло модерне нације” (*Origins ...*). За њом следи поднаслов „Изградња нације” (*Nation Building*). Ова два наслова су у нескладу. Јер, наслов главе не може бити ужи појам, што је случај код Поповића, од подналова. *Origins* је уже од *Building*, а *Modern nation* је уже од *Nation*. Овај несклад у тексту Поповића дошао је услед некритичког угледања на Драгнића. Иако је од Драгнића преузео наслов „Изградња нације”, он је додао наднаслов „Порекло модерне нације”, да би се бар у понечему, па макар и у погрешном наслову разликовао од Драгнића. Иначе, Поповић није написао разлику између „Модерне нације” и „Нације”.

Драгнић је под насловом „изградња нације” писао о политичком развика Србије од Првог српског устанка до убиства кнеза Михаила. Испод наслова „изградња нације” ставио је поднаслов „борба за аутономију 1804–1838”, и писао: „Догађаји везани за српске устанке против Турака 1804. и 1815. године ... могу се шире гледано, окарактерисати као борба за аутономију (до потпуне независности) и стварање домаћег политичког система ...” Драгнић није дао никакво уводно објашњење појма изградња нације, као што је то учинио Поповић.

⁵ “... the case study of a country that had been an independent state and then a part of Yugoslavia ...”, p. XIII.

„Изградња нације”. Поповић је и нацију и изградњу нације објаснио у форми увода и закључка на две стране, а затим је писао о правно-политичком развитуку Србије од Првог устанка до краја олигархијске уставо-бранитељске владавине (1858). Кнез Михаилову владавину пребацио је у другу главу под насловом „Уставна монархија”. Поповић је почео са напоменом да „није лако одредити почетак изградње српске нације. Овај предмет има најмање два аспекта, због тога што процес изградње нације може бити сагледан у њеној политичкој и културној димензији”. Према политичком критеријуму, „изградња нације почела је са оружаном побуну против отоманских Турака у Београдском пашалуку, који се данас налази у централној Србији, у години 1804. Догађај је познат као Први српски устанак...”. „Културни аспект процеса изградње нације, је, међутим био старији од политичког”. Културна изградња нације почела је, наводно, у другој половини 18. века, и то књигама два историчара: Јулинца и Рајића, и аутобиографијом Доситеја Обрадовића „која се појавила у Лајпцигу 1783.” „Политички аспект процеса изградње нације био је у извесној мери последица интелектуалних напора извршених с циљем модерне националне самоидентификације. Плодови политичке акције били су ипак одлучујући „... Други српски устанак завршио се 'компромисом' са отоманском оружаном силом. На темељу овог компромиса специфична форма српског *home-rule* била је уведена у Београдском пашалуку, која је стварно била клица данашње Србије”.⁶ (Споразум између Милоша и Марашлије, осим Поповића, још нико није квалификовао као клицу данашње Србије, а слаби су изгледи да ће то ико икад учинити.) Поповић даље наводи да су Срби добили гарантовану аутономију од отоманске Порте 1830, чиме је створена вазална Кнежевина Србија. Ваља приметити да се овај акт из 1830. може квалификовати као клица независне Србије, а никако ранија српско-турска мешовита управа. До Хатишерифа из 1830. био је дуг пут; тај пут је пређен захваљујући неизоставној помоћи царске Русије, који је Поповић (ваљда опет због европодобности) сасвим изоставио.

„Изградња нације – записао је још Поповић – као културни процес наставио се у првој половини XIX века и у српској Кнежевини и у суседним регијама Хабзбуршке монархије насељеним Србима. Срби који су живели у Хабзбуршкој монархији формирали су средњу класу трговаца и малих предузетника и били су боље образовани него њихова етничка браћа која су живела у аутономној Кнежевини. Ипак, ови последњи одредили су политичку јединицу која је заузела водећу улогу у политичким

⁶ On the grounds of the compromise a specific form of Serbian home-rule was introduced in the Pashalic of Belgrade, which indeed was the germ of today-s Serbia. Ово *which* можебити да се односи на Београдски пашалук, па би реченица добила другачије значење да је Београдски пашалук „заиста био клица данашње Србије”. То би значило да је аутор ничим изазван (поводом Милош-Марашлијиног споразума, 1815) искористио прилику да убаци мисао о пашалучком пореклу Србије. Истина је на другој страни: Београдски пашалук ниједној Србији није био ништа. Србија је настала негацијом Београдског пашалука као организационе јединице вишевековне окупаторске власти. Можебити да аутор стоји на становишту о турском присуству на српском простору, а не на становишту о турској окупацији српског простора, па онда види и еволутивни процес тамо где га није могло бити.

стварима и постала стожер будућег развитка.” Према Поповићу, српска нација је сасвим формирана 1850-их, када су створене не само политичке, него и културне институције као што је пошта, Универзитет, кодификација права, Учено друштво и слично. У овом свом осврту на тзв. изградњу нације, Поповић није заборавио Драгнића од кога је преузео голи појам. Он је напоменуо (иако је то апсолутно небитно) како је Драгнић правио разлику „између периода националне изградње и периода уставности, због чега је продужио период изградње нације до друге половине 1860-их”. (У ствари, на основу тога што је под насловом изградња нације Драгнић писао до погибије кнеза Михаила, Поповић је закључио да је овај дотле продужио и процес изградње нације).

Садржај Поповићевог поглавља о изградњи нације био је вишеструко манљив. Прво, он је изоставио сваку везу између средњовековних Срба и Срба каснијег времена. Писци српске историје на енглеском језику, – М. Б. Петровић и Темперли, указивали су на то да српска нација потиче из средњег века, а да се обликовала под хабзбуршком, турском и млетачком влашћу. М. Б. Петровић, који је консултовао Темперлијеву књигу, наводио је да Срби ма где живели били су повезани везама које су превазилазиле политичке границе. Они су делили исти говор „који су писали ћириличким алфабетом. Они су делили исту православну веру” и верност Српској православној цркви. „Православни Срби било где живели делили су исто идеализовано сећање на њихово средњовековно царство које је све њих обухватало у XIV веку под скиптром Цара Душана Силног. Они су такође делили бол од пораза на пољу Косову 1389, због кога је пропало средњовековно царство и пало под Отоманске Турке. Сваки Србин неговао је епске приче о прошлој српској слави, мислећи на свету дужност ’освете Косова’”.⁷ Темперли је тврдио да је српска нација изграђена на мржњи према Турцима.⁸ У време Првог српског устанка, један аустријски маршал извештавао је о „намерама Срба да обнове Душаново царство”; „устанички Совјет” једно време је заседао у Смедереву – „граду деспота и царева”, а у његовим просторијама „налазе се слике цара Душана” [Гузина 1983: 238].

ДОГАЂАЈИ И ИНСТИТУЦИЈЕ ОД 1804. ДО 1858.

После двостраничне „Изградње нације” следи поглавље под насловом „Догађаји” (Events), на 27 страна. Наслови одсека казују о чему аутор пише: Први српски устанак. – Самоуправа и аутономија. – Питање устава.

⁷ [Petrovich 1976, I: XIV–XV]; Авакумовић даје карактеристичан пример из свог сусрета у Берлину са групом Срба у аустријској војсци која је ишла у поход на Данску. Одмах после упознавања, наредник Никола Стојановић из Руме рекао је Авакумовићу: „Када ли ћемо, господине и брате, поћи како добровољци са српском војском, да осветимо Косово? Иако смо, овако као видиш, у аустријској униформи, опет у нашим грудима куца српско срце. Ми нисмо заборавили да смо Срби и жудимо да и свој живот положимо за ослобођење и уједињење свију Срба у српску краљевину или царевину” [Авакумовић 2008: 42].

⁸ “It is a true and tragic reflection that it was not love but hate which united the Serb nation” [Temperley 1919: 92].

– Устав од 1835. – Устав од 1838. – Олигарси на власти. У овом поглављу, аутор показује да нема дефинисан уставноисторијски приступ. Он нема тачан почетак уставне историје Србије. Њему уставна историја Србије почиње са изградњом државе Првог српског устанка. Он, бар приликом писања ове уставне историје за енглески читајућу публику, није направио разлику између појма устава писаног малим словом (*constitution*) и устава писаног великим словом (*Constitution*). Да је то учинио, онда би увидео да у Првом српском устанку, као и у времену 1815–1830, има тек понеки елемент који се може ставити у уставну предисторију Србије. У ствари, Поповић је питање почетка уставне историје Србије могао да нађе решено код Слободана Јовановића, кога и сâм означава као „највећег српског правног научника свих времена”. Наиме, постоји његова студија која носи наслов „Наше уставно питање у XIX веку” [Јовановић 1932]. Судећи према Поповићевој библиографији, он није читао ову студију Слободана Јовановића. Да је пак читао, запамтио би овај закључак чувеног Слободана: „Те исте, 1830 године, дакле, кад је довршено стварање Милошеве владалачке власти, *бачена је и прва клица уставног питања*.” Другим речима, уставна историја Србије почела је 1830, када је речју С. Јовановића „бачена прва клица уставног питања”. Према томе, Поповићев уџбенички опис догађаја у Првом српском устанку је излишан и неумесан. Јер, Поповић обавештава енглеског читаоца о економском стању Срба у Београдском пашалуку, о дахијама и њиховом режиму терора, о сечи кнезова, о проглашењу Карађорђа за вожда, о томе да су устаници децембра 1806. под своју контролу ставили београдску тврђаву, да је Матија Ненадовић, православни свештеник, који је дебело уплетен у устанак против Турака, био председник новоформираног Правитељствујушћег совјета, а да је његов секретар био Божидар Грујовић, кога је срео на путу за Петербург, као младог српског правника из Аустрије, који је био постављен за професора права на Универзитету у Харкову, итд... (Све је ово лепо и красно, за основну школу, али са уставном историјом Србије, нема везе, или како би то народ рекао: „није везе”).

Има један догађај из Првог устанка, кога помиње Поповић, и који би се могао сместити у уставну (пред)историју Србије. То су споразуми између Карађорђа и устаничких старешина који се означавају најчешће као уставни акти из 1808. и 1811. Израз уставни акти за устаничке договоре први је употребио Стојан Новаковић који није био правник. Уставноправни историчар, који је правник, треба да подвргне ревизији саму правну квалификацију. Јер, уставни акт (*Acte Constitutionnel*) је исто што и устав (*Constitution*).

У мору сувишних чињеница о Првом устанку, Поповић је пропустио једну незаобилазну и за уставну историју Србије веома важну чињеницу. То је Букурешки уговор (његова VIII тачка) из 1812, склопљен између Турске и Русије, којом се Турска обавезала да устаничким Србима да аутономију (по моделу Архипелашких острва). Као што је превидео Букурешки уговор, тако је превидео и то да је захваљујући залагању Русије Србија добила аутономију 1830. Једноставно речено, аутономије Србије, као и

раније аутономије Влашке, не би било без притиска Русије на Турску. То је *condictio sine qua non* који је Поповић испустио. Овај катастрофални списатељски недостатак дошао је од катастрофалног читалачког недостатка. Наиме, Поповић је прескочио незаобилазну књигу Михаила Гавриловића о Милошу Обреновићу.

Самоуправа и аутономија. Одељком „Самоуправа и аутономија” аутор покрива период од пропасти Првог устанка до Хатишерифа од 1830. Одељак почиње наводом да су се „после пораза 1813, српски војни команданти поделили у две групе. Неки од њих отишли су у егзил у суседно Хабзбуршко царство”, што је био случај са Карађорђејем. Други део Карађорђевог „браће по оружју остао је у Србији, упркос страху од турског терора и освете”. После побуне између септембра и децембра 1814. коју је угушила отоманска Порта, у априлу 1815. избио је Други српски устанак који се завршио споразумом између устаничког вође Милоша Обреновића и турског паше који је упућен на устанике. Овај усмени споразум представљао је „специфичну врсту етничке поделе власти у Србији”. Милош је требало да влада Србима, док је турски паша, чија је резиденција остала у београдској тврђави, требало да влада Турцима широм целе земље. Милошева политика у условима „етничке самоуправе” била је усмерена ка два циља: с једне стране, ка признању српске аутономије од Отоманске порте, а с друге стране ка признању њега за владара „земље”, од својих сународника, и од отоманске Порте. Домаће признање Милош Обреновић добио је 1817. Потом је за себе издејствовао титулу „књаза”. Хатишериф од 1830. био је акт признања српске аутономије под султановом сувереном влашћу. Србија је постала аутономна територија са сопственом независном унутрашњом управом. Поповић наводи да је „српском кнезу било дозвољено да држи регименту⁹ сопствених оружаних снага зарад чувања реда у земљи. Србима је било дозвољено да организују своју пошту, јавну здравствену службу, образовне институције и томе слично”. То је све што Поповић наводи о садржини аутономије Србије под Хатишерифом из 1830. Нешто више пажње (три реченице) посветио је начину на који је у Београду проглашен Хатишериф. При томе није навео аутора – Михаила Гавриловића – од кога је то једино могао да сазна. То је само један од примера игнорисања неопходне, једино релевантне литературе, што је иначе један од аспеката „свежег” (ваљда европског) приступа Поповића који је истакао у предговору.

На неких десетак места Поповић Милоша Обреновића помиње са епитетом неписмени (*illiterate*), а једном приликом каже да је једна Милошева идеја „разумљива у светлости кнежеве неписмености и непознавања политичке теорије”. Истицање Милошове неписмености као значајне уставноправне чињенице је вишеструко климаво. Прво, остављајући по

⁹ У тексту Хатишерифа, који су објавиле *Новине Србске* (у суботу, 20. јануара 1934, стр. 10), као и у ономе који је објавио Михаило Гавриловић, не помиње се регимента, него *йошребан број војника*. Наиме, „да би се предупредили непоредци” и казнили кривци, Милош је имао право да држи „нужне војнике” (*Новине Србске*), односно „нужно число војника” према тексту М. Гавриловића [Гавриловић 1912, III: 606].

страни чињеницу да се мало владара у светској историји одликовало неким писменошћу, Милош је био владар у земљи свеопште неписмености (па није нелогично да и владар буде неписмен). Милош је абдицирао баш указујући на то да није био политички неписмен: „Ја сам, вели, сила којешта у животу видио: ал’ ову срамоту преживети не могу, да у историји остане, да сам ја овакав Устав примио, због чега ће јошт и кривица на мене пасти, или да сам тако хтео, или да нисам ствар разумевао.”¹⁰ Пре тога, у време преговора са Портом око Хатишерифа 1830. Милош је слао писма српским преговорачима у Цариграду, која су одисала завидном правно-политичком писменошћу. О чудној маси Милошевог знања, сведочи једна анегдота по којој је Милош на питање једног од писмених секретара како он то све зна, одговорио да је лако писменима, јер они кад забораве отворе књигу па прочитају, а он неписмен мора да памти. Најзад, да са фактором неписмености као историјском чињеницом треба бити обазрив најбоље говори случај сељачког трибуна Ранка Тајсића који је са два–три разреда школе сматран неписменим, али је ипак о њему познати лекар и политичар Владан Ђорђевић записао да се ради о човеку који је вероватно прочитао све што је објављено на српском језику. Слично је било с Милошем. Он је памтио много од онога што му је било прочитано.

У презентацији уставне историје Србије од 1830 до 1858. Поповић има неколико „интересантних места”. Једно од њих односи се на састав скупштина о коме Поповић пише: „Није било правила процедуре о скупштинама, и њихове седнице одржавале су се на отвореном. Људи су долазили на те скупове носећи оружје и дискутовали су ствари на неформалан начин”. Овај податак био би важан да га је аутор извео до краја. Крај лежи у претварању првобитних скупштина Србије у модеран парламент, са правилима процедуре, са посланицима окупљеним у једној соби и без оружја код себе. Поповић није ишао до теме модерног парламента зато што је то питање већ решио неко други. Наиме, у књигама [Павловић 1997, 2005, 2008] писца ових редова је на основу архивске грађе (*Public Record Office*), утврђен тренутак од кога је било забрањено да посланици наоружани улазе у Скупштину. С обзиром да је Парламент кључни институт Устава, стварање модерног парламента је кључни моменат уставне историје, који је Поповић пропустио из њему знаних разлога, и тиме умањео вредност своје у старту умањене књиге.

О Совјету Поповић каже да је „једна од најконтроверзнијих институција власти у уставној историји Србије барем што се тиче периода изградње нације”. У ствари, Поповићев текст о Совјету је контроверзан, јер је писан опет без консултовања литературе Михаила Гавриловића. А код Михаила Гавриловића има барем једно место о Совјету које не сме да се прескочи: Руско гледиште (из 1820) „провлачи се као црвени конац, кроз целу Милошеву владавину, Русија га није мењала, и ми смо овде на извору оне струје која је донела Србији Устав од 1838. Русија је пристала на наследно кнежевско достојанство породици Милошевој под погодбом да

¹⁰ [Продановић 1936: 100].

Хатишерифом буду означене границе кнежеве власти, тј. да се одреди какво ће учешће имати народне старешине у државној управи ...” [Гавриловић 1908, I: 450].

Ранкеов парадокс. Има нешто што се може назвати Ранкеов парадокс, и то би било насушно потребно унети у сваку историју, а нарочито у уставноправну историју Србије. Наиме, чувени историограф Леополд Ранке приметио је да су се у време кнеза Милоша „уставне државе заузимале за неограниченог кнеза, а да су се самодршци залагали да се власт кнезу ограничи”. (Уставне државе биле су Француска и Енглеска, а апсолутне монархије Русија и Аустрија) [Ранке 2019: 300–301; Продановић 1936: 64, н. 1]¹¹. Слободан Јовановић је у време Другог светског рата допунио Ранкеов парадокс индиректно, указујући на то да се ради о процесу дугог трајања: „Као стара аустријска дипломатија, тако и енглеска дипломатија више воли да у страној земљи ради с владоцем или у недостатку њега с једним својим човеком него са странкама”. Енглеска дипломатија на Балкану „скоро никада није имала своју странку, као што је имала Русија не само у доба комунизма, него и у доба царизма. Уместо тога она је имала велики број тајних агената и ухода. Према томе она се није много интересовала ни за наше странке у избегличкој влади. Она је бацила око на краља ...”, напоменуо је још Слободан Јовановић [Павловић 2008а, III: 353].

СРЕТЕЊСКИ УСТАВ. У одељку „Питање устава”, аутор се бави тиме како су Срби разумели да им је према Хатишерифу од 1830. гарантована „независна унутрашња управа” (*nezavisimo vnutrenje pravljenje in old-style Serbian*), да имају право на доношење устава, и да су већ 1831. настала два уставна нацрта од непознатих аутора. Ови нацрти „нису играли значајну улогу у уставној историји Србије, али они показују неколико карактеристичних црта о ситуацији у Србији после стицања аутономног статуса”. Према оба ова нацрта, Кнез је у организацији власти имао надмоћ што даје „јасан доказ за закључак да су нацрти од 1831. настали у кнежевом окружењу”. Помињање нацрта из 1831. године, који нису имали „истакнуту улогу” у уставом развитку Србије, није Поповићу било први и последњи пут. Има он још случајева уставних скица и нацрта за које је сâм примећивао да нису вредни помена. Међутим, Поповић није ни поменуто уставне нацрте који су претходили одређеним уставима, односно који су имали огроман утицај на уставни развитак Србије. Тако, он не помиње нацрт устава Комисије коју је формирао кнез Михаило у октобру 1860, као ни уставни нацрт који је за кнеза Михаила израдио бечки адвокат Ђорђе Стојаковић [Павловић 1997: 182–188]. Речју, Поповићев третман уставних нацрта је показатељ најгорег методолошког приступа, који се једноставно речено састоји у неразликовању битног од небитног.

¹¹ Исто запажање дао је и Јован Хацић: „И овде се догодио чудновати и необични случај да је Хоџес, као слободњак и управо радикалац енглески, подржавао књаза Милоша у неограниченом самовољству против уставнога стања, и сметње и препоне правило да се у Србији уставност или конституција не уведу, а Русија, као апсолутна или неограничена влада, заузима се за уставност и законо стање, подржавајући и бранећи старешине...” [Хацић 2013: 57].

Пре него што је прешао на нормативну анализу Сретењског устава, Поповић је дао клишеирани приказ политичких догађаја који су му претходили: „Завера на крштењу Симићевог сина у Крушевцу; Милетина buna; Давидовићеви преговори са побуњеницима; немогућност утврђивања броја чланова Сретењске скупштине (*representatives*), са проценом од 2.400; даровање устава народу од Кнеза, уз навод С. Јовановића: Сретењски устав био је у ствари дарован од Кнеза без учествовања Скупштине. Она је сазвана само да га узме на знање.”

Међу небитним (а упечатљивим) ситницама политичког приказа предсретењских догађаја пада у очи Поповићева опаска о томе да су побуњеници кренули на Крагујевац „где је била државна благајна, циљајући да је се дочепају” (*The insurgents set their troops on march to Kragujevac, where the state treasury was, aiming to get hold of it*). Тврђење Поповићево да су „Милетини побуњеници” кренули на Крагујевац да би се дочепали државне благајне представља их у „ружном” и нетачном светлу. Јер, од како је света и века, на благајне (било државне, било приватне) кидишу разбојници. Милетини побуњеници су ишли на Крагујевац као престо-ницу (у којој се налазила „војена средоточна команда”) [Жујовић 1902: 29, 37] желећи да заузму касарне и лакше мобилишу побуњенике широм Србије. Уосталом, побуњеници су вазда кидисали пре на касарне, него на благајне. Што се благајне (касе народне) тиче, њу су „обе власти /Вучићева и Милетина/ запечатиле својим печатима”, па су је „војници од обе стране чували да не би тко на њу насрнуо” [Хаџић 2013: 39]. Најзад, што се циља Милетиних побуњеника тиче, Велики народни суд је 8. јануара 1835. обавестио Милоша да су „они само за то дошли да нуждне уредбе земаљске, с којима ће се лична безбједност и неповредимост имања утврдити, с Његовом Светлости уговоре” [Петровић 1897: 665]. Према томе, Милетиним побуњеницима није циљ била државна каса. Ипак, изгледа да је евроугодно да се Милошеви опоненти представе као својеврсни разбојници (ваљда с обзиром на културни ниво Србије).¹²

Поповић нормативну анализу почиње навођењем чл. 5 Устава којим је прописана подела власти (на законодавну, извршну и судску), и напоменом да је овај принцип напуштен већ у наредном члану, којим се прешло на конфузију власти. Чланом 6 прописано је да се Државни савет састоји од шест министара са наведеним ресорима, и неодређеним бројем чланова „(*iz neopredeljenog čisla državni Sovjetnika*, in old-style Serbian)”. Затим, аутор прелази на Народну скупштину наводећи да се састојала од 100 „представника” (*representatives*). Специјалним законом имао је да се одреди начин њиховог избора. Из ове реченице би се могло закључити

¹² Постоји Поповићев текст о Милетиној буну у књижици коју је издао Правни факултет у Београду, у оквиру једног пројекта. Ту Поповић каже да су Милетини побуњеници кренули на Крагујевац зато што се ту налазио „народни суд и државна благајна”. Представа о сврси Милетиног побуњеничког похода на Крагујевац преузета је од Бартоломеја Куниберта који је тврдио да су побуњеници пошли на Крагујевац због тога што се у њему налазила државна благајна и архива. Уз ово, Куниберт помиње државну благајну у Крагујевцу, али као предмет посебне Милошеве бриге, али не и као циљ побуњеничког похода.

да је Сретењским уставом предвиђено изборно право, и класичан парламент (са изабраним посланицима). Међутим, то би било у нескладу са исправном Поповићевом тезом да Сретењским уставом нису предвиђена политичка права (јер, изборно право је политичко право).

Кључна одредба за разумевање Народне скупштине према Сретењском уставу лежи у одредби која гласи: „Скупштина народна састоји се из 100 најодабранији, најразумнији, најпоштенији и повјереније народно у највећем степен заслужујући депутата ...”. Тумачење ове одредбе почиње питањем о њеној уникатности, што је учинио само један аутор, кога је Поповић по ко зна који пут превидео, а није требало. Речју, постоји решење за „фоторобот” народних посланика из чл. 82 Сретењског устава, и до њега се лако долази кад се чита неопходна литература [Павловић 2019].

После неколико напомена о Народној скупштини, Поповић поставља питање о кнежевој надмоћи у систему владавине. Навео је да је „кнез могао уклонити министра по својој вољи, што је значило да би он надвладао у извршној власти. ... Да ли је кнез могао да спроводи политику по своме и у законодавству? У ту сврху, кнез је имао две полуге: вето и одговорност чланова Државног савета.” Да је консултовао релевантну литературу, Поповић би нашао и трећу полуку Милошеве надмоћи у Државном савету: по моделу, који се јавио у време доношења *Reform Billa* из 1832, Милош је могао да за своју политику именује нове чланове Сената, пошто је њихов број био неограничен. Поповић исправно наводи да је према Сретењском уставу Милош имао апсолутни вето. Он износи да је Милош могао и по трећи пут да одбије законски предлог ако би се радило о акту „*na ragubu naroda ili protivu ustava državnoga, in old-style Serbian*”. И овде, по ко зна који пут, Поповић српску реченицу преводи на хрватску латиницу, и означава је као српску старог стила.

У закључку Поповић каже да „Устав од 1835. није био демократски устав; он је био дат од кнеза и његове одредбе нису имале сврху да ограниче кнежевску власт. У ствари, он је обезбедио кнежеву превласт.” Ово ауторово схватање је по свој прилици европодобно, али је и тачно. Оно раскида са широко распрострањеном заблудом да је Сретењски устав био демократски устав. Сретењски устав је требало да буде средство аутократске владавине.

На једном месту Поповић каже да је Милош био *йойулисѿа*. Овакво модернизовање Милоша, које је такође израз европодобности аутора, апсолутно не стоји. Милошеву владавину је давно тачно описао Михаило Гавриловић, а за њим Слободан Јовановић: „Стварајући своју на место старе пашинске власти, он ју је начинио деспотском, као што је и пашинска била” [Јовановић 1929, IV: 726]. Поповић још указује на то да је Сретењски устав трајао врло кратко, и да је имао „јадну судбину” (*poor destiny*). Чим се суочио са незадовољством великих сила и Порте, Милош га је „почетком марта” суспендовао и на крају, 11. априла 1835, укинуо. Питање трајања „Сретењског устава” Поповић није добро решио. Из текста се закључује да није консултовано ни једно дело и аутор, нити документ, па тиме није ништа ни цитирано. Морао је пак да пође од најбољег: Михаила

Гавриловића и његовог чланка „Суспендовање првог српског устава”. Међутим, ни Гавриловићев чланак није довољан. Писац који се бави тако јединственим питањем важења једног устава од неких 10-ак дана, мора да покаже велику научну радозналост и посвети максималну пажњу овом питању. Тако, Поповић је морао (а није) да наведе Гавриловићево тврђење да је пред полазак Милошевог изасланика Михаила Германа у Цариград „јамачно ово привремено суспендовање Устава било решено Кнезом” [Гавриловић 1926, 199–200]. Герман је, по Гавриловићу, отишао у Цариград око 12–13. фебруара (пред долазак Наби-ефендије 14. фебруара). Правна анализа потврђује и прецизира Гавриловићеву тезу о времену суспензије Сретењског устава. Наиме, 11. фебруара је предложено Устројеније Државног совјета, а 14. фебруара га је Кнез одобрио. У „закљученију” стоји да Устројеније „получава снагу” од „Ђурђева дне 1835. године” [*Новине србске*, 16. 2. 1835]. Дакле, закон израђен по најважнијим одредбама Сретењског устава суспендован је до Ђурђевдана, у моменту доношења 14. фебруара. Индиректно се може закључити да је суспендовањем Устројенија (пошто вероватно Милош није донео посебан акт о суспензији Устава) суспендован до даљњег и „Сретењски устав”. Дакле, „Сретењски устав” био је на снази од 3. фебруара до 14. фебруара 1835. (по старом) – свега 11 дана. Да је „Сретењски устав” укинут, М. Гавриловић је закључио из једног Милошевог писма Герману од 30. марта 1835, у коме Милош налаже Герману „да представи и Реис-ефендији и Бутењеву, да ће Књаз други Устав начинити, који ће по гласу Хатишерифа сочињен бити и њима на разматреније послати се” [Гавриловић 1926: 204–205]. У ствари, на тачан датум укидања „Сретењског устава” указао је Јован Хаџић: кнез Милош „већ 17. марта 1835. изда запосвест да Совјет и попечитељства престају радити; те тако престане и Устав и устројенија” [Хаџић 2013: 43].

У поглављу о „Сретењском уставу” Поповић није говорио о људским (грађанским) правима. То је из очигледне европодобности оставио за посебно поглавље. Међутим, у том поглављу читаоца чека изненађујућа празнина са заменом теза и тема.

Тзв. ТУРСКИ УСТАВ. Први пасус Поповићевог текста о „Уставу од 1838.” гласи овако: „Руска дипломатија извршила је притисак на кнеза Милоша да реши питање устава. При крају 1836. и у 1837. притисак је повећан толико да је српски кнез именовао нову комисију за писање нацрта. Руси су сматрали да се овај посао не обавља довољно брзо, што је резултовало именовањем нове уставне комисије, са истим задатком, у фебруару 1838. У међувремену, у Србију је 1837. био дошао учени Србин из Хабзбуршке монархије који је имао докторат права са универзитета у Бечу. Њему је кнез поверио да спреми грађански законик за Србију. Он се звао Јован Хаџић (1799–1869), а потицао је из српског племства које је живело у Аустрији. Хаџић је укључен у уставне ствари па је спремио нацрт устава. Као члан богате српске средње класе из Аустрије, која је била састављена од трговаца, земљовласника и учених људи, Хаџић се није свидео неписменом кнезу који је имао сељачко порекло. Његов нацрт је предвиђао ограничење кнежеве власти, па је кнез нашао да је његов нацрт устава неадекватан.”

Овај текст, очигледно конфузно написан, врло је индикативан за пишчеву површност до алкавости, и за европодобност по сваку цену у сваком слушају. Наиме, прве три реченице представљају до бесмисла сажети текст Јаше Продановића из његове књиге *Уставни развитак*.

Питање писања уставних нацрта под Милошем, после укидања Срећанског устава, Продановић је представио врло документовано наводећи учеснике у овом послу, па и Хацића чији се уставни нацрт није допао кнезу: „Кнезу Милошу се није допао овај Хацићев нацрт, али га због Русије није ипак хтео сасвим одбацити и примити Живановићев. Нашао је да је најбоље одуговлачити са решењем уставног питања.” Дакле, није се радило о ненаклоности једног сељака, што је наводно био кнез Милош, према једном племићу, што је наводно био Хацић, него се радило о томе да је Хацић био руски човек, према коме је као уставописцу кнез Милош морао да има респекта [Продановић 1936: 79–80]. Посебно је индикативно навођење Хацићевог племићког порекла из Аустрије. То Поповићу није било ни први ни последњи пут. Он је више пута истицао значај Срба из аустријске средње класе, па се намеће закључак да је Аустрија наводно била извор правног живота за Србију. (То је у ствари израз старе тезе о томе како су Срби из Аустрије Србима у обновљеној Србији „утеривали воспитаније”). Ова Поповићева теза је имала посебну европодобност, и то са становишта Европске уније, с обзиром на то да се Аустрија, односно хабзбуршка царевина сматра претечом ЕУ. Подтекст Поповићевог текста је овај: као што се Србија у 19. веку правно цивилизовала, под утицајем хабзбуршке монархије, тако она и данас треба да се цивилизује под утицајем саме Европске уније. Просто речено, Србији није било живота нити може бити без АУ (некад) и ЕУ (данас).

После смушеног пасуса о уставним нацртима, следи опаска о троцлавној српској депутацији у Цариграду, чија је кључна личност био Аврам Петронијевић. Овај човек опозиције, примао је инструкције од Кнеза, а радио је и са руском дипломатијом и отоманским властима. „Његове акције знатно су допринеле крајњем обликовању текста Устава од 1838.” Аутор затим наводи: „Устав од 1838. имао је форму писма, које је садржавало текст са уставним одредбама. Овај устав није следио модел било којег савременог устава, па зато није имао одељке и пододељке, него само параграфе, који су на први поглед изгледали некако разбацано. Међутим, постојао је систем за 66 параграфа; првих 44 били су посвећени трима уставним факторима. Тако, параграфи 1–5 регулисали су овлашћења кнеза. Параграфи 6–29 регулисали су положај и овлашћења Савета, а параграфи 30–44 били су посвећени судству. Остали део текста у ширем смислу односио се на људска права. ...”.

Аутор напомиње да је текст Устава био „инфериоран са становишта језика када се пореди са Уставом од 1835”. У чему се ова инфериорност састоји, аутор није навео. Ту пак лежи загонетка непосредних уставописаца. Наиме, језик „Устава од 1838” није био ни српски, ни руски. Он изгледа као језик драгомана за српски и руски језик. Потом, аутор даје нормативну анализу положаја Кнеза и Савета, наводећи члан 17 „Устава”

о 17 чланова Савета које је због неке кривице могао сменити само Султан. Аутор исправно наглашава да је параграф 17 био „најзначајнији за целу конструкцију политичког уређења под Уставом од 1838”. Три и по странични преглед Турског устава, аутор завршава његовим последњим параграфом, којим Султан „наређује српском Кнезу на општи начин да одржава владавину права поштујући права житеља Србије”. Султан је изразио своју наредбу „на српском језику старог стила” на следећи начин: „Ja Ti nalažem k tomu, da uvažavaš stanje, čest, čin i službe svakog; da bdiš naj-pače o tom, da točke i uslovija ustavna gore izložena budu izvršivana u celosti i za svagda (I hereby order Thee to respect the status, honour ...)”.

У овом Поповићевом пасусу, падају у очи барем три ствари. Једна је, по ко зна које потурање хрватске латинице за српски стари језик. Затим, није уверљиво тврђење да је Султан наредио Кнезу (тзв. Турским уставом) да се „држи владавине права”. У прављењу тзв. Турског устава у Цариграду, због чега је понекад називан и Цариградски, учествовали су извесној мери и енглеске, а изгледа и француске дипломате. Ипак, крајње је невероватно да је идеја владавине права 1838. стигла у Србију преко Цариграда. Најзад, Поповић помиње да је последњи параграф писан језиком директне султанове заповести. У ствари, цео тзв. Турски устав је писан језиком директне султанове заповести: Ја, Ти налажем Ова карактеристика тзв. Турског устава, до скоро није била уочена, односно изведена на чистину. Она, пак, сама по себи указује на правну природу тзв. Турског устава: форма хатишерифа није форма устава. Тзв. Турски устав није упућен српском народу у „провинцији Србији”, него турском и српском управнику провинције Србије. До ове једноставне чињенице Поповић није дошао сопственим истраживањем. Он је ово сазнање позајмио од некога, али не каже чијим се „перјем китио”. На српском језику, на суштински значај форме хатишерифа указао је писац ових редова, али он није крио да је ово сазнање преузео из текста на енглеском језику – од Мајкла Бора Петровића. У маниру да се понавља, Поповић је о адресанту тзв. Турског устава писао поново под насловом о људским правима. Пошто је у самом тзв. Турском уставу мало материјала о људским правима, Поповић је поново писао о његовом доношењу и о његовој форми „султановог писма”.

БЕЗ ПАРИЗЛИЈА. Утицај европски револуционарне 1848-е на Србију и појаву „паризлија”, Поповић је оскудно и погрешно представио. Иако се радило о времену када је Србија правно-политички први пут делила судбину Европе, за Поповића ово није било европодобно (чим га је изоставио). Наиме, појава „паризлија” у Србији представљала је тачку преокрета на путу ка стварању модерне државе и права. Млади људи, образовани у европским центрима (названи „паризлије”), враћају се 1848. у Србију и доносе либералне идеје. Они, удружени са домаћом лицејском омладином стварају „домородачку интелигенцију”¹³, која, за разлику од раније инте-

¹³ На значај домородачке интелигенције, у знатној мери указали су Слободан Јовановић [Јовановић 1912] и Живан Живановић [Живановић 1923, I: 7]; На појаву паризлија као тачку преокрета указао је М. Павловић [Павловић 1997: 69].

лигенције коју су чинили пречански Срби, доноси концепт либералне државе. Тај концепт, први пут се, што Поповић као писац историје људских права не примећује, јавља на Петровској скупштини 1848. О тој скупштини Поповић каже да је сазвана да реши „како да помогне својој српској браћи која су живела у Аустрији у њиховој борби” (против Мађара), али је скупштина отишла „даље од дневног реда. Њени чланови изнели су мишљење да народна скупштина треба да заседа једном годишње. Кнез и Савет начелно су се сагласили с тим, и Савет је предузео да именује одбор за нацрт одговарајућих закона”. За разлику од овог Поповићевог навода, у стварности је ствар око Закона о народној скупштини отишла много даље.

Услед захтева са Петровске скупштине, Савет је израдио „пројекат закона за скупштину” и упутио га 13. новембра 1848. Кнезу на потврду. Тај пројекат Кнез није одобрио, али десет година касније он је послужио за углед приликом писања закона о Светоандрејској скупштини.¹⁴

Поповић наводи да је уставобранитељска олигархија доминирала друштвом и политиком, а да су „српски млади лавови, образовани на страним универзитетима” били малобројни (да их је била неколицина), и да нису могли одлучујуће утицати на политичку сцену. Ово тврђење наводи као Драгнићево и још додаје како је по њему „до 1858. неких 200 људи било образовано на страни”. Тврђење о безутицајности нове србијанске интелигенције није Драгнићево, и није тачно; тврђење о око 200 образованих на страни, није Драгнићево, али је тачно. У ствари, радило се о томе да је Поповић избегао да, барем према С. Јовановићу, наведе изузетно важну чињеницу појаве и великог значаја „домородачке” интелигенције. Јовановић је писао да је „крајем Карађорђевићеве владе могло бити најмање 200 људи који су прошли кроз факултет овде или на страни: у тако малој земљи као Србија, 200 људи чинили су једну групу с којом се морало рачунати.” Јовановић још каже: „Лицејци критикују великаше без много увијања нападају их због њиховог шуровања с Турцима ... Власт све то трпи, као паралисана страхом од школе и просвете” [Јовановић 1990: 74, 76].

ОД КНЕЗА МИХАИЛА ДО КРАЉА ПЕТРА

Поповић се карактером режима кнеза Михаила бавио на два места. Први пут (у делу с поднасловом „Уставна монархија без устава”), Поповић каже: „Са кнезом Михаилом на престолу, Србија је дошла на праг облика владавине који је обично познат као уставна монархија. Та форма владавине стварно одговара том обрасцу. У одговору на могућу примедбу да Србија током Михаилове владавине није имала прави устав, може се прво одговорити да се уставна монархија може ослањати на неписани устав. Друго, Михаилово законодавство од 1861. било је једна врста устава, иако некодификованог и непотпуног због тога што су му недостајале уставне

¹⁴ [Павловић 1997: 89–90; Милићевић 2002: 236].

гаранције основних права. Стога, цела анализа политичког уређења у Србији између 1861. и 1868. је ограничена на предмет организације власти.”

Наведена Поповићева тврђења имају две веће грешке. Једна се односи на тврђење о кнез Михаиловом законодавству као некодификованом уставу. Тај јединствен и крупан закључак код Поповића изгледа као „исисан из прстију”: нема ни речи о томе како се на почетку кнез Михаилове владавине прибегло овој јединственој и реткој форми устава. То је дошло отуда што је Поповић прећутао творца идеје о некодификованом Преображенском уставу од 1861. На једном месту Поповић каже да због суштинске промене дотадашњег уставног уређења, „неки су ишли тако далеко да су тврдили да су кнез Михаилови органски закони били у ствари нови устав. Било је сугерисано да му се да име Преображенски устав.” Није тачно да су „неки (*some*) ишли тако далеко”. Тачно је да је само један (*only one*) „ишао тако далеко” па је дошао до изузетног открића (изума) да три закона кнеза Михаила чине Преображенски устав [Вид.: Павловић 1997: 281–293; Павловић 2017, V: 3–21; Павловић 2019: 3–26]. То је иначе био најкрупнији догађај из уставне историје Србије. Избегавајући да уз изум некодификованог устава кнеза Михаила наведе изумитеља, Поповић је спао на ниво недозвољеног преузимања туђе идеје (што није нимало европејски). Друго Поповићево тврђење односи се на „непостојање уставне гаранције основних права”, што је последично ослободило писца истраживања питања људских права у Србији између 1861. и 1868. Међутим, писац који је посебан нагласак ставио на људска права итекако је требало да истражује стање људских права у периоду 1861–1868, и имао би шта да нађе.

Документи говоре. Релевантни извори указују на то да су на питање људских права у Србији обрађали пажњу и странци већ 60-их година 19. века. Наиме, савременик је 17. априла на Велики петак 1864. забележио: „Јуче испратих Енглескиње /Ирби и Мекензијеву/ ... На лађи се разговарасмо о слободним институцијама и рекох им да није истина да је код нас угњетена слобода, него само оних формалости нема које слободу чувају” [Крстић 2006: 13–14]. Има још тога код Николе Крстића. Тако, о једном разговору (11. марта 1868) са Јованом Мариновићем, он пише: „Још беше реч о слободи, слободним институцијама, слободи штампе, о ‘Застави’ итд. Рекох, управо потврдох, што он рече да се код нас, не нападајући на личности, може говорити о свачему и развијати свакојаке теорије. Ја му казах како сам ја сам до сад више пута, и доста опором, критиковао наше законе и различне ствари у новинама, па да сам то чинио и усмено, па и као професор, и писмено по новинама, па није никоме пало на памет да ме стога гони” [Крстић 2006: 21].

О људским правима у Србији постоје и врло похвални записи, какав је запис Вилијема Дентона, који је боравио у Србији готово у исто време кад и Ирби и Мекензијева. Дентон је записао: „Они који издрже, као део неопходних зала везаних за путовање, немачку прљавштину, и ситне и непријатне неугодности којима владе на Континенту додијавају путнику,

биће опчињени чистоћом српског народа, и савршеном слободом у којој се ужива у земљи где је поредак тако слободан као у Енглеској, а грађанска права још и шира. ... Ни у једној земљи нису живот или имовина безбеднији, а сељаци из било ког дела Европе не могу се поредити са српским по овој до највеће мере искреној уљудности која се заснива на независном духу и извире из истинске отмености карактера” [Дентон 2013: 114].

Немачки тип монархије. У погледу државног уређења, „Србија је следила модел који Немци зову раним обликом уставне монархије. Србија је била заостала, и следила је образац облика владавине који се развио углавном у монархијама јужне Немачке деценијама пре него што је био прихваћен у Србији. У суштини, он се састоји у захтеву да монарх врши своју власт, у складу са правилима унапред постављеним у уставу.” У наставку ових мисли, нимало логично, Поповић иде уназад на Сретењски устав „и ничим изазван” закључује да се од Милоша није могао начинити уставни монарх. Затим, после овога, опет без неке логичне везе, Поповић прелази на дипломатску вештину Милоша и Михаила. На основу једног уставног нацрта с почетка 1868. закључује да је кнез Михаило био „на врхунцу изградње уставне монархије”. Наведени несређени ред мисли Поповића своди се на следеће: кнез Михаило је био на прагу уставне монархије, али није био уставни монарх. У науци постоји доказано схватање режима кнеза Михаила као режима уставне монархије немачког типа. Поповић је 1990. прихватио ово гледиште, па је критиковао Драгњића који је (идући за Слободаном Јовановићем) кнез Михаилов режим квалификовао као режим просвећеног апсолутизма и „апсолутне монархијске власти”. Тада је Поповић тврдио „да је за Михаилове друге владе Србија била уставна монархија и то немачког типа”¹⁵.

На другом месту своје књиге, Поповић се поново бави поређењем кнез Михаиловог режима и немачког типа монархије, и опет је остао „ни тамо, ни овамо”. Између јесте и није, он је закључио да Михаилов режим није неки тип немачке монархије, а мало јесте: „Слободан Јовановић је можда претеривао у свом ставу да је Србија под Михаиловим режимом личила на ’немачку бирократску деспотију XVIII века’. Ипак, било би неоправдано поредити Србију 1860-их година са неким малим германским кнежевинама 19. века. Чак и у таквом поређењу, Србија не може у потпуности одговарати ономе што Немци означавају као ранији облик уставне монархије. Тај се облик појавио у немачким земљама на почетку 19. века. У неким случајевима, било је само прихваћено учешће одређених уставних фактора у монарховој личној владавини, и никако није карактерисано ограничење монархове власти. Та форма владавине, ипак, била је уставна монархија, или најмање њен почетак, због тога што је монарх имао да врши личну вољу, поштујући неке законске процедуре. Таквим поступцима

¹⁵ „Данас можемо са задовољством констатовати да је недавно, на београдском Правном факултету одбрањена докторска расправа нашега колеге Марка Павловића, која је управо такво тврђење заступала” [Поповић 1990: 664; вид.: Д. Поповић, „Упоредни поглед на српске уставе”, у: *Уставни развитак Србије у XIX и почетком XX века*, 1990. – овог свог чланка се Поповић изгледа одрекао).

није се могао достићи степен који би их квалификовао да достигну ниво владавине права”¹⁶

„Балакаха” и погибија. Са питања (не)упоредивости кнез Михаиловог режима са немачким типом монархије, Поповић прелази на наводну стварност кнез Михаиловог режима. У овим редовима, у ствари, Поповић лоше препричава текст Слободана Јовановића. „Просвећени Кнез, – каже Поповић – што је Михаило несумњиво био, није могао да себе учини популарним у масама. Његов отац знао је како да се обраћа сељацима, што није био случај са кнезом Михаилом, који је провео 16 година у егзилу у Европи, ту се образовао, и као последица тога он је некако постао одвојен од народа. Они којима је управљао поштовали су га са дистанце. Почетне симпатије према Кнезу полако су нестајале због широко распрострањене праксе сузбијања било каквог политичког оспоравања.” Затим следе карактерне особине кнеза Михаила: „Кнез, строг, крут и резервисан у комуникацији, различит од свог окружења и неспособан да добије подршку од маса, истовремено је био веома склон да искористи своје прерогативе. Уживао је у својој кнежевској власти у потпуности, а понекад је чак и прекорачио закон. Када судије Великог суда нису желеле да осуде неколико лица умешаних у заверу, сукобио се са судијама.” Случај се завршио осудом и одвођењем у затвор петорице судија. За либерале, међу којима је био Владимир Јовановић, отац Слободанов, овај скандал је показао сву деспотску природу кнеза Михаила и његовог режима. Ову квалификацију је преузео Слободан Јовановић, а за њим, осим два изузетка [Васиљевић 1987: 57–82; Павловић 1987: 335–345], сви остали редом, до Поповића.

Као потврду оцене кнез Михаиловог режима као апсолутистичког, Поповић се позвао на Јована Јовановића Змаја, и његову песму „Јутутунска Јухахаха”. Чувени песник, који је био грађанин Хабзбуршке монархије и живео ван Михаиловог домаћаја, објавио је алегоријску песму 1865, назвавши је националном химном имагинарног племена Јутутунаца у којој је помињао „племенског поглавицу” Балакаху, који је свој народ замајавао обећањем доношења устава. Алузије су се јасно односиле на Србе (Србијанце) и њиховог Кнеза. Према Поповићу, кнез Михаило је Змајевим речима одлично осликан.

За разлику од С. Јовановића, који је Змајеву песму представљао као карикатуру, Поповић ју је представљао као историјски документ који одражава право стање ствари. Међутим, право стање ствари било је негде другде, а Змајева ругалица није имала везе са стварношћу. Милан Кашанин лепо је забележио: „Презирући удвориштво владарима и људима на власти, он [Змај] сам није био неосетљив на милост владара. Противник кнеза Михаила, зато што овај није делио његове идеје, Змај је стихованим памфлетима ружио и рушио најинтелигентнијег српског принца XIX века, а прослављао и имао за пријатеља брђанског самодршца кнеза Николу, за шта није од овога остао непримећен...” [Kašanin 1977: 39–40].

¹⁶ “Such procedures could not achieve the stage that would qualify them to attain the level of the rule of law” [Popović 2021: 164].

Поповић је крајње површно набацао неке историјске проблеме који и нису уставноправни, него проблеми политичке историје. Такво је и питање погибије кнеза Михаила, о коме каже: „Мада мотиви завере која је довела до атентата на Кнеза нису били никад тачно одређени, највероватније је да су они били више лично него политички засновани”. То је у ствари гледиште младог Слободана Јовановића који је забележио да је убиство кнеза Михаила било пре свега ствар личне освете. Али, млади Слободан је с годинама ревидирао ово гледиште. Уз то, има врло заснованих гледишта да је убиство кнеза Михаила било плод домаћег слепила и страног рачуна. (Неки трагови су директно водили ка Аустроугарској и Турској). У сваком случају, питање мотива убиства кнеза Михаила није могло да се реши једном реченицом уз цитирање Живана Живановића (обожаваоца великог државника Јована Ристића, кога су неки доводили у везу са убицама кнеза Михаила) [Павловић 1997: 366–373]. У ствари, за Поповића је најбоље било да мотиве убиства кнеза Михаила и не помиње. Од тога је имао много пречих уставноисторијских послова.

У свом површном приступу владавини кнеза Михаила, Поповић је поменуо и кнежево исељавање турских гарнизова: „Међутим, захваљујући дипломатском успеху од 1867, када су турски гарнизони напустили Србију, земља се кретала ка пуној независности. Отоманска Porta није нашла проблем у чињеници да је Устав [Намеснички] усвојен без икакве интервенције силе суверена”. Овде се опет радило о Поповићевој неподношљивој лакоћи ничим изазваног закључивања, и то у изузетно сложенем питању суверености Србије, којом се посебно и подробно бавио писац „вансеријске књиге” из историје српске уставности.

ПРЕМАПОТПИС. Поповић наводи да је Уставом од 1869. предвиђен министарски премапотпис. Пишући о извршној власти према Уставу од 1888, он напомиње да је „Краљ био ограничен министарским премапотписом”. Међутим, Поповић је „превидео” да је премапотпис у Србији уведен кнез Михаиловим Законом о централној управи од 1862. Пишући о „личном режиму” кнеза Михаила он износи да је и положај министара – према Закону о централној државној управи – био елеменат тог режима. Наиме, „министри су били одговорни кнезу који их је постављао и отпуштао по својој вољи”. Поповић није навео кључну одредбу Закона о централној државној управи којом је предвиђен министарски премапотпис, којим је, према европском монархијском начелу, одговорност за монархове акте прелазила на министре. Параграфом 7 Закона прописано је да министри „по својим струкама подносе Књазу и противпотписују акта, која књажеског решења потребују” [Павловић 2008: 362]. Изостављање чињенице о постојању премапотписа у режиму кнеза Михаила, суштински је везано за природу тог режима. Да је навео податак о премапотпису, Поповић не би могао да тврди да је кнежев режим био лични режим, или апсолутни или деспотски режим (како је то тврдио Поповићев узор – А. Драгњић).¹⁷

¹⁷ Ова крупна и несумњиво тенденциозна грешка повлачи се од чувеног Слободана Јовановића. Јер, С. Јовановић је, зарад потврде своје тезе о кнез Михаиловом режиму, написао да: „Михаило је, од првога дана, дао на знање да он није један владалац који влада, али не

Јер, премапотпис (*contrasignature*) је израз начела *The King reigns but does not govern*.

У поглављу о Уставу од 1869, Поповић говори и о примени овог Устава (*Constitution in Action – Emergence of Ministerial responsibility*). „Најважнији догађај који се десио под Уставом од 1869. било је признање министарске одговорности и формирање политичких партија.” Појаву министарске одговорности у пракси, Поповић је објаснио на основу текста А. Драгнића. Поповић је нарочито величао Драгнића због његовог наводног открића процеса установљења министарске одговорности. Под насловом „Појава министарске одговорности”, Поповић каже да је питање странака било релативно добро истражено, док је за министарску одговорност било мање интересовања: „Један од Драгнићевих изванредних доприноса проучавању уставне историје Србије било је указивање на процес појаве министарске одговорности у пракси. Драгнић се ослонио на примарне изворе, углавном на записнике са седница Народне скупштине, да развије своју тезу. По његовом гледишту министарска одговорност се појавила у неколико корака 1870-их. Било је то пре формирања политичких странака у Србији, да је Савет министара одступио, суочивши се са резултатом гласања у Народној скупштини. Председник Владе био је Јован Мариновић (1821–93).” На почетку заседања, у новембру 1874, Мариновићев предлог адресе је изгласан са танком већином, „са 61 према 58 гласова, уз 3 уздржана. Председник Владе био је мишљења да са таквом танком већинском подршком свог кабинета у Народној скупштини, он не може више да управља земљом, и стога је поднео оставку”.

Славећи Драгнићев „извандредан допринос”, Поповић је оставио у мраку уставноправне историје једног веома значајног писца. То је Миливоје Поповић, чија је изузетна докторска дисертација под насловом *Порекло и њојшанак Устава од 1888. године*, одбрањена и објављена 1939. (у комисији за одбрану, поред Ђорђа Тасића, био је и Слободан Јовановић). Теми успостављања министарске одговорности у пракси, Миливоје Поповић посветио је пуних 14 страна [Поповић 1939: 26–39]. Као озбиљан истраживач, Миливоје Поповић је свој текст направио на основу Протокола и Стенографских белешки за народне скупштине 1873–1875. Ево неколико извода из дисертације Миливоја Поповића: „Нову Владу (1873) саставио је Јован Мариновић, шеф конзервативаца. ... Први пут под новим Уставом [1869], Влада је била партијски различна од већине у Народној скупштини. Влада је била конзервативна, а Народна скупштина била је либерална. Трење између Владе и Скупштине настало је одмах. ...”. Пред либералском Скупштином, конзервативац Мариновић се понашао „као какав енглески либерални министар. Иако творци Устава од 1869, нису мислили на парламентарни режим, Јован Мариновић први пут под тим Уставом, а са скупштинске говорнице, у својству првог министра, прогла-

управља. Он је хтео и да влада и да управља.” Да се суочио са институтом премапотписа, С. Јовановић не би ово могао да напише. Јер, премапотпис је израз начела да „краљ влада, али не управља”. Кнез Михаило је владао под министарским премапотписима, што се лако може установити самим листањем *Сборника закона и уредба* [*Сборникъ закона и уредба*].

шује право Народне скупштине да обори Владу у коју нема поверења. То се, уосталом дешава и у Енглеској, да либерални програм остварује конзервативац на Влади, па се десило и код нас да највећи конзервативац, министар под кнезом Александром и саветник кнеза Михаила, први заведе парламентарну праксу, какву видимо у земљама са парламентарном Владом”.

Мариновић је Скупштини – према писању Миливоја Поповића – поставио питање: „Да ли Влада има поверење Скупштине или не? Скупштина је први пут чула такво једно питање са званичне стране. Било је то право изненађење за народне посланике, који су обично устајањем поздрављали улазак председника Владе у скупштинску дворану.” У јануару 1874. Скупштина је позитивно одговорила на питање о поверењу Влади. После извршених избора у октобру 1874, Мариновић је поново поставио питање поверења својој Влади: „На поименичном гласању о адреси, предлог адресе одборске већине добио је 58 гласова, а против ове адресе, односно за Владино гледиште, било је 61 глас. Влада је добила 3 гласа већине на поименичном гласању. Мариновић је сматрао да му ова 3 гласа већине нису довољна да даље влада, и зато је поднео оставку.” Слично се десило са следећом Владом (под председништвом Аћима Чумића).

Све у свему, откриће практичног увођења министарске одговорности није дело Драгнића (који је свој рад објавио 1978), него Миливоја Поповића који је одбранио и објавио докторску дисертацију 1939. Пада у очи да се Драгнић у својој књизи позива на историјски извор (Скупштинске белешке), само у две фусноте. Те две фусноте „случајно” се налазе у дисертацији Миливоја Поповића (39 година раније). Из једне Драгнићеве фусноте види се да је он чуо за Миливоја Поповића, али само у вези са Уставом од 1888. (На једном једином месту он помиње његову књигу, али уцело) [Драгнић 1989: 96, фуснота 13]. Закључак је једноставан: Драгнић је прећутао откриће Миливоја Поповића, зато што га је „крадуцао”.¹⁸ Поповић, пак, није савладао релевантну литературу, па је лако подлегао „вандербилдском” шарму не примећујући да легализује забрањено „позајмљивање туђег”.

Устав од 1869. Карактеристичну сразмеру $\frac{1}{4}$ кнежевих према $\frac{3}{4}$ народних посланика, у којој је $\frac{1}{4}$ била замена за Горњи дом, Поповић представља као велико откриће. Велико откриће требало је пак тражити на другој страни, на питању зашто је уведена сразмера $\frac{1}{4}$ према $\frac{3}{4}$. Сама сразмера, што се не види из Поповићеве презентације, имала је веома живу и живописну позадину. Поповић даље каже: „Право гласа било је ограничено и оно се примењивало на бирачку подобност за Народну скупштину. Само људи који су плаћали порез уживали су право да гласају и били су подобни за избор за посланике.” Ово је само делимично тачно. Јер, плаћање пореза (било каквог) било је услов бирачке способности (и активне и пасивне) према Преображенском закону о Народној скупштини (1861). Уставом од 1869, био је за пасивно бирачко право прописан имовински

¹⁸ Драгнићева ф. 6 на стр. 69 је истоветна са ф. 28. на стр. 29 Миливоја Поповића.

цензус у износу од 6 талира. После грешке о цензусу, Поповић додаје: „Пошто порески услов није био претеран, Драгнић је оценио изборни систем као близак ’универзалном мушком праву гласа’”. У ствари, Драгнић је био „близак” лаичкој заблуди да је Србија била земља општег права гласа. Читалац се може упитати: чему је и на овом месту служило позивање на Драгнића? За увођење у уставну историју Србије потребно је много више од „вандербилдске” фасцинације. Уосталом, Србија је била земља у којој се губио престо због повећања пореза од једног талира; Србија је била земља у којој се од неког времена политички певушило: „Плати порез за мене, па да гласам за тебе.”

Износећи основачке податке, Поповић каже да „чл. 42 Устава [1869] прописује да народно представништво може бити или Велика народна скупштина или обична Народна скупштина. Велика народна скупштина била је четири пута већа по броју чланова од обичне.” Да се бавио мало науком, а не пуком дескрипцијом, Поповић би знао да је Велика народна скупштина (као четири пута већа) уведена Преображенским уставом (Законом о народној скупштини). Да је Поповић читао релевантну литературу упоредио би одредбе о Народној скупштини Преображеног и Намесничког устава, и дошао до закључка да је сличност „запањујућа” (а није случајна).

УБОГИ ПАТУЉАК УМЕСТО УСТАВНОГ ЦИНА ОД 1888.

Устав од 1888. приказан је основачки с обзиром на начело поделе власти. Поповић бележи: „Према Уставу од 1888. законодавна власт дата је краљу и националном представништву (члан 33). Извршна власт дата је краљу који је имао да је врши посредством својих одговорних министара (члан 38), док је судска власт дата судовима (члан 39). Устав од 1888. имао је више одредби о људским правима него претходни Устав од 1869.” Иако му је књигу објавио издавач наводно европског формата, Поповић није ни поменуо да је Устав Краљевине Србије од 1888. израђен по узору на белгијски устав од 1831, на који су се угледали многи „либерални монархијски уставотворци” [Павловић 2008: 265–266].

Поповић је Устав од 1888. окарактерисао као оријентир (*landmark*) уставне историје Србије, али његова презентација овог Устава је далеко од оне која би била примерена *landmark*-у. Поповић се и код овог Устава бавио „лаким комадима”, па је испустио кључне институте парламентаризма: посланичко питање, интерпелацију, буџет, завршни рачун, главну контролу. Он не помиње да је овим Уставом уведено тајно гласање, а не помиње ни квалификоване посланике, а ни посланички имунитет француског типа (није поменут ни посланички имунитет немачког типа, у време Преображеног устава кнеза Михаила, и Намесничког устава). Поврх свега, он не помиње понајкарактеристичнији институт којим је Краљевина Србија предњачила у Европи: пропорционални изборни систем! Ови основачки „недостаци” дошли су из дуплог разлога: Поповић је писао о Уставу од 1888. (као уосталом и о осталим уставима) без одговарајућег

коришћења релевантне литературе. Уз то, он је писао уставну историју Србије без белешки са Уставотворног одбора од 1888, као понајважнијег историјског извора за васпелу уставну историју Србије. Наш чувени уставноправни писац проф. Ратко Марковић (кога иначе Поповић помиње на више места), једном приликом је рекао да су белешке са Уставотворног одбора нешто најбоље што је прочитао из уставног права. Овај насušни извор Поповић је прескочио, а прескочио је и текстове оних који су га зналачки уградили у своје текстове.

УСТАВ ОД 1903. Устав од 1903. презентирањ је у 4 одељка: Институције. – Почетак парламентарне владе. – Двопартијски систем. – Систем са доминантном партијом. Већ из наслова се види да је Поповић уставно-историјску анализу заменио политичком историјом. Одељак о институцијама (уставним) почиње напоменом да „образац организације власти према Уставу од 1903. био је исти као онај према Уставу од 1888. У ствари, Устав од 1903. било је друго незнатно измењено издање Устава од 1888, или како се то обично каже: био је поновљени Устав од 1888.” Дајући оскудан приказ Устава, Поповић се понављао износећи оно што је већ написао: „Законодавна власт припадала је Краљу и Народној скупштини ... Извршна власт припадала је Краљу који ју је вршио преко одговорних министара ... Краљ је био ограничен министарским премапотписом.” Склон историјски небитним чињеницама, Поповић није пропустио да наведе да се Народна скупштина сазивала 1. октобра уместо 1. новембра, као што је то био случај према Уставу од 1888. Он је као новину навео одредбу којом је прописано да се седнице Народне скупштине држе док се не усвоји буџет, чиме је замењен ранији пропис о скупштинском заседању од најмање 6 недеља. Има код њега још неколико општепознатих напомена о извршној и судској власти. Те напомене су састављене препричавањем уставних одредби. Проф. Ратко Марковић је за овај правнички приступ знао да каже „суво преписивање” или „само дескрипција и ништа више”.¹⁹

Текст под насловом „Институције” износи нешто више од 2 стране, али од те две стране готово једна страна је посвећена личности краља Петра. И тај опис има бар један недостатак: није наведена чињеница да је „Петар био познат по својој лојалности према Русији” (што је било „додатак његовом пан-србизму”).²⁰ Уз ово, несразмера према самој материји Устава од 1903. налази се у наведеној личној подобности краља Петра за парламентарну владавину. Међутим, прелазак на „*personality*” краља Петра је изговор да се уместо сложене уставноправне анализе даје једноставан политички развитак. Уместо кључних одредби Устава од 1903, Поповић је навео владе које су формиране под овим Уставом. Овој дескрипцији је додао идеју о двопартијском систему, уз квалификацију

¹⁹ Једном приликом упитан зашто у литератури није навео Поповићево *Сиварање државе*, проф. Р. Марковић ми је кратко одговорио да је то само дескрипција.

²⁰ У оквиру одличног политичког портрета краља Петра, М. Б. Петровић каже: “In addition to his Pan-Serbianism, Petar was known for his loyalty to Russia, which was duly appreciated by both Tsar Alexander III and Tsar Nicholas II” [Petrovich 1976: 536].

Пашићевих влада после јуна 1906. као политичког система са доминантном партијом: двопартијски систем није дуго потрајао; он се „брзо вратио форми парламентарне владе са доминантном партијом”. Поповић је закључио: „кратка епизода са двопартијским системом је занемарљива у ширем контексту еволуције целог уставног споразума. Србија између 1903. и 1914. функционисала је као систем са доминантном партијом.” Ово Поповићево тврђење је толико нетачно да се мора приметити: каква доминантна партија – какви бакрачи! Србија од 1903. до 1914. била је узорна двопартијска демократија. За то је довољно навести констатацију (политичку дијагнозу) „највећег српског правника” – Слободана Јовановића (који никако није био симпатизер радикала, а неки су га сматрали њиховим непријатељем). С. Јовановић је записао: „Зато што су веровале у парламентаризам, наше странке поштовале су и његове форме. Чим би се Влада огрешила ма и о најситнији пропис пословника, опозиција би скочила на њу, – а ако би на њу пала сумња да је повредила који законски или уставни пропис, то би изазвало читаву буру у јавном мњењу. Као данас у спорту, тако се онда у страначкој борби јако пазило на правилност игре ...” [Јовановић 1991, I: 535; Павловић 2008: 326; Павловић 2020: 256–258, 273–274].

Тврђењем о политичком систему са доминантном партијом, Поповић се придружио малој групи негатора општеприхваћене представе о Србији од 1903. до 1914. као златном добу демократије. Овакво негирање је европодобно (удворички европодобно), али није тачно. Србија од 1903. до 1914. је и по уставним одредбама, и у пракси стекла име чувене „Србије слободије”. Ова научна истина не одговара онима који су зацртали да на Србију гледају као на простор вечите аутократије.

ЉУДСКА ПРАВА И ОСТАЛО ПО „СВЕЖЕМ ПРИСТУПУ”

После приказа устава Србије по хронолошком приступу (на 83 стране), Поповић почиње други део под насловом „Еволуција уставности”. Прво поглавље овог дела носи наслов „Људска права и изградња српске нације”. У уводном делу овог одељка Поповић каже да су људска права била „константно присутна у уставима Србије. Већ у првом Уставу од 1835. постојала су људска права. Међутим, због многих разлога људска права никако нису могла пресудно да утичу на еволуцију конституционализма у Србији. Исто важи и за период Југословенске монархије, након којег је уследила комунистичка владавина у Југославији. ... Комунистички ауторитарни режим није штитио људска права, јер су се сматрала супротним званично прописаној идеологији и суштински буржоаским. Тек крај комунистичке владавине, тј. у времену транзиције ка демократији, професори су показали интересовање за људска права. Пионир студија људских права у Србији био је проф. Војин Димитријевић (1932–2012), који је почео да предаје овај предмет на Правном факултету Универзитета у Београду средином 1990-их. Такво закаснило интересовање за ову област права имало је последице на мишљење широке јавности у земљи”.

Наиме, према једној анкети из 1998, најмање 36% грађана Србије било је „непријатељски настројено” према људским правима. На питање шта су људска права, од пет понуђених одговора, 24,9% испитаника одговорило је да су она „само парче папира искоришћено од политичара”, а 11,1% је одговорило да су она „инструмент за уцену малих држава. Заостало стање духа у Србији резултат је дуготрајног комунистичког режима у земљи”. Дакле, према Поповићу, од људских права у Србији није било ништа, док један професор није почео да их предаје на Правном факултету у Београду. Уз то, заосталост духа у Србији видела се из анкета о људским правима у којој је неких 11% испитаника одговорило да она служе за уцену малих држава. (Узгред буди речено, ових 11% не указује на заосталост духа, него пре ће бити да указује на проицљивост духа једног дела народа).

Поповић даље пише: „питање људских права у Србији никако се не може сузити на пуки прекор дуготрајућег комунистичког система као извору зла. Људска права у Србији и српска правна мисао су укореењени у историји и могу се пратити још од времена изградње српске нације, упркос чињеници да нису имала кључну улогу у уставном развиту”.²¹ Дакле, Поповићева мисао је водила да аутократизам у Србији није долазио од комунизма, него је постојао од почетка, одувек. Другим речима, Србија је земља са дубоко укореењеним аутократским наслеђем.

Поднаслови одељка о „људским правима у изградњи српске/србијанске нације” су следећи: Доситеј Обрадовић – Филип Вишњић – Божићар Грујовић – Вук Караџић – Димитрије Давидовић – Људска права у Уставу од 1838. – Стефан Радичевић. Прво што пада у очи је да су наведене одреднице различитог рода. Сви, осим једног, представљају имена мање или више познатих личности, међу којима су залутала (као да су била људско биће), људска права из тзв. Турског устава. По логици ствари, читалац очекује да иза наслова одељка о људским правима, праћених међунасловом развитаком (*developments*), следи излагање од појединим људским правима, које аутор у читавој књизи нигде није изричито набројао. Уместо ненабројаних људских права наводи се Доситеј, Филип Вишњић, Божићар Грујовић... Излагања о овим личностима, Поповић почиње биографским белешкама, па наставља презентацијом њихових филозофских гледишта.

Доситеј. Биографска белешка о Доситеју је оскудна: Он је био „Србин рођен у Хабзбуршкој монархији, био је православни монах који је живео изван манастира, много је путовао широм Европе и Турске, у сталној потрази за знањем и образовањем. ... Покренуо је питање улоге људских права у процесу изградње нације”. Ова теза остала је без објашњења с обзиром на то да историја људских права почиње ставом да се „људи рађају једнаки ...”, а да је Доситеј из политичког одлучивања искључивао „бакале и лончаре ...”.

²¹ Поповић је још додао: „Осим тога, процес настајања идеје о људским правима и њену еволуцију научници су слабо третирали. Академски доприноси на том пољу били су недовољни и то из различитих разлога, као што је недостатак обуке о људским правима на српским универзитетима до средине 90-их, и већи нагласак на другим темама међу професорима” [Popović 2021: 87–88].

Поповић посебну пажњу посвећује Доситејевој песми *Vostani Serbiје*. Он каже да „идеја коју је Доситеј следио има своје порекло у метафори о буђењу: нове нације ће се појавити када се оне пробуде из њиховог вишевековног сна. Овај концепт изражен је у његовој чувеној поеми *Vostani Serbie (Arise Serbia)*, у којој он слави српски устанак против Османлија у 1804. Он слика своју вољену земљу Србију као лепу даму која се пробудила из сна да би показала своју лепоту целој Европи”. Сам Поповићев почетак приказа поеме је погрешан. Јер, Доситеј устаничку Србију не представља као пробужену лепу даму, него као царицу. Доситеј не каже востани лепа дамо (*fair lady*), него каже: „Востани, Србије! Востани, царице!”. Разлика између лепе даме и царице (*empress*) је повећа и суштинска. Јер, према Доситејевој поеми Србија је требало да се пробуди и да се сети своје старе царске прошлости. Поповић даље каже: „Лепота у ствари се састоји у врлини, и цела поема је била заснована на идеји такмичења храбрости и врлине, у којима Србија, једном ослобођена, ће узети учешћа смело стајући једнака са другим земљама. Постајући нација међу нацијама је било према Доситејевом схватању изазов који, кад се на њега одговори, треба да Србији омогући стицање врлине. Врлина ће се материјализовати у правди, која је била њена главна суштина.” У преводу на једноставнији језик, Поповић каже да је Доситеј певао како једном ослобођена Србија треба да се укључи у такмичење у врлини, међу европским народима. У Доситејевој поеми, пак, нема ни речи која би дала основа за овакво тумачење. Јер, по Доситеју, Србија се 1804. није пробудила као „тиква без корена”, него као земља народа са славном прошлошћу пред којом су непријатељи имали да се постиде: „Спомени се мати наша, твоје перве славе, / Твојих враждебника ти посрами главе! / Дивјег јаничара терај са Врачара...” Доситеј је још певао: „Ти воздигни твоју царску главу горе / Да те опет позна и земља и море / Покажи Европи твоје крсно лице, светло и весело, како вид Данице.” Нема, дакле, код Доситеја ни речи о буђењу Србије зарад такмичења у европској врлини. По Доситејевој поеми, Србија се будила са давно стеченом врлином и имала је само да подигне своју „царску главу горе”. Поповићев „свежи приступ” Доситејевој поеми може се разумети кроз изреку која каже што је (евро)баби мило, то јој се и снило. Другим речима, Поповић је савремено стање европског диктата „врлине” пројектовао у време Првог српског устанка. То је свакако врло европодобно (и евроугодно), али је врло нетачно.

Једну Доситејеву мисао Поповић наводи два пута, али без објашњења. „Ако се – каже наводно Доситеј – народи у овим [балканским] земљама не ослободе сујеверја, и не искорене древни и нехришћански анимозитет према закону, постаће сами себи Турци и мучитељи. ... Његов идеал била је хришћанска апсолутна монархија, и он је био мишљења да је она остварена у Европи у веку просвећености. Доситеј Обрадовић је високо ценио владавину Јосифа II”. Поповић помиње Доситеја Обрадовића као мислиоца са којим почиње низ присталица концепта монархијске суверености. У овој ствари, али и у другим о Доситеју, Поповић је требало да консултује бољег znalца, оног који је записао да је Доситеј: „дефинисао је идеалну

државу као апсолутну монархију са просвећеним владарем на челу, отприлике таквим какви су били Петар Велики, Катарина II, Фридрих Велики и Јосиф II, и какве су прижељкивали и многи други европски просветитељи пре Француске револуције. За Доситеја је била бедна земља „гди се никакво исправљеније не уведе док год не соизволе и не исхоћеду и касаци и бакали и лончари и прочаја” [Ђурић 1989: 20]. У ствари, Поповић пишући уставну историју Србије није уопште требало да се бави Доситејем. Јер, Доситеј не спада у зону уставности.

Говорећи о Доситеју Обрадовићу и Филипу Вишњићу, Поповић долази до изузетно крупних закључака, који се односе на само биће српског народа. „Доситеј Обрадовић, као учени човек, износио је идеје које су преовладавале у Европи његовог времена, док је Филип Вишњић био певач који је изражавао осећања људске душе. Зато је овај други остао веран концепту колективних права, што је вероватно било лако објаснити народу, док је први дошао до идеје индивидуалних права у његовој *еџици*. Вероватно би се отишло одвећ далеко када би се закључило на основу разлика између поменуте две личности, да је постојао амбис између српских маса и учене елите, али то је ипак клица таквог разликовања. У време српске националне револуције, питање да ли колективна права треба да служе као стуб државе – нације, било је супротстављено концепту индивидуалних људских права својствених сваком и свим људским бићима”. У оно време, „маса су се опредељивале за колективна права, док су образовани просвећени интелектуалци, као Доситеј Обрадовић фаворизовали индивидуална права. Гледиште маса било је изражено у поезији и формулисано од епског песника Филипа Вишњића.” Речју, од времена Филипа Вишњића и Доситеја Обрадовића у Србији је колективистичко схватање доминирало над индивидуалистичким концептом људских права. То гледиште Поповића једнострано је и тенденциозно. Две чињенице су довољне да оборе ову његову конструкцију. Једна је српска изрека која гласи: *иправда држи земљу и ирадове*. Та изрека је готово идентична – само много лепша – од западњачке изреке која гласи: *iustitia est regnorum fundamentum*. Најзад, о српском индивидуализму, има крупних сведочанстава у народној („Вишњићевој”) поезији: „Ни по бабу, ни по стричевима / Већ по правди Бога истинога ... Књиге гледа, а говори Марко ... Књига каже, на Урошу царство ...” [Карацић 1985: 144–146]. Ове изреке нису израз човека утопљеног у колектив, него израз појединца свесног своје улоге у друштву.

Грујовић. Први део излагања о личностима „људских права” не односи се на њихове „концепте људска права”. Поповићев текст испод поднасловa Божидар Грујовић иде овако: „Српски устаници од 1804. били су успешни у борби против отоманских трупа. Средином децембра 1806. они су ослободили београдску тврђаву, ставили цео *џашилак* под њихову власт и почели да управљају земљом из Београда. Чак и пре него што су заузели београдску тврђаву, устаници су учинили напор да изграде српску националну државу. Један од првих корака на том путу било је увођење централне владе, одвојене од војне команде која се спонтално појавила

међу устаницима. У лето 1805. основан је Правитељствујушчи совјет. Карађорђа је раније народ прогласио за вођу и дао му наслов *војска*. Установљење по први пут управног органа у ослобођеној земљи, било је догађај који стварно представља увођење националне револуционарне владе, један јасан знак процеса изградње модерне нације и стварања политичких институција у Србији. Значај и достојанствени карактер догађаја повлачили су за собом неке елементе церемоније који су вероватно били разлог зашто је један од учених људи који су учествовали у подухвату припремио говор за проглашавање тога догађаја. Он се звао Божидар Грујовић (1778–1807) и он је онда био постављен за секретара Владиног Савета (*Government Council*).” Овај текст једна је од илустрација Поповићевог списатељског начина који се може означити са „од Кулина бана до добријих дана”. Да би увео Божу Грујовића на историјску сцену, односно његово неизговорено „Слово о слободи”, Поповић прави један основачки увод. Он, после одељка о догађајима у Првом устанку, поново наводи неке споредне чињенице из тог устанка, да би дошао до оснивања Правитељствујушчег совјета, односно његовог секретара Боже Грујовића. Какве везе овај основачки текст има са уставном историјом Србије, то вероватно не би могао да установи ни сам Поповић. Такође, тешко је пронаћи везу између генералија о Божи Грујовићу које следе у Поповићевом тексту и уставне историје Србије.

Поповић наводи да је „Грујовић био учени правник, Србин из Хабзбуршке монархије који је стекао докторат на универзитету у Пешти. Он је потом био постављен за професора историје права на руском универзитету у Харкову 1803. Ту се он сусрео са делегацијом српских устаника који су били у мисији да моле руског цара за помоћ. Грујовић се придружио делегацији ...”. У марту 1805. са њом је дошао у Србију. „Вођа српске делегације био је православни свештеник Матеја Ненадовић, председник Владиног савета од лета 1805: другим речима, први премијер у модерној Србији. Тада је Грујовић добио место секретара Владиног савета. Текст говора није сачуван у оригиналној верзији.” Читалац је добро прочитао: Поповић је, поводом свечаног оснивања Совјета, поменуо говор некога који носи име Божидар Грујовић. Онда је поменуо његов докторат (phd), па његову професуру у Харкову, па његово придруживање депутацији устаничке Србије у Русији, па његов долазак у Србију. Онда се сетио да је на челу делегације којој се Грујовић придружио био православни свештеник Прота Матеја, који је постао председник Правитељствујушчег совјета, с напоменом да је то место равно премијеру (*prime ministar*), да је Грујовић постао секретар тога тела и да његов говор није сачуван у оригиналу. Све у свему, Поповићев текст је писан прилично смушено и натрасумце.

Како било да било, Поповић је некако дошао до Грујовићевог „Слова о слободи” које је сачувано у Мемоарима Матеје Ненадовића: „Мемоари су били први пут објављени 1867, али значај [Грујовићевог] говора био је толико велики да је он поново публикован одвојено у различитим приликама. Сматра се да је ’Реч о слободи’ представљала оријентир у уставној

историји Србије.” Овде смо већ на терену дебелих Поповићевих материјалних грешака. Прво, неисказан говор Боже Грујовића који је делимично сачувао Прота Матеја ни по чему није представљао оријентир у уставној историји Србије. Од настанка Грујовићевог говора, па готово до његовог објављивања 1867, за њега је знао само Прота Матеја Ненадовић. Речју, Грујовићева „Реч о слободи” остала је непозната до 1867. У другом издању (Српске књижевне задруге), 1893, није било „Слова и Дневника Боже Грујовића” [Радевић 1972, 8–9: 126]. Тек 2005. у једном часопису (*Hereticus*) објављен је Грујовићев неизговорен говор под насловом „Слово о закону и слободи”, према оригиналу из 1867.

После једностраничног „увода”, Поповић прелази на Грујовићеве идеје. Грујовић се у неизговореном говору залагао за концепт државе који се ослањао „најпре на владавину права”. Поповић је наводио Грујовићеву мисао да први „господар и судија у вилајету јест закон”. Затим каже да се сматра да је Грујовић био први у српској историји који је поменуо „реч конституција у њеном модерном смислу”. Поповић је указао на оно место из „Слова о слободи” на коме се каже: „Гди је добра конституција, тј. где је добро установљеније закона и гди је добро уређена власт под законом, ту је слобода ...”. Слобода је, према Поповићу, била Грујовићев идеал који се могао „постићи само под уставном владом”. Међутим, ова тврђења о Грујовићевом конституционализму стоје на климавим ногама. Јер, још од Монтескјеа реч конституција користи се у два смисла: једном модерном, и једном старом. У модерном смислу под конституцијом се подразумева писани акт највеће правне снаге, и реч се пише великим словом (*Constitution*). Под конституцијом са малим словом подразумевају се сва државна уређења, од старог до новог века, односно апсолутне монархије. По свој прилици, Грујовић реч „конституција” није користио у модерном смислу, него у смислу државног уређења.

Следећи Поповићев осврт односио се на Грујовићево набрајање људских права. Код Грујовића је стајало: „Прва је дужност поглавара старати се да је у вилајету сваки сигуран за себе, за живот свој, за децу и жену своју, за дом, имање и чест своју ... Сигурност живота, имања и чести сваки, па и оно дете које се јешче родило није, да ишче од заповедника; и ако поглавар њима свима живот, имање и чест сачувати неће или не може, није достојан поглавар бити”. У овом цитату, Поповић запажа поновљено тројство људских права: „1) живот, 2) имање, и 3) част” (*dignity*). Ово „тројство” навело је Поповића да постави тезу о „могућем англо-саксонском, односно америчком утицају на Грујовића. Али стање наших извора не нуди могућност темељног истраживања.” Све у свему, Поповић закључује да су људска права имала за Грујовића улогу стуба модерне државе: Она су добила врхунски значај према мишљењу секретара Правитељствујућег совјета. Овај „врхунац био је стварно достигнут у бриљантном уму једног интелектуалца”. Идеје које је изложио Грујовић поред свега имале су да се суоче са реалношћу која је била комплексна и различита од „царства филозофских концепата развијених од ученог правника”. Стога, Грујовић је био лишен могућности да изложи своје идеје

пред публиком. „Вођи националне револуције нису имали воље да чују његов говор”. „Изгледа да је то представљало лош предзнак за људска права. ... Идеја да српска национална држава треба да буде заснована на заштити људских права, стављена је на страну, и није остварена на почетку Србијине модерне историје. Грујовић је преминуо 1807. и није могао више да се залаже за свој концепт. И поред тога, он је опстао, и људска права поново су се појавила у предстојећем политичком развоју.”

„Лош предзнак за људска права” Поповић је екстраполирао у будућност. По њему, Србе је пратио некакав усуд да им се слабо примају људска права. Иако је приметио да се Грујовићев говор одбијао од сурове реалности устаничке Србије, он је изводио закључак на тражењу нечега што се није могло очекивати у одређеним условима. Уосталом, сам Божа Грујовић у неизреченом „Слову” каже да слободу поданицима треба да обезбеди поглавар, што значи да је Грујовић био слично Доситеју Обрадовићу присталица просвећеног апсолутизма, а монархијски апсолутизам – па и просвећени – претходи историји уставности. Категорије као што су живот, имање, част – саме по себи су филозофске категорије, које се јављају као увод у историју уставности, али оне нису уставне категорије. Слобода као уставна категорија има свој конкретан облик. Она постоји као слобода избора, слобода штампе, слобода удруживања, слобода окупљања.

Лок, Грујовић, Караџић. Пошто је и код Вука Караџића (у чувеном писму Милошу) нашао тројство људских права – живот, имање и достојанство²² – и пошто се досетио да је оно истоветно са Грујовићевим тројством, Поповић је почео да размишља о могућем извору ове истоветности. У изворима, наводно, није нашао трага који би указивали на то да је Грујовић утицао на Вука. „Друга могућност је постојање заједничког извора и инспирације за обојицу. Ово тврђење се такође јавља као проблематично. Грујовић је био учени правник, док то Вук није био.” Извор инспирације и за једног и за другог остао је непознат. „Међутим, – каже Поповић – без обзира на начин како је идеја тројства људских права продрла у српску правну мисао, врло је вероватно да њихов извор упућује на енглеску и америчку правну ризницу. Џон Лок и Декларација независности могли су утицати на Србе у време националне изградње на начин који данас не може да се схвати због недостатка поузданих извора.” Пошто је набацио тезу о Локовом и америчком (у ствари америчком, јер Декларацију независности је писао Локов следбеник) утицају на Србе, Поповић је ову тезу претворио у теорију и узео је у даљу анализу: „Треба ли српско набрајање живот – имање – достојанство схватити једнако, или у најмањем довољно упоредиво, са Локовом формулом живота – слободе, имања или са принципима америчких очева оснивача *живојћ – слобода – изражење среће*? Да ли појам живота у српској листи обухвата такође слободу? Или, да ли достојанство стоји уместо слободе? Ово последње изгледа више вероватно. Међутим, изостављање појма слободе у српској формули може бити значајно ако размотримо развој који је уследио.”

²² Вук је користио реч **част** коју је преводио са *honor* (н. п.: на *часѿ* му) [Караџић 1852а, II: 1112].

Без икакве чињеничне подлоге, Поповић изводи крупан закључак који се, просто речено, своди на следеће: На самом почетку, у темеље „нације – државе” Србије нису уграђена људска права и индивидуалне слободе, па је ова држава рођена и имала да траје као својеврсни богаљ. Поповићев закључак о евроатлантском утицају је свакако подобан, али није истинит. Јер, иако је Б. Франклин, дошавши на место амбасадора у Паризу, расејао по Француској и шире по Европи америчке декларације, у време Грујовићевог школовања и кратког докторског живота, америчка Декларација независности је и у Америци била заборављена ствар.²³ У време Боже Грујовића, доминантан државни облик у Европи био је просвећени апсолутизам са окрајком постреволуционарне Француске. И Грујовић и Вук Караџић имали су неку представу о либералним идејама свога времена, али су своје идеје обликовали према стварности са којом су се суочавали. Вук је до тројства људских права дошао сагледавањем стварности Србије његовог времена.²⁴ Он каже да се сви узроци незадовољства Милошевом владавином могу „у два главна реда разделити. Или су људи незадовољни зато, што не само што не могу према своме могућству по својој вољи живети, него што нико није сигуран ни са својим животом ни с поштовањем (чешћу), нити је господар од свога богоданог и с правдом и с трудом стеченога имања; или зато, што се за општу ползу не стара ...”. У напомени уз ову реченицу, Вук је навео имена неких људи који су побијени према Милошевом налогу, и уз то додао: „Са имањем свију своји подручника Милош тако располаже, као и са животом, зато се обично говори: ’све је твоје, Господару, што ми имамо’; а што се чести тиче, он јавно прети свакоме који би се усудио казати, да чест има или жели имати.”

Поповић је навео како је „Вук у егзилу, ван кнежевог домаћаја и сигуран од његовог беса”, написао писмо (од 24. априла 1832), у коме је „сугерисао усвајање устава као решења за све проблеме Србије. ’Народу би требало дати *йправо*, или као што се данас у Европи обично говори, конституцију’. Ово је био главни став од кога је Вук касније извео објашњење суштине појма устава [конституције] ...”. Поповићев навод Вуковог главног става је био двоструко нетачан. С једне стране, Вук је написао да „ваљало би дати народу *йравицу*”, а не *йправо*, као што је то навео Поповић. Јер, *правица* се разликује од права. *Правица* је правда – *justitia*, *justum* [Караџић 1852, I: 773]. После кључног Вуковог става о потреби давања народу *конституције*, ишло је додатно објашњење које је Поповић изоставио. То објашњење, неопходно за разумевање Вуковог става о „конституцији”, гласило је: „Ја овде не мислим конституцију Францу-

²³ „Одмах по избијању Рата за независност, Декларација пада у заборав, о чему ће латентирати чак и Џон Квинси Адамс, шести председник САД: Њена канонизација започеће тек 20-их година XIX века, након потписивања мира у Генту”.

²⁴ Исти случај је био и са Јованом Хаџићем, који је писао „старешине су пожелеле да се слободније окрећу, да им судбина, чест и имање не зависи од воље једнога господара, но да буду законом и правосудијем обезбеђени, а и народ је пожелио то исто ...” [Хаџић 2013: 36–37].

ску, и Англијску, или нову Грчку; него, од прилике, *да се одреди начин њавићелсѣва и њавићелсѣво да се ѡсѣави* (по ономе ферману или атишерифу, јер ко Вам год каже или одобрава, да друкчије бити може, онај вас вара и на зло навраћа).” Затим, тек после ових реченица следи Вуково тројство људских права: „Да се сваком човеку осигура живот, имање и чест.” Уз ово, Вук је навео још нека људска права: „Да свако свој посао, који ником није на штету, може радити ... Да сваки човек зна шта му ваља чинити, да се не боји нити Вас нити икога другога ...” [Карацић 1985а: 215, 217, 230].

У повлачењу паралеле са Декларацијом независности, Поповић није био оригиналан. Ту паралелу је у штампи лансирала Г. Бекчић Пјешчић. Она је прва нашла да је Грујовићево „Слово” писано у духу француске Декларације о правима човека и грађанина. А онда је прешла на америчку Декларацију независности: „Иако је мисао о слободи као таквој субверзивна за тренутак у којем је писана, како за Србију тако и за Европу тог времена, са већ запретеним сећањем на славну Француску револуцију, јер већ је годину дана како Наполеон царује, занимљиво је упоредити ’Слово о слободи’, са идејама које носи америчка Декларација независности. Божидар Грујовић сасвим извесно није имао прилике да чита Џеферсонов текст, али су уочене паралеле и пресеци више него само очигледни (sic!) доказ о идентичном идејном правном и политичком корпусу на којем су изграђена ова два прогласа” [Бекчић Пјешчић 2020: 2].

Излагање о људским правима из тзв. Устава од 1838, почиње уводом на готово целој страни, о доношењу устава (Хатишерифа), о чему је већ раније говорено. За овај тзв. Устав (без тзв.) Поповић каже да се ради о „чудном” (јединственом?) акту „у погледу форме. Његов текст јавља се као султаново писмо послато његовом вазалу, српском кнезу”. „Устав од 1838” је „чудан” (јединствен), али та констатација није довољна. Јер, форма „писма” отвара крупно питање његове правне природе. Наиме, султаново „писмо”, односно Хатишериф од 1838, како стоји у његовој преамбули, Султан је упутио „мојему Везиру, Јусуф-Мухлиз-Паши (да би он био прослављен!) и Књазу Народа Србског Милошу Обреновићу (да би његов коњац био счастлив!)”. Последња одредба тзв. Устава од 1838. гласила је овако: „И ти такође, мој Везиру! имаћеш га разумјена, и сојузит ћеш силе твоје са силама Књаза, ко тојному и строгому извршенију точки предстојећег Императорског Фермана”. Речју, по својој правној природи, тзв. Устав од 1838. није устав, него је то Султанов декрет о начину управљања турском провинцијом Србијом, упућен београдском везиру и србијанском кнезу Милошу Обреновићу.

Величање маловажног Радичевића. Одељак о људским правима, Поповић завршава освртом на дело Стефана Радичевића. По њему, Радичевићев „рад обележио је еволуцију српског правног мишљења, мада је још увек остао само оскудно (*poorly*) истражен у српској историографији”. Поповић је посебан значај дао Радичевићевом *Пројекту* устава за Војводину србску са државословним примедбама. Посебно је скренуо пажњу на главу 4: „О правима основнима народа Воиводовине Србске и о дужно-

стима његовима (чл. 31–47)”. Ту посебно падају у очи чл. 44²⁵ и 45. Према чл. 44 укинута је смртна казна за политичке кривице. Чланом 45 *Пројекта* „гарантована је слобода штампе”. Члан 45, који Поповић не цитира, гласи: „Слобода печатње неће се смети ни под којим изговором, осим случаја у чл. 36²⁶ овог устава ограничити или обуставити или укинати, било то цензуром, искањем јемства, данка, заустављењем штампе или трговине са књигама, забранењем поште или другим коим обустављењем слободнога разноса и распрострањења”. Поповић закључује да је са становишта српског уставног развитка чл. 45 Радичевићевог *Пројекта* представљао новину: „Такве одредбе – каже Поповић – није било у уставима Кнежевине Србије. Ова одредба је вероватно уведена под утицајем текста Мартовских закона (који се такође зову априлски закони) издатих од мађарске Дијете 1848, који су били мађарски револуционарни устав. Они су обезбеђивали слободу штампе. Радичевић се истицао не само као вешт уставописац, него и као следбеник модерних, либералних идеја. Мада је допринео грађењу нације (*Nation building*) у Кнежевини Србији и међу Србима у Аустрији, током кратке историје Војводине, његов рад није сматран за много успешан. Ипак, он је био први који је у свој Нацрт устава, у одељак о грађанским правима унео и политичка права.”

Поповићева оцена Радичевићевог пројекта устава је нетачна. Само уметање Радичевићевог пројекта у уставну историју Србије је неумесно. Тај пројекат је био лични спис особе која је живела с друге стране границе. Док су петровска „прошенија” имала извештај, Радичевићев пројекат устава (интересантан за други предмет истраживања) није имао никакав значај за уставни развитак Србије. То се нарочито види на питању слободе штампе, која је у Србији имала веома карактеристичан облик. Захтев за слободом штампе у „прошенијима” (1848) јавља се без икаквих ограничења. Године 1881, када је доношен законски пропис о слободи штампе, Народна скупштина Кнежевине Србије је усвојила француски пројекат готово без ограничења, какав није усвојила француска скупштина. Уопште, у Србији је од самог почетка захтев за увођење слободе штампе изношен без икаквих ограничења. Било је широко распрострањен идеал да „у уставу не би било више речи од три речи: штампа је у Србији слободна” [Павловић 2008: 335–336; Павловић 2022: 190].

Услед посебних симпатија за европску Хабзбуршку монархију и „аустријске Србе” са службом у обновљеној Србији, Поповић је изгубио кључне почетне чињенице у уставној историји Србије. Величајући минимални значај „пречанина” Радичевића, Поповић је „изгубио из вида” значај Србијине „домородачке интелигенције”, а пре свега одјек европских револуција 1848. у Кнежевини. Тако, радећи површно и с тенденцијом, он је прескочио једну важну иницијативу попечитеља правосуђа и просве-

²⁵ „Казна на смрт укида се за сва политическа преступлења, кривице ил’ злочинства, као и казна извода осуђенога на углед срамоте и боја по телу у свима злочинствима без разлике”.

²⁶ „Слобода и безбедност ова (чл. 33 и 34) не сме се ни у коме другом случају ни за најкраће време укинати ни одложити, већ само у догађају буне или ребеље против Монархије или Војводине или у случају друг’ које, миру и законом поредку претеће опасности” [Радичевић 1849: 35–36].

те Стефана Стефановића-Тенке,²⁷ од 11. марта 1848, да се одобри слобода штампе [Грујић 1997].

Иако је, као кључни елеменат свог „свежег приступа”, обећао анализу уставног развита Србије нарочито у погледу људских права, Поповић је прескочио релевантну литературу, па и почетну тачку у развоју људских права у Србији. Ради се о Петровској скупштини (1848) на којој су први пут у историји Србије истакнути захтеви за слободу штампе. Тако, у „прошенијима” три округа (београдског, гургусовачког и крагујевачког) нашао се и захтев да се установи слобода штампе. Иза два „прошенија” стајали су лицејци (касније чувени либерали), Јеврем Грујић и Јован Ристић.

Неко време после Петровске скупштине, у Савету се помињала и израда закона о штампи. У пракси су се јављале штампане ствари и то изузетно слободне садржине. Поповић не помиње ништа од овога, па ни чувени Грујићев Обзор државе који би служио на част и већим и много напреднијим државама него што је била вазална Кнежевина Србија. То је онај чувени спис у коме лицејац Грујић каже да „народ наш данас нити је спољашње нити унутрашње слободан. Није спољашње зато Турчину арач плаћа – није унутрашње зато нема – не зна – а готово и не да му се да зна – и за каква права своја. /.../” [Грујић, Обзор државе, у „Невену слоге”, у: Павловић 1997: 85, 89–90, 92–102].

ЈОШ ДЕВЕТ ПАРЧАДИ

У другом делу књиге („Еволуција уставности”), после главе 4 „О људским правима”, следе главе под следећим насловима: „Сувереност и владавина права у време изградње нације” (гл. 5); „Два истакнута професора права и њихови погледи на владавину права и људска права” (гл. 6); „Владавина права – практични аспекти” (гл. 7); „Доктрина владавине права” (гл. 8); и „Век наставе уставног права” (гл. 9). У парчету о суверености, у коме се Поповић враћа на Сретењски устав, посебну пажњу заслужује ових неколико реченица: „У време доношења Устава од 1835, Србија је била вазална земља и њен суверен био је Султан. Међутим, Срби су занемарили тај факт у извесној мери. Они су били инспирисани обрасцем немачких кнежевина, због тога што су ове у принципу биле подчињене царској власти немачко-римског цара. Доношење Устава у Србији било је у ствари напор учињен на путу ка суверености. Због тога се ово питање јавља у светлости у којој се јавља у истински сувереним земљама.” Овде се срећу две кључне речи: сувереност и „свето римско царство немачке

²⁷ „Познато је – писао је Тенка – предхваљеном Совјету да су се по целој свету народи узрујали, тражећи слободу и физическу и ума. ... Но будући да је код поменути узбуђени народа једно од главних потраживања слобода печатње, и ова се слобода печатње, као духу времена сходна, и у самој суседној Аустрији примила и утврдила, зато попечитељство просвешћенија по дужности својој саопштава ово обстојателство предхваљеному Совјету, с том молбом, иако за добро нађе, да народ наш и у овом смотренију не остане иза други но у сваком виду слободу праву, па и слободу ума ужива, да изволи такову слободу печатње одобрити, која је, као што се одрећи не може, велико средство многостручном у држави напретку” [Павловић 79–80, ф. 228].

народности”. Прво, компликовано питање суверености Србије од Сreteњског устава до кнеза Михаила, одн. Преображенског устава, комплетирао је писац ових редова, дорађујући достигнућа неколико претходника који су се бавили сувереношћу Србије [Павловић 1997: 293–314]. Поповић је прећутао и овога и претходнике, тако да се његова реченица о тежњи Србије суверености може разумети само кад се прочита раније писано. Што се тиче српске инспирације „немачко-римском империјом”, она је неизводива из извора, и могла је бити само плод маште. Идеја о српској инспирацији приликом доношења Сreteњског устава „немачко-римским царем” равна је идеји о уподобљавању римско-немачког царства са турским царством (обичан човек би рекао: ни налик једно другоме).²⁸ Међутим, са становишта европодобности (односно евроудвориштва) згодно је „интерполисати” да су Срби који дижу главу из турског ропства гвирили у „римско царство немачке народности”.

О професорима или „жив ми Тодор да се чини говор”. Као и глава 4, која је посвећена људским правима, и наредних пет глава резултат су Поповићевог „свежег приступа”. У ствари, ради се о скупљеним склепаним текстовима писаним различитим поводима, и накнадно без икакве логике стрпаним у ципелицу уставноправне историје. Тако, два истакнута професора права којима је посвећена читава глава су Јован Стерија Поповић и Димитрије Матић, од којих први нема никакве везе са историјом уставности Србије, нити Матић углавном нема везе онако како га је представио Поповић.

Стерија. Ево шта је Поповић писао о чувеном комедиографу Јовану Стерији Поповићу. Почео је, по свом обичају, „од Кулина бана”: „Настава права, која је почела у Србији први пут у модерно време на Великој школи у Београду 1808, није стварно ухватила корена у земљи дуго времена. Српска владавина Београдом – и целом земљом – била је краткотрајна ...”. Затим се помиње Други устанак и стицање аутономије („уз петнаест година комплексних дипломатских напора”, што је већ речено), па се некако долази до оснивања Лицеја 1838. Најзад, после пола стране текста, Поповић је стигао до Стерије: „Истакнути српски интелектуалац из Аустрије био је позван да предаје право на Лицеју.” Читалац (*English-reading public*) би очекивао да уследи приказ Стеријиних уставноправних идеја. Међутим, „енглески читајућој публици” Поповић сервира Стеријину биографију: „Јован Стерија Поповић рођен је у Вршцу, данас у североисточној Србији, који је у XIX био на територији Хабсбуршке монархије. Студирао је у Вршцу, Темишвару и Пешти, и касније дипломирао право на Универзитету у Кежмароку, који је данас у Словачкој. Каријеру је почео као адвокат у свом родном граду, али је каријера убрзо прекинута када је он

²⁸ Пошто се неретко наука у кафани наставља (у посебном облику) на ону кабинетску, била је једна кафанска опаска вредна методолошког памћења. Наиме, 1975. године, у САНУ је обележавано 175 година од Првог српског устанка, а о рефератима се понешто проговорило и ван сале САНУ. Мустафа Имамовић је пред проф. Ружицом Гузином и писцем ових редова коментарисао идеју проф. Драгослава Јанковића о Држави првог устанка као федерацији нахија овако: „Много вел’ка заједница за тако мали пашалук”.

позван да дође у Србију. Од 1840. до 1842, он је предавао право на Лицеју, пре него што је добио положај у српској Влади. ...”.

Из времена Стеријине двогодишње каријере лицејског професора (1840–1842), остао је рукопис из области природног права. „Нажалост – каже Д. Поповић – он није доживео да види публикован тај рукопис. Он је готово пао у заборав, када је Правни факултет у Београду 1956. одлучио да обележи сто година од Стеријине смрти. За ту прилику, проф. Радомир Лукић одржао је предавање о Стеријином рукопису, процењујући Стеријин научни допринос српском правном развоју.” Поповић наводи да је проф. Лукић описао Стеријин језик као „убичајен службени језик оног времена, различит од говорног, недовољно разумљив. У погледу стила Лукић је нашао да је био базиран на дугој реченици, немачке композиције са глаголима на крају, и тешко схватљив. Упркос таквом језику, формулације су биле тачне и правни појмови прецизно дефинисани, што је рукопис чинило бриљантним са правничког становишта.” За овим наводима следи Поповићев приказ Стеријиних гледишта изнетих у рукопису. У једном од закључака Поповић наводи да је Стеријин идеал била апсолутна монархија. Затим, наводи се, у аристотеловском оквиру Стеријино гледиште о три форме владавине (монархија, демократија и аристократија). Текст о Стерији, Поповић завршава Лукићевим аргументима да је Стерија ипак био либерал. Све у свему, на осам и по страна у књизи о уставној историји Србије, Поповић је писао штошта о Стерији, што ће рећи писао је „без везе” са темом књиге.

Д. МАТИЋ. Текст о Димитрију Матићу, као и у случају Стерије, почиње његовом биографијом. „Димитрије Матић (1821–84) рођен је у Руми, која је у време његовог рођења била на хабзбуршкој територији. Дошао је у Србију као дечак да студира на *Лицеју* у Крагујевцу. Завршивши више образовање, он је добио од српске владе стипендију да припреми докторат у Немачкој, који је добио од Универзитета у Лајпцигу 1847. По повратку у Србију, он је постављен за професора на Лицеју, који је у међувремену премештен у Београд. Предавао је право само три године. Захваљујући политичким околностима које су биле неповољне за његов либерализам, он је уклоњен са универзитета, а ипак је направио каријеру у државној управи и у политици. Ту је обављао разне дужности ...”. После биографских и библиографских података, Поповић напомиње да је Матић имао свог биографа: „Професор Божидар С. Марковић објавио је монографију темељно објаснивши и критички оценивши Матићеве ставове и постигнућа. Матићев погледи на филозофска питања били су такође предмет коментара у српској науци у XIX и XX веку.”

После овог увода, Поповић даје приказ Матићевих гледишта. Он полази од Матићевог става да су држава и право нераздвојни „(bez države kao uslova ljudskog bića, ne može se pojam prava ni zamisliti)”. (Текст у гради, књиге на енглеском језику, Поповић је дао на хрватској латиници, иако је Матић, наравно писао српском ћирилицом! Ово Поповићу није било ни први ни последњи пут. Има још случајева где Поповић читаоцу енглеског текста оставља „и хрватски извод”, да га ваљда цео свет разу-

ме. Тако, Поповић пише: “Matić expressed the opinion that ‘the state should be the guarantee and not the failure of the individual freedom’ (‘garantija, a ne propast slobode pojedinca’).”

О питању суверености, Матић је према Поповићу приказао ставове немачких и француских научника прихватајући аргументе обе групе. Матић се бавио питањем поделе власти наводећи да су ову теорију увели Монтескје и Џон Лок... И тако даље, и тако даље. Поповић је износио Матићева гледишта механички их улажујући у уставну историју Србије. Али, то није било све о Матићевом лику и делу. После ових првих седам страна (са још страницом и по закључка о Стерији и Матићу), дошао је нови наслов са именом Димитрија Матића, са још готово три стране. На те нове три стране, Поповић каже да Матићева *Начела умној државној њрава* представљају „скраћен превод” немачког уџбеника („Принципи општег и уставно-монархијског државног права”) Хајнриха Цопфла (Heinrich Zöpfel). Матић се понео „готово као преводилац уџбеника немачког професора Цепфла”, с тим што је изоставио неке делове „за које је сматрао да не одговарају социјалном миљеу Србије крајем 1840. То су била поглавља посвећена људским правима тј. слободи изражавања, праву петиције или слободи удруживања. Матић је показао извешан конформизам повинујући се ставовима владајућих олигарха који су били непријатељски расположени према заштити политичких права грађана.” Указивање на Матићево изостављање одређених људских права је једно од ретких места на којима се она уопште помињу. Речју, Поповић је писао о људским правима без њиховог претходног дефинисања, па читаоцу остаје да се ослања на понеки узгредни податак који не отклања ауторску конструкциону грешку.

Поповић је поменуо и Матићево *Јавно њраво Књажевсџива Србије*: „То је била књига од 165 страна, која се појавила у малом формату.” У њој, Матић „није користио термин државно право. Уместо тога користио је термин јавно право. Један од разлога за то састоји се у чињеници да је Србија у време објављивања књиге била вазална држава под суверенитетом султана”. И овим наводом, Поповић је остао ван теме. Јер, и оно неколико речи о Матићевом „Јавном праву” не припада историји српске уставности, него Матићу и његовом списатељском делу.

Простор промашених тема код Поповића добро се види по броју страна посвећених нпр. Матићу. Матићевом лику и делу посвећено је једанаест страна, а Уставу од 1888, који је означен као оријентир (*a landmark*), само три стране. Крајње иронично се може приметити да уставној историји Србије са поглављима о Божи Грујовићу, Стефану Радичевићу, Стерији, Матићу, Доситеју Обрадовићу, фали још само Есхил.²⁹ То да је Матић рођен у Руми, која је била на хабзбуршкој територији, и други основачки биографски подаци о њему, као и чињеница да је он имао свога биографа, у лику професора Б. С. Марковића, могли би да прихватимо и

²⁹ Есхил који спада у Поповићеву методологију, појавио се на Правном факултету у Београду, као елемент за избор на предмету Српска правна историја. Наиме, један кандидат је са књигом о Есхилу изабран у звање редовног професора. Изборно веће је нашло самооправдање у томе што је један од чланова промрмљао: „Есхиле – Србине!”.

као чињенице релевантне за уставну историју Србије, када би сматрали дозвољеним да се вређа интелигенција читаоца, и када би се интензивно шалили. У ствари, ради се о томе да пет глава другог дела књиге Поповића представља својеврсно вређање читалачке интелигенције и здраве српске памети у пет чинова. Тешко ће се наћи читалац енглеског текста који ће посветити пажњу Поповићевој промашеној теми о људским правима, у распону од 100 страна (у књизи од 240 страна).

Развитак људских права у Кнежевини и Краљевини Србији није имао везе са записима Божићара Грујовића, Доситеја Обрадовића или Вука Караџића, него са домаћим приликама и рецепцијом из европских устава. Ова једноставна чињеница и метод, пун јединственог правничког умећа, остао је, и после Поповићеве књиге, непознат евро-енглеском читаоцу, а све захваљујући (Поповићевом) „свежем приступу”.

Професори, којима Поповић посвећује две главе своје књиге, нису утицали својим предавањима и уџбеничким концепцијама на уставноправни развитак Србије, него по појединим уставноправним објашњењима и залагањима за поједине уставне институте. Тако, на пример, чувени Милован Миловановић није ушао у уставноправну историју по својим предавањима као професор Велике школе, него као париски доктор права који је преко краља Милана у устав Србије успео да унесе пропорционални изборни систем, који је у ондашњој целој Европи био нова појава. Поповић о овоме не каже ни речи.

Професор Слободан Јовановић није обезбедио место у уставној историји Србије са концепцијама својих уџбеника уставног права (који су углавном правнопозитивистичке књиге), него нпр. по томе што је утицао на схватање посланичког имунитета (као неограниченог), и по томе што је писао парламентарне хронике од значаја за примену неких уставноправних норми. Код Поповића о томе нема ни речи.

ТУЋИНА И ПРАЗНИНА

Похрваћивање ћирилице. Код Поповића постоји маса места на којима се уз енглески израз наводи наводно оригинални израз из српских докумената. Међутим, Поповић је српске изразе давао на хрватској латиници (какви, наравно, нису постојали у историјској стварности). Тако, нпр, код Поповића стоји: “Turkish feudal lords called *dahis* (or *dahije* in Serbian)”; “The massacre of January 1804, which is known in Serbian as *seča knezova* (slaughter of knezes)”; “Governmen Council (*praviteljstvujušči sovjet* in old-style Serbian)”; “... Miloš Obrenović to be *verhovni knez i pravitelj* (Supreme Prince and Ruler)”; “*Nezavisimo vnutrenje pravlenije* in old-style Serbian”; “... *neopredjeljenog čisla državni Sovjetnika*, in old-style Serbia”; “*Ne idu na pagubu naroda ili protivu ustava državnoga*, in old-style Serbian”; “Ministers (*popečitelji*)”; “A justice of peace, which was called *primiritelni sud*”; “Ustavobranitelji (constitution defenders)”; “*Skupštine* (assemblies)”; “Ustrojenije centralne državne uprave (Organisation of Central Government Act)”. ...

Поповић је „похрватио” и Доситеја Обрадовића, и Филипа Вишњића и Димитрија Матића, и радикалску химну „Устај сељо, устај роде...”. Ево како представља Доситеја: “He [Dositej] departed from the idea of distributive justice, consisting in the concept that everyone receives their just deserts. ‘Pravedan je koji svakom svoje ostavlja i daje’ (‘Just is the one who grants and gives to everyone his own’) was his stance in *Sovjeti zdravago razuma* (Counsels of the Sound Mind).” Међутим, истина је ова: Доситеј је записао да је прешао из Халеа у „Лајпсик” са намером да штампа „с грађанским словима на наш прости српски језик једну књигу, која ће се звати *Савей здраваго разума*, на ползу мојега рода ... Моја ће књига написана бити чисто српски, ... да је могу разумети сви српски синови и кћери, од Черне Горе до Смедерева и до Баната” [Обрадовић 1989: 9]. Филип Вишњић, у хрватско-енглеској верзији, изгледа овако: „Bože mili! Čuda velikoga! / Kad se čaše po zemlji Srbiji, ... O, dear Lord, what a miracle / Took place in the land of Serbia ...”

Наводећи Матићев став да су држава и право нераздвојни, Поповић наводи хрватски „оригинал” да „bez države kao uslova ljudskog bića, ne može se pojam prava ni zamisliti”. Има још случајева где Поповић читаоцу енглеског текста оставља „и хрватски навод”, да га ваљда „цео свет разуме”. Тако, Поповић пише: “Matić expressed the opinion that ‘the state should be the guarantee and not the failure of the individual freedom’ (‘garantija, a ne propast slobode pojedinca’).”

Поставља се питање зашто је Поповић српске изразе који постоје једино у српским (ћириличким) документима и књигама писао хрватском („рогатом”) латиницом, и још их представљао као изразе “in old-style Serbian”. Једна од могућности је да се Поповић водио простачком логиком да српски говор писан хрватском латиницом може да разуме англофони читалац. Међутим, ова простачка логика пада у воду кад се израз из Поповићевог “old-style Serbian” стави у програм за превођење. Тако се, нпр, реч *ustavobranitelji* чита: јуставобранителци; а реч *ustrojenije*, чита: јустроценецеј. Дакле, енглески читалац нити може да хрватски написану српску реч прочита, нити да је разуме. Остаје друга могућност, да Поповић енглеском читаоцу сервира лажну информацију да се српски језик пише латинским словима, и то оним хрватским („рогатим”).³⁰ На светском нивоу, пак, одавно је решено да се Срби и Хрвати разликују по томе што су први православци и пишу ћирилицом, а други су католици и пишу латиницом. Поповићево претварање српске ћирилице у хрватску латиницу је вероватно евроугодно. У том духу прављена је и поменута збирка чланака Института Макс Планк: у тој збирци, сви руски наслови наведени су руском ћирилицом, док су сви српски наслови наведени хрватском латиницом.³¹

³⁰ У *The Encyclopedia Britannica* стоји: “The Serbs (Srbi, as they call themselves) are a Slavic nation, ethnically and by language the same as the Croats (Hrvati, Horvari, Croati). The Croats, however, are Roman Catholics and use the Latin alphabet, while the Serbs belong to the orthodox church and use the Cyrillic alphabet, augmented by special signs for the special sounds of the Serb language” [Vol. XXIV, New York, 1911, p. 600].

³¹ Нпр., руски аутор цитиран је овако: Н. А. Попова „Росир и Сербир”, Санктпетербург, 1872; позната Новаковићева књига наведена је овако: Stojan Novaković, *Ustavno pitanje i zakoni Karadjordjeva vremena*, Beograd, 1907. [Konflikt und Koexistenz 2017, p. 241, f. 28; p. 266, f. 114].

Претварање српске ћириличне стварности у хрватску латиничну стварност је посао који се квалификује као културни геноцид. (У међународном праву овај геноцид није дефинисан као злочин, али у његовој сржи је страшан рачун о томе да један народ нестане).

БЕЗ ТЕМЕЉА И ЖИВОТА. У предмет уставноправне историје улазе нека питања која су за ову дисциплину кључна, тј. незаобилазна. Таква питања су буџетско право, завршни рачун, главна контрола, интерпелација, посланички имунитет, слобода избора (која укључује разоружаног бирача и разоружаног народног посланика), укидање смртне казне за политичке кривце, уставне гаранције слободе штампе, питање ванредног стања ... Србија је била земља која је (почевши од Устава од 1888) живела четврт века са уставном забраном увођења ванредног стања. Пошто ванредно стање значи суспензију људских (политичких) права, Србија је била јединствена по томе што се у њој није могло забранити уживање тих права. По томе је она била шампион људских права, а не проблематична земља, на што наводе Поповићева излагања.

Код Поповића о низу кључних уставних питања нема ни речи. Речју, Поповић је писао Уставну историју Србије без *materiae constitutionis* без које не постоје ни устави, ни уставна историја. Поповићева (европодобна) Уставна историја Србије је сува, анемична, сиромашна, осакаћена и досадна. Међутим, уставна историја Србије ако није најживописнија и најбогатија међу свим уставним историјама света, засигурно је једна од њих. Она је имала своје мученике за „конституцију”; она је имала „бој по уставу” (стављањем устава на дебело месо) [Маринковић 1939: 88]; она је имала своје „аминаше” и „уставождерце”; она је имала страначки обојене уставе и уставе донете у заљубљеном стању владара; имала је некодификован и кодификоване уставе, трајније и кратковеке; имала је честе уставне промене; имала је дуже периоде уставних криза и драма, него периоде уставног мира; имала је уставне норме немачког, и уставне норме француског типа – кроз њу су се преламали главни токови европске уставности ... Уставна историја Србије имала је своје трудбенике и виртуозе, а у рукама Поповића она је „тиква без корена”. С обзиром на Поповићева наводе, то је дисциплина којом се малтене бавило само неколико писаца: поред Поповића, Драгнића и Слободана Јовановића, бавило се још њих неколико.

УСТАВИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ КРАЉЕВИНЕ

Видовдански устав представљен је у три одељка. Први се односио на усвајање Устава, други на организацију власти, а трећи на слом парламентарне владавине и увођење краљеве диктатуре. Први и трећи поднаслов су кратки историографски осврти без уставноправне садржине. Кључни проблем приликом доношења Видовданског устава биле су неке одредбе пословника. Ту кључну ствар Поповић није ни поменуо. Њему је било довољно да основачки наведе колико је која партија имала посланика у Уставотворној скупштини и са колико је гласова Устав усвојен. Он је још поменуо да је Владин нацрт усвојен у Уставном одбору, и да се пре-

ма њему поступало. Поповић није навео да је Владин нацрт имао за основу Устав Србије од 1903. С обзиром на то, Поповић је одељак о организацији власти писао као да он нема везе са организацијом власти по Уставу од 1903. У одељку о организацији власти поменуто је да је уставни текст имао каталог људских права и одељак са „социјалним и економским одредбама”. Иако је требало да посвети посебну пажњу људским правима, он се уопште није бавио људским правима у Видовданском уставу. Све у свему, Видовдански устав обрађен је основачки укратко и оскудно. До тога је дошло, као што је то бивало и у ранијим одељцима, зато што се Поповић није „замарао” релевантном литературом [Павловић 2017; Павловић 2021; Павловић 2022], као ни релевантном грађом, као што су то Стенографске белешке Уставотворне скупштине. Следствено, нпр. у Поповићевој књизи нема помена карактеристичних института као што су канцел параграф, турски параграф, као што нема ни новог открића означеног као аутократизација Устава од 1903.

АНТИСРПСКЕ БАНОВИНЕ. Најважнија новина у Уставу од 1931. биле су бановине. Поповић их готово истоветно помиње на два места. Ово понављање, које није било ни прво ни последње, не служи на част Поповићевој списатељској вештини. Тачно је да се бановине у уставности Југославије јављају два пута – први пут у Закону од октобра 1929, а други пут у Септембарском уставу – али солидан писац не пише о истој ствари два пута истоветно. Суштина Поповићевог излагања о бановинама налази се у неколико реченица: „Дравска бановина имала је седиште у Љубљани. Она је практично обухватала све Словенце који су живели у држави. Хрвати су живели у неколико бановина, али имали су већину у две. Биле су то Савска бановина са седиштем у Загребу, и Приморска бановина са седиштем у Сплиту ... Срби су били већина у свим другим бановинама, које су сматране као српске етничке територије. Међутим, Хрвати су оспоравали неке од територија у Дунавској, Врбаској, Дринској и Зетској бановини”. То да су Словенци добили једну своју бановину, Хрвати (само) две бановине, а Срби свих осталих шест, била је стара хрватско-комунистичка теза. Износило се да је краљ Александар извршио бановинску поделу у српском интересу тако што је формирао шест бановина са српском већином. Међутим, ту тезу је, са политиколошког становишта, давне 1983, оборила Десанка Пешић, показавши да је бановинска подела извршена у интересу новокомпоноване југословенске нације [Пешић 1983: 246–247]. Тезу о просрпској бановинској подели дотукао је писац ових редова, доказавши да су бановине направљене угледањем на Нацрт југословенског устава Јосипа Смодлаке [Павловић 2005; Павловић 2012]. Творци бановина угледали су се не само на имена Смодлакиних покрајина, него и на границе његових покрајина, понекад и у детаљу. Тако је Лепенички срез био погранични округ и према Смодлакином нацрту и према потоњим прописима о бановинама. (За разлику од Смодлаке који је Рудничку и Гружанску жупу ставио у Рашку област, бановински законодавац је Руднички и Гружански срез заједно са целом Шумадијском облашћу

ставио у Подунавску бановину). Врање је укључено у Вардарску бановину, као што је било укључено и у Смедлакину Македонију.

Суштина поделе на бановине није лежала у механичким и понегде сумњивим српским већинама, него у томе што је новим границама бановина разбијено језгро српског националног бића. Територија некадашње Краљевине Србије – острва српске слободе, које је изронило из „османског мора”, била је подељена на пет делова. Као последица ове поделе дошло се до тога да су Крагујевац и Београд – централна места „васкрса државе српске” – били маргинализовани. Београд је постао изузето место југословенског парламента и управе. Крагујевац је постао периферијски градић на јужној граници Дунавске бановине. Крагујевцу је политички центар постао Нови Сад. Чачак, са легендарним устаничким Љубићем, добио је свој политички центар у Сарајеву. Шабац, Ваљево, Лозница добили су такође свој политички центар преко Дрине – у Сарајеву. Они у свом политичком животу имали су да окрену леђа Београду, и да живе загледи преко Дрине – у Сарајево. Село Тавник (између Краљева и Чачка) имало је свој политички центар у Нишу, а суседно село Котража имало је свој центар у Сарајеву. Српског политичког центра, у бановинском систему, није било. За разлику од Срба, Хрвати су задржали свој национални центар и своју историјску „двоједницу” (Хрватску – Славонију), у облику Савске бановине. Код Хрвата било је кукњаве како је Хрватска разбијена, јер се наводно у њеном саставу није нашла Далмација – Далмација која никад у историји није живела заједно са Хрватском и Славонијом. Све у свему, увођењем бановинског система Срби не да нису привилеговани, него су били уставноправно прегажени. Поповић је, пак, англофоној публици бановински систем представио као просрпску творевину.

Бановина Хрватска. Поповић је и Уредбу о Бановини Хрватској (26. август 1939) обрадио површно и дефектно, изостављајући кључне елементе. Наиме, Уредба о Бановини Хрватској донета је накарадним тумачењем члана 116 Устава од 1931, који је садржавао „клаузулу о ванредном стању”. Поповић је навео да је овим чланом краљ овлашћен „да уведе ванредне мере, без обзира на уставне и законске одредбе, у случају рата, мобилизације, нереда и побуне”. Није наведен други део уставне одредбе, на основу кога је донета Уредба о Бановини Хрватској. Тај део је, руку на срце, тешко разумљив на српском, а још теже преводив на страни језик. Цео члан 116 гласи: „У случају рата, мобилизације, нереда и побуне, који би довели у питање јавни поредак и сигурност државе или кад су до те мере уопште угрожени јавни интереси, Краљ може, у том изузетном случају указом наредити да се привремено предузму све изванредне, неопходно потребне мере у целој Краљевини или у једном њеном делу независно од уставних или законских прописа. Све изузетно предузете мере поднеће се накнадно Народној Представнишћу на сагласност”.

Иако је члан 116 исправно окарактерисао као пропис о ванредним мерама, Поповић је овај члан нетачно представио као пропис о другом могућем поступку уставне ревизије. Први поступак, који помиње Поповић, почињао је краљевим предлогом или одлуком Народног представ-

ништва о промени устава, после чега би се Народно представништво распуштало и обављали нови избори. Избори на којима су бирачима изричито предочене уставне промене значили су прикривени референдум. Пропис о ванредним мерама никако се није могао подвести под пропис о прикривеном референдуму, па ни чл. 116 никако није могао бити пропис о уставној ревизији, као што то износи Поповић. Проф. Лаза М. Костић у свом Коментару Устава – пет година пре Споразума Цветковић–Мачек и Уредбе – напоменуо је да члан 116 „не регулише питање промене Устава, већ предвиђа случајеве *сусјензије* или *обусјаве* Устава, и то не формалне већ само фактичне обуставе” [Костић 1934: 289]. Гледиште о могућој уставној ревизији према чл. 116, које без икаквог објашњења усваја Поповић, временом се усталило као хрватско гледиште. Одлични хрватски историчар Љубо Бобан (кога Поповић уопште не помиње), детаљно је разрадио ово (нетачно и национално политички пристрасно) гледиште. Он је наводио да се чл. 116 налази у одељку под насловом „Измене у Уставу”, наглашавајући да је „чл. 116. намјерно формулиран тако да се на основу њега даје практично неограничена слобода круни и да се на основу њега могу доносити мјере далекосежнијег значаја” [Boban 1965: 197].

С обзиром на то да су ванредне мере привременог карактера, и да морају да иду на сагласност Парламента, Уредба, којом је на основу чл. 116 установљена „Бановина Хрватска” била је противуставна, и сам акт установљења Бановине не може се квалификовати као уставна ревизија. Сам чин установљења Бановине Хрватске најбоље је окарактерисао један радикалски првак (М. Трифуновић, – како је то приметио један други писац), рекавши да су Уредбом „Хрвати купили ствар од онога који не може да им је прода”.

Одједном, без икаквог мотива и разлога, Поповић је на историјску сцену југословенске уставности увео три професора које је Драгиша Цветковић ангажовао као саветнике у преговорима с Мачеком. „Три професора били су: Ђорђе Тасић (1892–1943), Михаило Илић (1888–1944) и Михаило Константиновић (1897–1982). Константиновић је у исто време био министар правде у Цветковићевом кабинету.” Зашто су ова три професора поменута као општепозната имена англофоним читаоцима, остаје знано само писцу. У ствари, сва тројица су се могла поменути у једној прилично широкој уставно-историјској анализи. Поповић их је поменуо скрећући са теме. Прво, ова тројица нису преговорала са Мачеком, него са Мачекова три професора. Затим, међу српским интелектуалцима (нпр. В. Ђоровић) они су сматрани, за разлику од Мачекових, за крајње погрешан избор стручњака. Јер, сва тројица су били правници, и Србијанци.

Цветковић је, додворавајући се Мачеку, и у погледу убрзавања преговора, био незадовољан наводном спорашћу професора. Цветковић је сматрао да професори праве само још већу збрку „додајући да се ствари много боље расправљају непосредним контактом између човека и човека”. На хрватској страни (према наводу британског изасланика) помињана је изрека „*Viele Profesoren, Vaterland verloren* (много професора, пропала отаџбина)” [Avramovski 1996: 220].

Много значајнији од тројице Цветковићевих професора, био је проф. Лаза М. Костић, писац Коментара Устава Краљевине Југославије, и писац разорне критике Уредбе о Бановини Хрватској. За Поповића, чувени Лаза М. Костић није био вредан помена.

Ситуацију која је настала после стварања Бановине Хрватске, Поповић објашњава овако: „После стварања Хрватске Бановине, етничка ситуација у Краљевини Југославији била је чудна. На западу од ове Бановине била је Дравска бановина (*Drava Banovina*) насељена Словенцима. Срби су као мањина живели у Хрватској бановини, али су представљали (*represented*) већину у свим бановинама које су лежале источно од Бановине Хрватске. Уставни систем кретао се према федерализму и тријализму. Политичари и експерти тражили су да се формира српска јединица у Краљевини Југославији. Био је направљен нацрт уредбе са циљем да се створи српска територијална јединица састављена од свих бановина са српском већином. Тој јединици било је дато име Бановина Српских земаља. Претпостављало се да њено формирање треба да буде следећи корак у реорганизацији Краљевине.”

Све претходно што је Поповић навео, „бајато” је (прохрватски) и нетачно. Прво, Уредбом од 26. августа 1939. није створена „Хрватска бановина” (као што Поповић каже), него Бановина Хрватска.³² „Хрватску бановину” није карактерисало то што се у њој налазила српска мањина (иначе веома бројна – преко пола милиона), него што је она формирана без обзира на ту мањину. Међу српским савременицима који су то јасно и гласно видели био је чувени историчар Владимир Ћоровић. Он је наглашавао да је Бановина Хрватска створена безобзирном применом свих критеријама у корист ове новоформиране јединице (*corpus separatuma*). Ћоровић је износио да су Хрвати изван Приморске и Савске бановине „тражили за себе сваки срез, у коме су католици имали већину. Али тај исти принцип нису примењивали на срезове у тим двема бановинама, где већину сачињавају православни.”³³ Книн и Равни Котари или Вргин Мост, или други који срез са српском већином нису узимани у обзир при тој подели. Ту се стало на гледиште историјске традиције ...”. Према Ћоровићевом гледишту, споразум између Срба и Хрвата могао се постићи само „по одређеним принципима, било етничким, било историјским, било привредно-географским. Али за цело подручје на коме живе Срби и Хрвати” [Павловић 2005: 780–781].

Гледиште о томе да се уставни систем кретао ка федерацији, са федералним јединицама Словенаца, Хрвата и Срба, је било одувек неутемељено. Пре свега, овлашћења која су припала Бановини Хрватској била су таква као да је она била јединица будуће реалне уније. Самом Уредбом о Бановини Хрватској остављена је могућност да се првобитна њена надлежност прошири. То је учињено 3. априла 1941. када је Мачек код Симићевих издејствовао Уредбу о оружништву (жандармерији) Бановине

³² Ова нијанса наглашена је у извештајима британског посланства у Београду.

³³ У Савској бановини од 2.122.631 становника, 517.191 били су Срби. У Приморској бановини од 692.496 становника, број Срба био је 138.375.

Хрватске. Сам Поповић је приметио да је, у односу на Бановину Хрватску, централној влади Краљевине остала спољна политика, одбрана, безбедност, трговина и транспорт. То су били заједнички послови који су постојали у Аустроугарској реалној унији. Најзад, Поповић каже да је српска јединица према нацрту Уредбе „о српским земљама” носила име „Бановина српских земаља”. Бан – бановина су појмови који одговарају хрватској традицији. Нацрт Уредбе коју помиње Поповић био је: „Нацрт уредбе о организацији српске земље”. У овом нацрту нигде се не помиње „бановина” српских земаља. За овај нацрт, који су израдила Цветковићева тројица правника, Хрвати нису знали. Љ. Бобан је напоменуо да „овај нацрт није израђен у договору и споразуму с вођством Хрватске сељачке странке, јер је он предвиђао решење против којег је ХСС управо отворено и иступала”.³⁴ Мачек и његова ХСС нису се задовољавали територијом коју је бановина Хрватска добила по „Споразуму”. Отварање српског питања њима је давало прилику да траже више (знатан део Бачке, Врбаску бановину, и чак Боку которску.) Речју, са стварањем Бановине Хрватске није се ишло у „федерализам и тријализам”, него у неизвесну будућност реалне уније или распад.

27. март и рат. После Уредбе о Бановини Хрватској, Поповић помиње „27. март” (без помена о односу Симовићеве владе према Уредби о Бановини Хрватској), априлски војни слом „после 12 дана” и немачку окупацију целе земље. („Краљ Петар II и његова влада отишли су у изгнанство”). Затим следи наслов „Поновна појава” (*reappearance*), са првим поднасловом „Југославија у Другом светском рату”, под којим је у 19 редова објашњена ратна судбина ове земље. Она се своди на две-три општепознате идеје: на појаву два покрета отпора и мешање великих сила. Кључни Поповићев исказ је овај: „Два југословенска покрета (*factions*) сарађивала су у почетку: међутим, њихова сарадња завршена је у 1942. и онда су се они уплели у суров грађански рат. Велике силе имале су осетљив став према југословенским покретима отпорима и грађанском рату у земљи. Од краја 1943. оне су помагале народно-ослободилачку војску. Та војска је победила у грађанском рату у Југославији и на његовом крају 1945. установила је комунистичку владу у земљи. У комунистичкој Југославији, Србија је васкрснула као поднационална јединица (*sub-national unit*).” Овај Поповићев „сажет” приказ комунистичког доласка на власт у Југославији, за сваког ко иоле нешто о томе зна, је дилетантски испразан, празнослован, неистинит и сакат, и тенденциозан. Прво, Поповић помиње Југославију у Другом светском рату, без помена НДХ, јасеновачког логора смрти за Србе, због кога је више учених Срба савременика отписало могућност обнове државе Југославије. Затим, Поповић не објашњава зашто су „велике силе”, односно Велика Британија, преусмериле своју помоћ комунистима Јосипа Броза, што је највећим делом омогућило њихов доласак на власт. Најсимптоматичнија Поповићева реченица о деловању вели-

³⁴ „Нацрт уредбе о организацији српске земље” објавио је Љ. Бобан у књизи *Споразум Цветковић–Мачек* (стр. 412–418). Нацрт уредбе, иначе, Бобан је добио на увид и објављивање од Васе Чубриловића, коме је један примерак дао сам Драгиша Цветковић [Boban 1965: 314].

ких сила на Балкану је она о њиховом осетљивом ставу (*sensitive attitude*) према грађанском рату. Ова „осетљивост” западних сила јавиће се код Поповића поново у приказу распада Југославије. За Поповића, добронамерност и племенитост великих сила према малим земљама је неупитна ствар. Најзад, васкрс (*reappearance*) Србије у другој Југославији био је крајње неухватљив за Поповићев метод туристичког водича. Поповић није ни поменуто црвени терор у коме је побијена србијанска елита и који је био основа наметања комунистичког режима и комунистичке федерације.

КОМУНИСТИ

Своје излагање о југословенском комунистичком режиму, Поповић је почео не као излагање о режиму тоталитаризма и тираније, него „братства и јединства”: „Комунисти су тежили да спроводе своју политику, означену као ’братство и јединство’. Политичко уређење које су увели било је засновано на републиканизму и федерализму. [...] Уставотворна скупштина усвојила је први републикански устав земље у јануару 1946. Био је то почетак друге Југославије, којом су доминирали комунисти. ... Упркос различитим трансформацијама, с којима се суочавала југословенска република у даљем развоју, она није никад напустила три карактеристичне црте – републиканизам, федерализам и комунистичку владавину. ... Општа идеја очева оснивача (*founding fathers*) у 1943. изгледа да је била етничка федерација”, у којој је, за разлику од југословенске Краљевине у којој су била призната три народа – Срби, Хрвати и Словенци, признато пет народа: „уз претходна три, у току рата признати су као народ и Црногорци и Македонци”. Као симболичан израз уједињења пет народа, био је грб са пет буктиња чији се пламенови спајају у један пламен. Поповић није навео да су пет буктиња у грбу, прављене по угледу на совјетски грб, па су биле уоквирене житним класјем. Он није приметио оно што је приметио један члан Уставотворне скупштине да је такав грб крајње нелогичан: „Сваки сељак ће вам рећи: шта вам значи ова ватра међу житом, па она ће га запалити” [Павловић 2005: 923]. Овај случај је веома илустративан за Поповићево излагање: он следи унутрашњу комунистичку логику, а не општу логику слободног човека и научника, који не може да не примети оно што би приметио „сваки сељак”. Уосталом, док је трајала комунистичка страховлада, трајао је и грб, а онда се 1991. запалила држава и њен грб.

Иако је било признато пет народа, федерација се „састојала од шест федеративних република. То су биле, од запада ка истоку: Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Црна Гора, Србија и Македонија. Сваки од конститутивних народа имао је своју републику, али република Босна и Херцеговина била је другачије конципирана.” У њој су поред муслимана, живели Срби и Хрвати.

Одједном, без икаквог објашњења („ничим изазван”), Поповић ставља напомену да „основама федерације и миту о њеном оснивању недоштајао је јасан принцип”. „Друга слаба тачка оснивачког мита југословен-

ске федерације састојала се у њеном непоштовању унутрашњих мањина. С једне стране, југословенске савезне републике направљене су као до-мовине конститутивних нација: практично говорећи, оне су биле савезне националне државе. С друге стране, конститутивни народи Југославије са изузетком Словенаца и Македонаца, нису насељавали компактне територије. Они су живели измешано, тако на пример, постојала је значајна српска мањина у Хрватској и *vice versa* мања хрватска мањина у Србији. Постојала је такође мањина муслимана бошњака у Србији и у Црној Гори, итд. Поврх тога, једна од савезних република (Босна и Херцеговина) није била држава-нација. Унутрашње мањине у Југославији, тј. југословенски етници који су живели у великом броју изван њихових главних република, нису уживали мањинска права ... Недостаци оригиналног концепта федерације били су озбиљни, и заједно са недостатком легитимитета и демократских институција они су определили судбину Југославије.”

Поповићева дескрипција југословенске федерације била је уобичајена и нашироко прихваћена нарочито у неокомунистичким круговима. У ствари, она је једно суштински нетачно празнословље, за које се може једино рећи да „живот је био негде другде”. Тако, комунистичка федерација је била мит за оне који су је сматрали најзад пронађеним решењем за национално питање у Југославији. Иначе, то је била насиљем – монополом комунистичке власти Србима наметнута творевина. Диктатор Ј. Б. Тито лично није могао да Хрватима задржи нацистичку, србоцидну НДХ, али је задржао под Цветковићем остварени сан „троједне Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације”, која се зове Хрватска. Што се тиче компактних територија југословенских народа, опаска о Македонцима не стоји, пошто је по попису од 1981. у Македонији било скоро 20% Албанаца, уз које су ишли још и Турци као муслимани и уз њих само верски опредељени муслимани. Проф. Михаило Ђурић је напомињао: „У СР Србији живи процентуално мање Албанаца него у СР Македонији, па ипак су Албанци само у СР Србији добили аутономну покрајину у којој су се Срби нашли у подређеном положају према њима” [Ђурић 1971: 233].

Што се тиче српске мањине у комунистичкој Хрватској, за њу је још у току рата, Моша Пијаде предлагао аутономију, али је то Ј. Б. Тито одбио. Што се „муслиманско бошњачке мањине” тиче, ту је Поповић сам себи „скочио у уста”, пошто је помиње двадесетак редова после напомене о томе да у комунистичкој Југославији Бошњаци нису постојали. Напомињући да се „бошњачка муслиманска мањина” налазила у Србији и Црној Гори, Поповић је показао да је усвојио комунистички конструкт муслиманске нације из 1963. (која ће 90-их добити бошњачко име). Како су верске муслиманске скупине преко ноћи постале нација, то Поповић није ни покушао да одгонетне, пошто је комунистички конструкт прихватио као догму.

Поповићева теза о мањкавостима федерације и недостатку демократских институција које су определиле судбину Југославије, набачена је без икаквог објашњења. Ово објашњење би морало да у себе укључи и опаску компетентних научника да је Југославија могла да постоји само као диктатура. Кључни елемент објашњења југословенске федерације, Поповић

вић није могао ни да дотакне, пошто није савладао релевантну литературу, у првом реду студију *Цео животи Југославије у два државна облика*. Да је проучио ову студију, он би увидео да је југословенска комунистичка федерација направљена на основу нацрта устава Народног клуба (Хрватске заједнице), допуњеног Смодлакином Македонијом [Павловић 2014]. Исто се односи и на Поповићеву дескрипцију специфичног положаја Србије у југословенској комунистичкој федерацији: „Србији је дат некакав специфичан положај, пошто је била једина федерална република која је имала аутономне јединице у свом оквиру. То су биле Војводина на северу, и Косово и Метохија на југу. Косово и Метохија била је прво дистрикт, али је током политичког и уставног развоја промовисана у статус аутономне покрајине, који статус је оригинално гарантован само Војводини. Остављајући на страну званично, идеолошко објашњења за такво уређење у Србији, питање порекла овог уређења остало је неистражено до данас. Обично објашњење заснивало се на постојању мањина на овим двама територијама – Албанаца на Косову и Метохији, и Мађара у Војводини. Међутим, мањинама у другим федералним републикама није дат такав статус. Две околности могле су бити од утицаја на увођење овог система. Прво, тиме је имитирана позиција Русије у СССР. Друго, на почетку комунистичке владавине у Југославији, Тито се у извесној мери плашио могућности опозиције ројалистичких кругова и слободника предатних политичких странака у Србији. Страх је био само делимично оправдан. Није било опозиционе активности у правом смислу речи. Тито је консолидовао своју власт чврсто и лагано, и постао је одједном јаки човек режима.”

Поповић, дакле, као могуће објашњење за постојање федералне Србије са две покрајине у комунистичкој Југославији наводи две чињенице: имитирање совјетске Русије и постојање ројалистичке опозиције. У погледу овог могућег објашњења он се ослања на себе, тј. упућује на један чланак објављен на француском језику [Popović 2003: 43]. Али, у том чланку он не наводи извор за овакав закључак, него је прећутао откриће до кога је истраживањем дошао неко други. Није постојање аутономних покрајина у СР Србији неистражена сфера, него је врло истражена, а резултати су објављени прво у марту 2003. [Павловић 2003: 43–44], а онда и 2005. [Павловић 2005: 894–899]. Поповић је превидео резултате туђих истраживања да би се (недопустиво) окитио туђим перјем.

Поповић је уставни развој комунистичке Југославије представио пратећи положај председника републике Ј. Б. Тита, кога је означио као „јаког човека режима”. (Овде ваља приметити да за комунистичког вођу није употребљен термин диктатор, деспот или тиранин, него ознака „јаког човека режима” према коме је скројено уставно уређење. То је свакако одговарајући израз за још увек титоистичку, тј. недетитоизовану Европу). Суштина положаја председника Броза, по виђењу Поповића лежала је у питању његовог наследника. Према Уставу од 1963, установљен је потпредседник као евентуални његов наследник. Пошто је за потпредседника постављен Србин Александар Ранковић, изгледало је да ће Брозов наследник доћи из српске „етничке групе”. Међутим, „ова шема потрајала је

нешто више од три године”. Ранковић је „политички елиминисан у лето 1966”. Поповић још помиње да је Ранковић сматран за „комунистичког тврдолинијаша и присталицу идеје прилично централизованог облика власти. Његов главни опонент у комунистичкој номенклатури био је Едвард Кардељ (1910–79), словеначки политичар који је фаворизовао тренд децентрализације и био нека врста званичног теоретичара југословенског социјализма.” У овим Поповићевим наводима бode очи Кардељева децентрализација. То што је фаворизовао Кардељ, није била децентрализација (што за Европу звучи врло демократски и врло прихватљиво). Било је супротно: Кардељ се залагао и са Брозом установио Југославију као реалну унију, тј. лабав државни облик за раскид [Павловић 2014].

После Устава од 1963. дошао је Устав од 1974, и то по речима Поповића „као последица неуспеха политичког система уведенoг Уставом 1963. Овај је био заснован на концепту постављања Титовог наследника. Ово је било замењено идејом да је јаки човек режима незаменљив. Да би се обезбедио континуитет социјалистичког система власти, увођење колективног вођства изгледало је неопходно. То је било управо оно што је предвиђено Уставом од 1974”.³⁵ Међутим, тражење наследника за комунистичког диктатора је прворазредно питање само кад се гледа из жабе (прокомунистичке) перспективе. Суштина ствари лежала је у „птичијој перспективи”, у уставном извођењу на чистац југословенске реалне уније са темпираним распадом. То је утврдио неко други, али било је чак савременика који су у време уставних промена 1974. схватили куда иде југословенска тзв. федерација.

Апс за речи проф. Ђурића. Помињући Устав од 1974, Поповић није поменуо гледишта проф. Михаила Ђурића, због којих је завршио у тамници диктатора Броза. За разлику од промашених „професорских тема”, на ранијих Поповићевих 100 страна, сваки професионалац који се бави уставном историјом Србије у време комунизма, морао је да посвети одговарајућу пажњу случају Михаила Ђурића, и то због тога што је говорио слободно оно што нико није смео, и што је своју слободу говора платио губљењем личне слободе.³⁶ Уз то, било је врло важно да *english – reading public* сазна због чега је један од истакнутих европских мислилаца завршио у „строгом” затвору.

Ево шта је, у дискусији на Правном факултету у марту 1971, о уставним амандманима говорио проф. Михаило Ђурић, а то Поповић није ни поменуо: „Морамо знати да је за српски народ у овом часу од највеће важности питање његовог идентитета и интегритета, дакле, питање њего-

³⁵ Поповић се на једном месту чуди овако: „То је стварно чудо да је читаво уставно уређење преживело деценију после Титове смрти.” Излагање о Уставу од 1974. завршено је овако: „Председништво састављено према паритетном концепту имало је да доноси одлуке консензусом. То је водило непремостивим тешкоћама у атмосфери кризе и социјалног пропадања импрегнирано национализмом. Систем није био способан да се суочава са изазовима. Институционални механизам није могао да одговори ситуацији. Са таквим институцијама, Југославија је морала да се распадне.”

³⁶ Проф. Михаило Ђурић је правноснажно (пресудом Врховног суда), 4. јануара 1973. осуђен за кривично дело „непријатељске пропаганде” на казну строгог затвора у трајању од 9 месеци. Ту казну је у целини издржао [Тркуља 2013: 43–45].

вог политичког, његовог државно-правног обједињавања. ... Очигледно је да границе садашње СР Србије нису никакве ни националне ни историјске границе српског народа. ... Неприкладност, произвољност и неодрживост тих [републичких] граница постаје очигледна онда кад се оне схвате као границе националних држава. Ни за једну републику у Југославији, изузев, можда, Словенију, постојеће границе нису адекватне, а поготово не за Србију. ... Треба ли уопште да вас подсећам на то да изван уже Србије живи око 40 одсто Срба, или готово колико и Хрвата у СР Хрватској, односно колико има Словенаца, Македонаца и муслимана заједно? У тренутку кад је силом прилика доведен до тога да треба да поновно успоставља своју националну државу, може ли српски народ да буде равнодушан према својим многобројним деловима изван садашњих граница СР Србије?». Ни у једној од других република српски народ „не може да живи својски. У СР Хрватској и СР Македонији српски народ нема никаквих посебних уставом загарантованих права на национални живот ... У СР Босни и Херцеговини, иако чини већину становништва, српски народ фактички нема могућности ни да се служи својим ћириличким писмом, што је само један од спољних знакова његове издвојености из целине националне културе којој припада. А у СР Црној Гори српски народ нема право ни на властито национално име, или се бар то право оспорава оним, никако малобројним, Црногорцима који се осећају Србима. ... У границама садашњих република, уколико се оне претворе у државне, Срби би имали само две могућности: да помажу у остваривању туђе националне државности (хрватске или македонске), или да иживљују некакву своју регионалну државност (црногорску или босанско-херцеговачку). Можемо ли мирне душе прећи преко тога, можемо ли сматрати да нас се то уопште не тиче, можемо ли се заваравати тиме да ће се то већ некако решити само од себе?» [Ђурић 1971: 230–233].

Са правноисторијског гледишта, ставови које је изнео проф. Ђурић и инквизиторски одговор на њих указује на суштину комунистичке федерације и уопште државног уређења. То иоле озбиљан научник није смео да превиди.

КРАТАК ПРЕГЛЕД РАСПАДАЊА. Крај југословенске државе разматра се под насловом „Расклапање земље и крња Југославија”. Поповић каже: „Распад Југославије дошао је 1991–92. као резултат утицаја различитих фактора у склопу околности које су обележене крајем хладног рата. У време када је комунистичка владавина окончана у многим европским земљама, Југославија је већ била у дубокој кризи. Форма владавине према Уставу од 1974. ослањала се на компликовани механизам. Политичке вође биле су углавном конзервативни комунисти, и изван свега земља је била задужена, патећи од економске кризе и остајући ван европских интеграција.” Власт је била пренета на националне комунистичке елите у федералним јединицама. Према Југославији су постојала два става. „Срби који су живели готово у свим крајевима Југославије плашили су се растурања земље што би их довело у ситуацију да живе у више држава уместо у једној. На другој страни, Словенија и Хрватска испољиле су

жеље да се отцепе од Југославије и наставе као независне државе.” О стању у Србији, Поповић каже да је ту дошло до извесног раздвајања међу комунистима, и то на питању односа према Косову. („Ова аутономна покрајина била је део Србије са јаком албанском већином која је чинила неких 80% популације у 1980-им). У другој српској аутономној покрајини етничка ситуација је била различита: Војводина је имала српску већину од 65%. Међутим, аутономним покрајинама Србије била је дата широка аутономија под Уставом од 1974, тако да су оне готово достигле статус федералних република. Власт на Косову контролисали су косовски Албанци који су тражили статус федералне републике. Ово је било неприхватљиво за Србе и распалило је њихов национализам.”

Овај подужи навод из Поповићевог текста илуструје његов „свежи приступ”. Он као научни исказ потура дневнополитичке тезе из левичарских (комунистичких и неокомунистичких) новина. Уз то, избор његових формулација је веома симптоматичан: видели смо, каже да су Словенија и Хрватска „испојиле жељу (!) да се отцепе”, а у Србији се у време судбоносне кризе Југославије „распалио (*fuelled*) национализам”. Ваља имати у виду да је имати жељу, у европским ушима сасвим нормална ствар, а распаљивање за национализам, за европске уши је застрашујућа ствар. Из овога се већ може докучити куда води Поповићев ред мисли: води ка кривцу за распад Југославије. То је на западу озлоглашени српски национализам, који има и своје лично име: Слободан Милошевић. Ипак, да видимо ово из пера Поповића, који у наставку каже да „није постојала могућност решавања било ког проблема на демократском маниру, на начин дебате и слободних избора. Социјална и политичка криза кретала се у оквирима постојећег нелегитимног политичког режима. У тим околностима, у Србији је превладала она комунистичка струја која се базирала на ставу супротстављања сецесионистичким републикама на западу и албанској националној покрајинској власти на Косову. Вођа ове струје био је тврдолинијашки комуниста, један апаратчик навикао на игре моћи у комунистичкој партији. Његово име било је Слободна Милошевић (1941–2006). Он је напустио комунистичку идеологију барем по форми, тако да је усвојио националистички став стварајући хибридную мешавину застарелог комунистичког хардлајнера са новим прилично изопаченим национализмом. Тензије између федеративних република Југославије су расле, тако да је дошло до оружаних сукоба. На самом почетку, док су институције Устава од 1974. још функционисале у извесној мери, појавио се конфликт између сецесиониста и централне власти. Како институције централне власти, у одсуству консензуса, нису могле да раде, догађаји су прерасли у етнички сукоб који се тицао преобликовања граница република бивше Југославије. То је заиста био трагичан братоубилачки рат који је водио крвопролићу, бројним ратним злочинима и злочинима против човечности. Позорница ових ратовања обухватила је део Хрватске и целу Босну и Херцеговину. Међународна заједница интервенисала је много пута, фаворизујући прекид врате, преговоре и заштиту мањина. Ипак, требале су године пре него што су напори међународне заједнице уродили плодом”.

У наведеним Поповићевим тврђењима падају у очи барем две ствари. С једне стране, Поповић рат за југословенско наслеђе назива „братоубилачким ратом”, што је ненаучна конструкција једног идеолошког Југословена. У том рату, по Поповићу, „политички запад”, који он зове „међународна заједница” била је добронамерни посредник, што је апсолутно нетачно. Јер, „политички запад” је бескруполозно газио све српске националне интересе. Поповић је „пропустио” да наведе барем кључни елеменат диктата са силеџијског Запада. Ради се о мишљењу тзв. Бадинтерове комисије по којој је СФРЈ имала да се распадне по републичким границама, с тим да етничке групе имају право на признање свог идентитета. Овде је аутор морао да учини оно што није: барем да се упита зашто су комунистичке републичке границе за Запад биле сакросанктне.³⁷

Поповић даље наводи да, пошто су се четири југословенске републике отцепиле, преостале две – Србија и Црна Гора, формирале су федерацију – Савезну Републику Југославију (СРЈ) – незванично означену као „крња Југославија”. У априлу 1992. донет је њен Устав. Заједничка карактеристика федералних јединица СРЈ била је та што су у њима „бивши комунистички апаратчици успели да задрже власт”. Надаље, писац помиње да су два лидера, „Ђукановић у Црној Гори и Милошевић у Србији” преименовали своје партије, задржавши наслеђене ресурсе бивших комуниста. Ако је за уставну историју Србије, и некако могло да буде релевантно то што су комунисти приграбили компартијску имовину, није било никакве научне логике да „Ђукановић из Црне Горе”, који се овде помиње први и последњи пут, добије место у историји уставности. На ово се може гледати само шаливо. Поповић је вероватно налазио да је Мило Ђукановић (како је наведен у регистру имена) општепозната личност за читаоце на енглеском језику.

Поповић, даље, даје кратку и јасну информацију о организацији власти у СРЈ („крњој Југославији”), са напоменом о „позитивној дискриминацији у корист Црне Горе”. Затим следи кратки опис Милошевићевог политичког краја: по жељи овог јаког човека (*strong man of Serbia*) донет је амандман о непосредном избору председника СРЈ, и Милошевић је дошао на то место, али непосредан избор био је „полуга против њега самог”. Јер, „опозициони кандидат, Војислав Коштуница победио је Милошевића на председничким изборима 2000”. (Коштуница је само овде поменут први и последњи пут, што ће рећи да је и он избеуха ушао у Поповићеву уставну историју). Милошевић је убрзо пао с власти и „касније био оптужен за ратне злочине и злочине против хуманости. Био је ухапшен и послат на суђење у Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, са седиштем у Хагу. Милошевићева ера била је завршена у 2000”. По-

³⁷ Бадинтерова комисија је утврдила да „ма какве биле околности, право на самоопредељење не може довести до измена граница које постоје у тренутку независности (*uti possidetis iuris*), осим у случају да се заинтересоване државе супротно договоре. Уколико у оквиру једне државе постоји једна или више конститутивних група, једна или више етничких, верских, језичких заједница, ове групе имају, у складу са међународним правом, право на признавање њиховог идентитета” [Мишлџење, 11. јануар 1992].

повић затим укратко наводи како је завршено и са „крњом Југославијом”. У опису овог догађања није испустио међународне „добročинитеље”. „Крња Југославија” реорганизована је 2003. Уставном повељом „о државној заједници Србије и Црне Горе”. Спорови између црногорских и србијанских политичара о политичком и уставном споразуму „крње Југославије” окончани су захваљујући посредовању ЕУ, у марту 2002. У фебруару 2003. усвојена је Уставна повеља. Она је представљала последњи чин у деконструкцији Југославије. Наиме, њоме је предвиђена могућност да државе чланице организују референдум и напусте заједницу, што је Црна Гора учинила 2006. Поповић је пропустио да наведе да је црногорски референдум био крајње „чудан”: за пуноважну одлуку на референдуму била је потребна излазност од 50% и већина од 55% изашлих. За осамостаљење Црне Горе гласало је 55,5%. Иза „чудног” референдума у Црној Гори стајало је империјалистичко евроатлантско силецијство, које се није могло поменути с обзиром на „свежи приступ”. Поповић је закључио: „на крају дуге југословенске епизоде у њеној уставној историји, Србија се вратила оригиналној форми своје националне државе.”

ТРАНЗИЦИЈА. Последња глава Поповићеве књиге носи наслов „Транзиција ка демократији: два устава Србије”. Сâм наслов указује на садржај. У уводним напоменама понавља се *mutatis mutandis* оно што је већ речено. Транзиција у Србији била је оптерећена знатним остацима бившег „социјалистичког”, односно комунистичког система, како у економији, тако и у политици. Класа комунистичких апаратчика, који су се преименовали у социјалисте, све су чинили зарад очувања својих положаја (на свим нивоима). Они су и вишепартијски систем прихватили „тешка срца”, а са идејом да „полуге власти путем манипулација сачувају и у условима вишестраначког система”. Нешто најгоре, према Поповићу, у „Србијиној транзицији ка демократији било је то што су комунисти на власти пригрлили национализам”. Ово Поповић каже уз напомену која није баш најјаснија: „факат да је то у извесној мери било одговор на национализам у Хрватској не представља изговор. Два национализма неговали су један другог и користили сличне технике масовне манипулације.” Ову мисао о србијанском национализму Поповић је преузео од Гловера, али у ствари радило се о схватању тзв. грађаниста, односно југоносталгичара и неокомуниста. То постаје јасно после двадесетак редова у тексту, у коме Поповић каже: Схватање националних интереса од стране комунистичких хардлајнера било је „фундаментално катастрофално и није имало ништа са правим схватањем националних интереса”. (Шта су то прави национални интереси то је остало без објашњења). Поповић још каже да нови ставови и пракса тврдолинијаша углавном су се састојали од арогантног излагања националних симбола. Ти ставови били су наводно повезани са „ширењем анти-западних политичких ставова у политици који су били управо остаци комунизма...”. Поповић даље тврди да „нови национализам био је обликован да замрачи недостатак легитимитета владавинске форме на крају социјалистичке ере. Доносиоци одлука у Србији одбили су да сазову уставотворну скупштину, одредивши се

уместо тога да прихвате нови Устав у једнопартијској скупштини њиховог режима. То је било родно место Устава од 1990.”

УСТАВ ОД 1990. У кратком политичком уводу у Устав од 1990, Поповић каже да је овај Устав „усвојен у септембру те године, у следству одбијања Милошевићевог режима да организује изборе за уставотворну скупштину тражену од опозиције, која се у међувремену појавила у земљи. После пада Берлинског зида трансформација комунистичких система била је почела у источној и централној Европи, па је било тешко да се направи изузетак у погледу владајућих комуниста у Србији. Уставу од 1990. је због тога дат хибридни облик.” (Поповићев помен пада Берлинског зида је у ствари напомена о томе како је несрећан расплет за Србију наступио услед тога што владајући комунисти нису разумели крупну промену геополитичких прилика).

Полазно становиште Поповића о Уставу од 1990. је да је он „скројен да одговара јаком човеку на власти”. За овим ставом следе неки основачки подаци: „Устав од 1990. предвидео је полупредседнички систем. Законодавна власт била је дата једнодомној Народној скупштини састављеној од 250 посланика, директно изабраних тајним гласањем. Скупштинска периода била је 4 године.³⁸ Први парламентарни избори под овим Уставом држани су по већинском изборном систему”. На првим изборима по овом систему, Социјалистичка партија С. Милошевића освојила је знатну већину, али је потом променила изборни систем у пропорционални „и то у његовој екстремној форми. Цела Србија је постала једна изборна јединица”. Ова промена је значила „насиље над духом устава као и над његовим чланом 76”. Она је наводно извршена у интересу властодржаца за које је Устав био „само средство и инструмент власти”.

Претпостављајући да његов навод о промени изборног система прати примедба да је пропорц са једном изборном јединицом тражила опозиција, Поповић одговорност за промену сваљује на Милошевићев режим. Он изнебуха (као пристрасни учесник, а не објективни писац) убацује реченицу: „Факат да је опозиција настојала да се уведе пропорционални изборни систем не мења много. Тај факат објашњава зашто није било оспоравања изборне реформе ...”. У ствари, увођење екстремног пропорца Поповић је оставио без објашњења. Јер, владајућој странци (СПС) која је по већинском систему добила 195 од 250 посланика, није била потребна промена изборног система зарад останка на власти. На овом примеру недавања објашњења уставне појаве, приметан је један од Поповићевих политичко научних манира: склањање погледа од страног фактора (који врши притисак и насиље на једну суверену земљу). Јер, промена већинског у екстремни пропорционални систем може се објаснити само једном чињеницом – притиском великих странаца на Милошевића који је пред њима знао да узмиче „до дувара”.

³⁸ Да је иоле био научно радознао, и да је читао релевантну литературу, аутор се не би задовољио основачким податком о броју од 250 посланика. Јер, постоји аутентично објашњење овог броја [Павловић 2012а, ф. 70: 78].

Несумњиво је да већински систем не одговара великим силама које хоће да контролишу једну државу. Њима највише одговара (кад већ избори морају да постоје) пропорционални систем, који даје „Калигулине коње”. Велике силе воле да раде са једним или евентуално два лидера, које следи повећа партијска војска, тј. „Калигулини коњи”.³⁹ (У Грузији је у прво уставно време постојао комбинован пропорционалан и већински систем. У једном тренутку, већински изборни систем је укинут за рачун пропорционалног. Грузија, на челу са Михаелом Сакашвилијем тада је била под несумњивим утицајем САД). Помињање страног фактора у било каквом негативном контексту није европодобно. Није угодно за евроунијске уши, па макар у њему лежало научно објашњење. Поповић странце представља само као племените умешаче који су се на простору распадајуће Југославије појавили зарад спречавања и прекидања „братоубилачког рата”.

У кратком прегледу уставних одредби, Поповић је с правом скренуо пажњу на непостојање министарског премапотписа за председничке акте. У контексту председничког суспензивног вета, Поповић каже: „Он је имао суспензивни вето (чл. 84), али није био ограничен министарским премапотписом. Тај круцијални институт парламентарне форме владавине није постојао у Уставу од 1990.” Ово тврђење Поповића је тачно, али је ауторски непоштено. Наиме, недостатак премапотписа у Уставу од 1990. приметио је изузетни уставноправни зналац, академик Миодраг Јовичић, а не Поповић. Стога, уз навод изузетне опаске Миодрага Јовичића, Поповић је морао да наведе и име аутора опаске. Јовичић је напомињао: „Премапотпис је, како је познато, настао у Енглеској као иманентан елемент парламентарног система тамо уведеног. ... Установа премапотписа касније је предвиђена у уставима свих земаља у којима је уведен парламентарни систем, без обзира да ли су монархије или републике” [Јовичић 1997: 64].

Поповић даље напомиње да су министри и Влада морали да уживају поверење Народне скупштине. Међутим, „у пракси никад није прихваћена улога кабинета какву овај обично има у парламентарним системима, због тога што јаки човек режима није никад био председник Владе под Уставом од 1990.” Овде је Поповић питање поверења и одговорности Владе пред Парламентом заменио политичком опсесијом *strong man*-ом. У ствари, није проблем био у томе што Милошевић није био *prime minister*, него је проблем био у томе што Уставом од 1990. није била предвиђена интерпелација. У том погледу, Устав од 1990. био је нижег нивоа од Устава Србије од 1888. [Павловић 2007: 8–10]. Његов уставописац, проф. Ратко Марковић то је знао, па је једном приликом рекао да су се уношењу интерпелације у Устав супротставили „млади лавови СПС” [Павловић 2024: 38].

УСТАВ ОД 2006. Устав РС од 2006. Поповић приказује у три подналова: Позадина. – Институције. – Преглед. У „Позадини” Устава налази

³⁹ О „Калигулиним коњима”, видети: [Sartori 2003: 34].

се једна кључна европодобна реч коју Поповић користи за означавање НАТО-вског разбојничког бомбардовања државе Србије, зарад отимања једног дела њене територије – Покрајине Косова и Метохије. Поповић, наравно, не користи исправан термин – *агресија* – него европодобан термин – *интервенција*. Наиме, он каже да је 1999. била „НАТО оружана интервенција против Србије и Црне Горе”. Дакле, није било агресије (разбојничког напада на суверену земљу), него је било интервенције (додуше „оружане”) – што ће рећи да су страсти биле узбуркане, па се појавио „добри” НАТО да их смири.

Поповић анализира Устав од 2006. „коригујући” гледишта Ратка Марковића. То је само по себи европодобно, пошто је код Европљана проф. Марковић уписан као Милошевићев уставописац. „За усвајање Устава од 2006. – каже Поповић – била су два разлога; усталом, то је било гледиште које је изнео Ратко Марковић, писац претходног Устава од 1990. Први разлог за доношење новог Устава у 2006. према Марковићу била је жеља да се уклони политичко наслеђе Слободана Милошевића у Србији. Други разлог био је својственији, и састојао се у чињеници да су демократи тада на власти желели да сачувају Косово у границама Србије.”

По Поповићу, Марковић је у основи био у праву када је као разлог наводио уклањање Милошевићевог „ауторитарног наслеђа”. Дајући проф. Марковићу за право, Поповић је искривљавао његов исказ, пошто он никада Милошевићево „наслеђе” није окарактерисао као ауторитарно. У ствари, пуна истина је на трећој страни – код трећег аутора. Наиме, љубитељи ЕУ, који су услед НАТО бомбардовања дошли на власт, прихватили су „европску” („међународне заједнице”) квалификацију којом је Милошевићев режим означен као нацистички, што ће рећи да доношењем Устава после пада Милошевића (2006) имала је да се над Србијом изврши денацификација [Павловић 2008].

У погледу другог разлога за доношење Устава од 2006, Поповић је неисправно навео („препричао”) гледиште проф. Ратка Марковића. Прво, по уставописцу од 1990, „демократе” нису првенствено доносиле Устав зарад спашавања Косова и Метохије, него зарад придобијања гласова бирача. За њих је Устав био првенствено „изборна алатка” која је требало „да те странке политички ојача” за предстојеће изборе.⁴⁰ О очувању Космета у саставу Србије, Р. Марковић је записао: „Представљено је да је бити на референдуму за овај устав, исто што и бити за Космет у Србији, и обрнуто. Да је то стварно тако, овај устав не би требало ни доносити, јер у постојећем Уставу од 1990, у чл. 6. већ стоји да Космет 'постоји' у Србији, а да је 'територија Републике Србије јединствена и неотуђива' (чл. 4). Разлика је у томе што је према Уставу од 1990. Аутономна Покрајина Косово и Метохија облик територијалне аутономије, док се према Уставу од 2006. у тој аутономној покрајини остварује 'суштинска аутономија'. Пошто о статусу Космета одлучују УН, а не Република Србија

⁴⁰ „То се постигло давањем неуобичајене функције уставу. Од овог устава очекује се да сачува Космет у Србији, да га спасе од отимања од Србије, с обзиром да предстоји решавање његовог коначног положаја у УН” [Марковић 2006: 10].

својим Уставом, поједини медији на Западу су подухват са новим уставом оценили као 'смоквин лист за губитак Косова и Метохије'".⁴¹

У завршном „Прегледу”, Поповић наводи мисао Р. Марковића да је Устав од 2006. представљао ревидирани текст Устава од 1990. „Ова изјава – каже Поповић – лоше приказује уставотворце из 2006, укључујући и аутора ове књиге /тј. Поповића/. Међутим, ревизија претходног текста не би била огроман неуспех (*enormous failure*), да је тај текст био од велике вредности. Нажалост, то није био случај.” Другим речима, Поповић је хтео да доскочи ранијем уставописцу, опаском да је његов Устав ревидиран зато што није ваљао ништа.

Говорећи о Уставу од 2006, Поповић се поново осврнуо на премапотпис: „Једино исправан закључак је да Устав од 2006. није превазишао слабу тачку Устава од 1990. У оба уставна текста не постоји појам премапотписа и уставописци важећег Устава, укључујући аутора ове књиге [Поповића] криви су за такво стање ствари. Недостатак премапотписа у уставном тексту даје доказ о остацима ауторитаризма који још увек постоји у Србији.” Овде ваља оставити по страни Поповићево непознавање социјалне суштине устава: устав не ствара стварност, него је изражава. Тако, уставописци суштински не стварају устав, него изражавају гледишта уставотворца. Изгледа да је Поповић једну ману Устава искористио да истакне своје својство уставописца, јер било је и изјава (барем једног од учесника) да је Устав од 2006. писао свако ко је свратио у уставну комисију.

Помињући недостатак премапотписа, Поповић је испустио интерпелацију. Наиме, Уставом од 2006, за разлику од Устава од 1990, предвиђена је интерпелација. Али, што би народ рекао „исто му се х’вата”: уставом предвиђена интерпелација као да и није предвиђена. За скоро 19 година важења Устава од 2006, расправљало се само о две интерпелације.⁴² То је аутор прве уставне историје Србије на енглеском језику требало да примети и да покуша да објасни. (То би свакако било интересантно и енглеској читајућој публици, нарочито с обзиром на то да је Устав Србије од 2006. обликован под утицајем ЕУ).

Интелигенција да поведе. На крају своје књиге, Поповић се вратио Грујовићу. Као најважнију карактеристику Грујовићевог концепта Поповић је навео „захтев усаглашености свих закона и правних аката било које врсте са уставом”. Овај став нетачно је приписан Грујовићу, али Поповић је из њега изводио далекосежне закључке. Прво, Поповић је навео да усаглашеност закона са Уставом може се извршити само ако суд директно примењује устав. „То је заиста неопходна особина супрематије устава.

⁴¹ Проф. Р. Марковић је као једино „објективан и веродостојан” разлог за доношење новог устава прихватао то што је Србија променила „државни статус” – поставши самостална и суверена држава [Марковић 2006: 11–12].

⁴² Једна интерпелација била је 2010, а друга 2011. Отад па до данас, ниједна интерпелација није се нашла на дневном реду Скупштине. Био је један покушај интерпелације, 2022, који сведочи о томе да опозициони интерпеланти не разумеју институт интерпелације. Јер, интерпелација се не подноси због увредљиве изјаве министра, него због његовог рђавог рада. Због увреде министра, посланик може добити реплику, а министар опомену због кршења пословничког реда.

Међутим, она у Србији у овом тренутку не постоји, због тога што судови не примењују директно уставне одредбе. Судови у Србији немају воље да усвоје такву праксу, упркос чињеници да нема правних препрека за њено усвајање.” Поповић налази: „увођење таквог система у уставно право Србије ће изискивати знатну количину напора на пољу образовања, што се тиче наставе права уопште, и посебно наставе уставног права”. Због тога је академска заједница „у позицији да преузме улогу авангарде у уставном развоју. Научници и универзитети требало би да заузму храбар став у даљој еволуцији уставног права Србије. Остали ће тада бити спремни да их следе. Грађани би свакако били наклоњени таквом развоју и спремни да прихвате побољшања, која доносе ефикаснију заштиту њихових права. Подржавајући такав подухват, грађани ће испунити свој задатак постизања врлине у уставном смислу те речи. Док још увек чекамо да се догађаји догоде и очекујемо светлу будућност, порука уставне историје остаје иста као што је била на њеном почетку пре два века: *Востани Србије ... да се усправиш у врлини (to stand upright in virtue)*”.

Поводом Поповићевих завршних напомена може се закључити да он у интересу „Европе” пророчки тражи свеопшту мобилизацију академске заједнице за којом би имао да иде васцели народ, а све у интересу укоренивања европских вредности у Србији где их данас нема. Поповићева парафраза Доситејевог наслова боље би гласила овако: „Востани Србије” и изврши задатке. Европским комесарима и комесаркама, биће ово врло угодно чути. Ако народ не оправда поверење ЕУ, треба променити народ.⁴³

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Авакумовић, Јован Ђ. (2008). *Мемоари* (прир. Слободан Турлаков). Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Бекчић Пјешчић, Гордана (2020). Културни додатак: Ода колективној алкавости ума. *Политика*, 11. 1. 2020, 2.
- Васиљевић, Тихомир (1987). *Ђорђе Ценић: Развој кривичноправне мисли у Србији XIX века*. Београд: САНУ.
- Гавриловић, Михаило (1912). *Милош Обреновић*. Београд: Нова штампарија „Давидовић”.
- Гавриловић, Михаило (1926). *Из нове српске историје*. Београд: Српска књижевна заграда.
- Грујић, Јеврем (1997). Обзор државе, у „Невену слоге”, у: М. Павловић, *Преображенски устави: први српски устав*. Крагујевац: Погледи.
- Гузина, Ружица (1983). Одједи традиција и иновација Првог српског устанка у револуционарним покретима Србије XIX века. *Анали Правног факултета у Београду*: тромесечни часопис за правне и друштвене науке, XXXI(1): 238–257.
- Два века српске уставности* (2010). Зборник радова са научног скупа одржаног 11–12. марта 2010. (уредници Александар Фира, Ратко Марковић). Београд: Српска академија наука и уметности и Правни факултет Универзитета у Београду.

⁴³ После јунског устанка 1953. у Источној Немачкој, Бертол Брехт је писао о лецима „у којима се могло прочитати да је народ / Проиграо поверење владе / и да га може повратити само / Удвострученим радом. / Не би ли / Ипак било једноставније да влада / Распусти народ и / Изабере други? [Brecht 1979: 244].

- Дентон, Вилијам (2013). *Србија и Срби*. Београд: Службени гласник. Приредио: Љубо-драг П. Ристић; Превела: Мирјана Николајевић.
- Драгнић, Алекс Н. (1989). *Развој парламентаризма у Србији у XIX веку*. Горњи Мила-новац: Дечје новине. Превод с енглеског: Катарина Туцаковић.
- Ђурић, Војислав (1989). Доситеј Обрадовић [Предговор], у: Доситеј Обрадовић, *Иза-брани списи*, Нови Сад: Матица српска.
- Ђурић, Михаило (1971). Смишљене смутње. *Анали Правној факултету у Београду*, XIX(3): 230–233.
- Живановић, Живан (1923). *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века. Књ. 1, Од Светио-андрејске скипцијине до пројаве независности Србије: 1858–1878*. Београд: Г. Кон.
- Жујовић, Младен (1902). *Бележке Младена Жујовића државној савешника*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Јовановић, Слободан (1912). *Уставотвореније и њихова влада: (1838–1858)*. Београд: Српска краљевска академија.
- Јовановић, Слободан (1929). Устав у Србији. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*. Књ. 4, С–Ш (Станоје Станојевић), књ. IV. Загреб: Библиографски завод.
- Јовановић, Слободан (1932). Наше уставно питање у XIX веку. *Политичке и правне расправе*, I, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Јовановић, Слободан (1991). Радикали и самосталци. *Из историје и књижевности*, I, Београд: Београдски издавачко-графички завод; Југославијапублик и Српска књижевна задруга.
- Јовичић, Миодраг (1997). О установи премапотписа и одговорности председника Републике. *Стајтус и овлашћења председника републике у уставним системима Југославије, Србије и Црне Горе*: материјал са округлог стола организованог 6. фебруара 1997. године, уредник Миодраг Јовичић. Београд: Југословенско удружење за уставно право.
- Јовичић, Миодраг (1998). Једна добра оригинална књига из наше уставне историје: Др Марко Павловић: Преображенски устав – први српски устав, Крагујевац, Погледи, 1997, X + 405. *Архив за правне и друштвене науке*, LXXXIV, 54(3): 217–220.
- Караџић, Вук Стефановић (1852). *Српски рјечник*, I (Београд: Просвета, 1987).
- Караџић, Вук Стефановић (1852а). *Српски рјечник*, II (Београд: Просвета, 1987).
- Караџић, Вук Стефановић (1985). *Српске народне њесме*, II, Београд: Просвета и Нолит. Приредио: Владан Неђић.
- Караџић, Вук Стефановић (1985а). *Историјски списи*. Београд: Просвета. Приредио: Радован Самарџић.
- Костић, Лаза М. (1934). *Коментар Устава Краљевине Југославије: од 3 септембра 1931: (југословенско уставно право)*. Београд: Г. Кон.
- Крстић, Никола (2006). *Дневник: приватни животи, I, 9. април 1864. – 31. децембар 1866*. Приредила: Александра Вулеџић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 13–14.
- Крстић, Никола (2006). *Дневник: јавни животи, II, 1. јануар 1868 – 31. децембар 1876*. Приредио: Милош Јагодић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Марковић, Ратко (2006). Предговор. *Устав Републике Србије: са рејсиром њојмова; и Уставни закон за спровођење Устава Републике Србије* / (приредио Милић Мишковић).
- Маринковић, Димитрије (1939). *Устомене и доживљаји Димитрија Маринковића: 1846–1869*. (1939). Београд: Српска краљевска академија.
- Милићевић, Јован (2002). *Друштвене њаве у Србији XIX века*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Новине српске*, 16. фебруар 1835.

- Обрадовић, Доситеј (1989). *Живот и прикљученија*. Београд: Нолит.
- Павловић, Марко (1997). *Преображенски устав: први српски устав*. Крагујевац: Погледи.
- Павловић, Марко (2003). Правноисторијски и упоредноправни поглед на уставне промене. *Уставне промене*. Научни скуп одржан 21. и 22. априла 2003. на Правном факултету у Београду. Главни и одговорни уредници: Оливера Вучић и Коста Чавошки. Београд: Правни факултет.
- Павловић, Марко (2005). *Српска правна историја*. Крагујевац: Н. Павловић.
- Павловић, Марко (2007). Карактеристике Устава Србије од 1888. и 2006. *Правни систем Србије и стандарди Европске уније и Савета Европе*. Књ. 2, приредио: Станко Бејатовић. Крагујевац: Правни факултет и Институт за правне и друштвене науке, 3–24.
- Павловић, Марко (2008). *Правна европеизација Србије 1804–1914*. Крагујевац: Правни факултет и Погледи.
- Павловић, Марко (2008а). Прикривена денацификација у Уставу Србије од 2006. *Правни систем Србије и стандарди Европске уније и Савета Европе*, књ. III. Приредио: Станко Бејатовић. Крагујевац: Правни факултет и Институт за правне и друштвене науке.
- Павловић, Марко (2012). Југословенска краљевина: Прва европска регионална држава. *Зборник Мајинце српске за друштвене науке*, LXIII(141): 503–521.
- Павловић, Марко (2012а). Питање броја народних посланика. *Анали Правног факултета у Београду*, LX(1): 56–82.
- Павловић, Марко (2014). Цео живот Југославије у два државна облика. *Зборник Мајинце српске за друштвене науке*, LXV(146): 9–39.
- Павловић, Марко (2017). Европски модели у Преображенском уставу. *Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније*. Књ. V. Уредник: Славко Ђорђевић. Крагујевац: Правни факултет и Институт за правне и друштвене науке.
- Павловић, Марко (2019). Сретењски и Преображенски устав. *Усклађивање правног система Србије са стандардима Европске уније*. Уредник: Миодраг Мићовић. Књ. VII. Крагујевац: Правни факултет и Институт за правне и друштвене науке.
- Павловић, Марко (2020). Слободан Јовановић и народни посланици. *Слободан Јовановић: йоводом 150 година од рођења* / Научни скуп одржан у Српској академији наука и уметности 7. и 8. новембра 2019. године; Уредници: Коста Чавошки и Александар Костић. Београд: САНУ.
- Павловић, Марко (2017). Канцел параграф Видовданског устава. *Анали Правног факултета у Београду*, LXV(3): 28–49.
- Павловић, Марко (2021). Уставотворство пре 100 година: штампа према Видовданском уставу, *Анали Правног факултета у Београду*, LXIX(2): 341–361.
- Павловић, Марко (2022). *Видовдански устав*. Крагујевац.
- Павловић, Марко (2024). Уставноправни разговори са проф. Ратком Марковићем. *Омаж проф. др Рајку Марковићу: зборник радова*. Уредник: Дарко Симовић. Београд: Криминалистичко-полицијски универзитет.
- Петровић, Мита (1897). *Финансије и установе обновљене Србије: до 1842: с једним йоледом на ранији историјски развој финансиског уређења у Србији*. Књ. I: *Од доласка Срба на Балканско йолуострво до 1842*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Пешић, Десанка (1983). *Југословенски комунизми и национално йишање (1919–1935)*. Београд: Рад.
- Поповић, Миливоје (1939). *Порекло и йостанак Устава од 1888 йодине*. Београд: [б. и.].
- Поповић, Драгољуб М. (1990). Алекс Драгнић, Развој парламентаризма у Србији у XIX веку, „Дечје новине“, Горњи Милановац, 1989, стр. 153. *Анали Правног факултета у Београду*, XXXVIII(5): 664–665.

- Продановић, Јаша М. (1936). *Устави развојак и уставне борбе у Србији*. Београд: Г. Кон.
- Радевић, Милорад (1972). Издања „Мемоара” Проте Матије Ненадовића. *Зборник Историјског музеја Србије*, 8–9: 126.
- Радичевић, Стефан (1849). *Проект Устава за Войводовину србску: са државословнымъ ѿримѣтбама*. Земун: Печатња Медаковића.
- Ранке, Леополд (2019). *Србија и Турска у деведнаестом веку*. Нови Сад: Академска књига.
- Сборникъ закона и уредба: изданы’ у Княжеству Србији* (1863). Београд: у Државной штампарији.
- Тркуља, Јовица (прир.) (2013). *Злочин над мишљењем: осуда, изгон и рехабилитација Михаила Ђурића*. Београд: Центар за унапређивање правних студија и Досије студио Београд.
- Устави развојак Србије у XIX и почетком XX века* (1990): Зборник радова. Миодраг Јовичић (уредник). Београд: Српска академија наука и уметности и Научна књига.
- Хаџић, Јован (2013). *Сјомени из мојега дневника*. Нови Сад: Матица српска. Приредила: Љилана Суботић.
- Avramovski, Živko (1996). *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, knj. 3 (1939–1941)*, Beograd: Arhiv Jugoslavije i Jugoslovenska knjiga.
- Boban, Ljubo (1965). *Sporazum Cvetković–Maček*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Dragnich, Alex N. (1978). *The Development of Parliamentary Government in Serbia*, New York: Columbia University Press, 138 p.
- Kašanin, Milan (1977). *Izabrani eseji*. Beograd: Rad.
- Konflikt und Koexistenz* (2017): Die Rechtsordnungen Südosteuropas im 19. und 20. Jahrhundert. Bd. 2, Serbien, Bosnien-Herzegowina, Albanien / herausgegeben von Thomas Simon; unter Mitarbeit von Gerd Bender und Jani Kirov. Frankfurt am Main: V. Klostermann.
- Petrovich, Michael Boro (1976). *A History of Modern Serbia 1804–1918*, vol. I, New York: Harcourt, 731 p.
- Popović, Dragoljub (2003). Le fédéralisme de l’ancienne Yougoslavie revisité. *Revue Internationale de Politique Comparée*, X(1): 41–50.
- Popovic, Dragoljub (2021). *Constitutional history of Serbia*. Paderborn: Brill.
- Sartori, Dovani (2003). *Uporedni ustavni inženjering: strukture, podsticaji i ishodi*. Prevela s italijanskog: Maja Miličević. Beograd: Filip Višnjić.
- Temperley, Harold W. V. (1919). *History of Serbia*, London; G. Bell and Sons Ltd., 359 p.
- The Encyclopedia Britannica* (1911). Vol. XXIV, New York.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Mišljenje br. 2–4, 11. januar 1992. Доступно на: <https://www.pfsa.unsa.ba/pf/wp-content/uploads/2024/10/Odabrana-misljenja-Badinterove-komisije.pdf>. Приступљено: 27. 7. 2025.

EUROPEAN SUITABILITY ON AN EXAMPLE OF A BOOK
FROM THE CONSTITUTIONAL HISTORY OF SERBIA

by

MARKO PAVLOVIĆ

University of Kragujevac, Faculty of Law

Jovana Cvijića 1, Kragujevac, Serbia

srbilica@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0689-3052>

SUMMARY: The critical study (created on the occasion of the book *Constitutional History of Serbia*, written by D. Popović) contains two dimensions. On one hand, examples are presented of Euro-suitability, which is reflected in pandering to “European” stereotypes and prejudices about Serbs, their history and constitutionality. In parallel with examples of European suitability, the author points out how the *Constitutional History of Serbia* should be written: what sources and literature must be used, and what the real situation was, which is quite different from that which comes from a Euro-suitability perspective. As examples of “European suitability”, the author cites, for example, the explanation of the construction of the Serbian nation without mentioning the Middle Ages; “finding” Locke’s and the American triad of life – liberty – property in Grujović’s and Vuk’s texts; presenting Serbian interests as the evil of Serbian nationalism; presenting Yugoslav, respectively Croatian stances as scientific truth; the unquestionable benevolence of European interventions; the constitutional development of Serbia towards attaining European virtue. As a special form of Euro-suitability, the author cites the citation of expressions from Serbian Cyrillic documents in Croatian Latin. The author concludes that Popović’s (Euro-suitable) *Constitutional History of Serbia* is dry, anemic, poor, crippled and boring. However, the constitutional history of Serbia, if not the most colorful and richest among all the constitutional histories of the world, is certainly one of them. It had its martyrs, its political “yes-sayers” and “constitution-devourers”; the entire history of European constitutionalism was refracted in it.

KEYWORDS: nation-building; events; constitution; triad life – liberty – property; “international community”; “Arise Serbia”

UDC 339.1:004.738.5(497.11)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2594261B>
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 8. 4. 2025.
Прихваћен: 6. 5. 2025.

ТРЖИШНА МОЋ И КОНКУРЕНЦИЈА НА ДИГИТАЛНИМ ПЛАТФОРМАМА: УТИЦАЈ НА МЕДИЈСКИ ПЛУРАЛИЗАМ У СРБИЈИ

ГОРДАНА БУЛАТОВИЋ

Београд, Србија
bulatovic1109@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-5965-317X>

САЖЕТАК: Дигиталне платформе имају све већи утицај на информационо окружење и медијски екосистем, што покреће питања везана за медијски плурализам и тржишну конкуренцију. Овај рад истражује како тржишна моћ доминантних дигиталних платформи утиче на медијски плурализам у Србији. Кроз анализу примарних и секундарних извора података, утврђено је да постојећи регулаторни оквир у Србији није адекватно прилагођен дигиталном медијском окружењу. Налази указују на значајну концентрацију тржишне моћи међу глобалним дигиталним платформама које послују у Србији, што негативно утиче на дистрибуцију медијског садржаја, приходе од оглашавања и уређивачку политику локалних медија.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: дигиталне платформе; тржишна моћ; медијски плурализам; Србија; заштита конкуренције

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА: L86, L40, L82

УВОД

Трансформативни утицај дигиталних платформи на информационо окружење представља једно од централних питања дигиталне економије. Данашњи медијски екосистем карактерише глобална доминација малог броја дигиталних платформи које обликују начин на који се садржај креира, дистрибуира и конзумира. Концентрација власништва, како истиче Рокша-Зубчевић [Rokša-Zubčević 2021: 15], угрожава тржишни плурализам и представља висок ризик од утицаја комерцијалних и власничких интереса на уређивачки садржај у већем делу Европе.

На глобалном нивоу, компаније попут Алфабета (Гугл), Мете (Фејсбук, Инстаграм), Амазона, Епла и Мајкрософта стекле су позицију „чуvara дигиталних капија” захваљујући својој тржишној моћи. Њихова доминација заснива се на специфичностима дигиталних тржишта које карактеришу снажни мрежни ефекти, економија обима и вишестрани пословни модели [Sarugati 2023: 8–12].

Српско медијско тржиште има своје специфичности, али је истовремено под снажним утицајем глобалних платформи. Према подацима из Монитора медијског плурализма, тржиште дигиталног оглашавања у Србији показује висок степен концентрације, при чему глобалне платформе узимају све већи део оглашивачких буџета науштрб домаћих медија [Милутиновић 2024: 34].

Централно истраживачко питање овог рада јесте: Како тржишна моћ доминантних дигиталних платформи утиче на медијски плурализам у Србији? Циљеви истраживања су: (1) анализирати структуру дигиталног тржишта у Србији; (2) идентификовати механизме утицаја тржишне моћи платформи на медијски плурализам; (3) проценити адекватност постојећег регулаторног оквира; и (4) предложити мере за унапређење регулације.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Тржишна моћ и доминантан положај у дигиталном контексту

Тржишна моћ традиционално се дефинише као способност предузећа да подигне цене изнад конкурентског нивоа на профитабилан начин. Међутим, у контексту дигиталних платформи, ова дефиниција захтева проширење. Према Шмејкалу [Šmejkal 2021: 100], у дигиталном окружењу тржишна моћ се манифестује и кроз контролу приступа подацима, способност постављања стандарда, одређивање услова коришћења платформе и утицај на видљивост садржаја.

У Србији, према Закону о заштити конкуренције, доминантан положај на тржишту дефинише се као положај учесника на тржишту који нема конкуренцију или је конкуренција безначајна, односно који има значајно бољи положај у односу на конкуренте [Закон о заштити конкуренције, 2009, 2013].

Езраки и Стак [Ezrachi and Stucke 2022: 477] истичу да дигиталне платформе поседују јединствене карактеристике које им омогућавају да стекну и задрже тржишну моћ: (1) мрежне ефекте; (2) економију обима и опсега; (3) приступ огромним количинама података; и (4) екосистемску интеграцију која отежава пребацивање на конкурентске платформе.

Специфичности дигиталних платформи

Дигиталне платформе представљају „двострана” или „вишестрана” тржишта која омогућавају интеракције између различитих група корисни-

ка [Hagiу and Wright 2015: 163]. Специфичности дигиталних платформи укључују:

1. Снажне мрежне ефекте: Вредност платформе за једну групу корисника расте са бројем корисника у другој групи. Ово ствара динамику „победник узима све” где једна или неколико платформи доминирају тржиштем [OECD, 2022: 14].
2. Економију обима и опсега: Маргинални трошкови дигиталних услуга су екстремно ниски, што омогућава брзо скалирање пословања [Competition Bureau 2024: 22].
3. Акумулацију података: Могућност прикупљања, анализе и монетизације огромних количина података о корисницима [De Penning and De Penning 2023: 5].
4. Вишестраност тржишта: Платформе често служе као посредници између више различитих група корисника, што компликује традиционалну анализу тржишта.

Медијски плурализам

Медијски плурализам представља концепт који се односи на разноврсност медијских извора, садржаја, власништва и дистрибуције. Рокша-Зубчевић [Rokša-Zubčević 2021: 14] дефинише медијски плурализам као средство и подразумевани услов права на слободу изражавања.

Кључна димензија медијског плурализма релевантна за ово истраживање је тржишни плурализам, који се односи на структуру медијског тржишта, транспарентност власништва, концентрацију, моделе финансирања и одрживост медија. Комисија за заштиту конкуренције Републике Србије [Република Србија. Комисија за заштиту конкуренције, 2022: 43] наглашава да је управо тржишни плурализам под највећим притиском услед јачања тржишне моћи дигиталних платформи.

Веза између тржишне моћи платформи и медијског плурализма

Према Европској комисији [European Commission 2020: 17], концентрација моћи у рукама неколико платформи може имати негативан утицај на медијски плурализам кроз неколико механизма:

1. Прерасподела прихода од оглашавања: Платформе преузимају све већи део прихода од оглашавања, што угрожава финансијску одрживост традиционалних медија.
2. Алгоритамска филтрација садржаја: Нетранспарентни алгоритми платформи одређују видљивост медијског садржаја, што може водити пристрасности и поларизацији.
3. Контрола приступа публици: Платформе постају „чувари капија” који контролишу приступ публице информацијама.
4. Преузимање уредничке улоге: Платформе *де фактио* преузимају уредничку улогу кроз алгоритамску селекцију садржаја, без традиционалне уредничке одговорности.

МЕТОДОЛОГИЈА

Ово истраживање користи мешовити методолошки приступ, ослањајући се на неколико извора података: (1) секундарне изворе – извештаје релевантних институција; (2) правну документацију; и (3) академску и стручну литературу.

Методолошки приступ обухвата анализу тржишне структуре, компаративну анализу регулаторног оквира, анализу механизма утицаја и процену постојећег регулаторног оквира.

Ограничења истраживања укључују ограничену доступност података о дигиталним платформама, брзе промене на дигиталном тржишту, комплексност вишестраних тржишта и недостатак локалних студија случаја.

АНАЛИЗА ТРЖИШТА ДИГИТАЛНИХ ПЛАТФОРМИ У СРБИЈИ

Структура и концентрација дигиталног тржишта

Тржиште дигиталних платформи у Србији карактерише висок степен концентрације. У домену платформи за социјалну интеракцију и дељење садржаја, Мета и Гугл имају доминантну позицију. Процењује се да Фејсбук користи око 60% интернет корисника у Србији, а Инстаграм преко 50% [Милутиновић 2024: 42].

На тржишту интернет претраживања, Гугл има практично монополски положај са преко 90% удела. Посебно је забрињавајуће стање на тржишту дигиталног оглашавања, где Гугл и Мета заједно контролишу више од 70% укупних прихода од дигиталног оглашавања у Србији [Rokša-Zubčević 2021: 43].

Регулаторни оквир за дигиталне платформе у Србији

Регулаторни оквир за дигиталне платформе у Србији тренутно се ослања на опште прописе који нису специфично дизајнирани за дигитално окружење. Кључни прописи који се примењују на дигиталне платформе у Србији су: Закон о заштити конкуренције, Закон о електронској трговини, Закон о трговини и Закон о електронским медијима.

Овај регулаторни оквир карактеришу недостатак специфичне регулације за дигиталне платформе, неадекватан приступ дефинисању релевантног тржишта, недостатак *ex-ante* регулације и ограничени капацитети регулаторних тела.

У поређењу са Европском унијом, која је усвојила Акт о дигиталним тржиштима и Акт о дигиталним услугама, Србија заостаје у развоју регулаторног оквира специфичног за дигиталне платформе.

МЕХАНИЗМИ УТИЦАЈА ДИГИТАЛНИХ ПЛАТФОРМИ НА МЕДИЈСКИ ПЛУРАЛИЗАМ

Алгоритамско филтрирање садржаја и нетранспарентност

Алгоритми дигиталних платформи одређују видљивост медијског садржаја, што има значајан утицај на медијски плурализам. Проблематичан аспект ових алгоритама је њихова нетранспарентност. Геган [Guégan 2022: 474] и Словер [Slover 2023: 8] истичу да су алгоритми за препоруку садржаја „црне кутије” чију логику одлучивања ни саме медијске куће не разумеју у потпуности.

Ова нетранспарентност има неколико импликација за медијски плурализам у Србији: подстицање сензационализма, ефекат „ехо-коморе”, смањење видљивости мањинских медија и отежана аналитика за медијске куће.

Економски односи дигиталних платформи и медијских кућа

Доминантан положај дигиталних платформи фундаментално је променио економске односе са медијским кућама. Кључни аспекти ових промена укључују:

1. Преусмеравање прихода од оглашавања: У Србији, више од 70% прихода од дигиталног оглашавања одлази глобалним платформама, што директно утиче на финансијску одрживост локалних медија [Милутиновић 2024: 53].
2. Асиметрија у приступу подацима: Дигиталне платформе контролишу огромне количине података о корисницима, док медијске куће имају ограничен приступ тим подацима [De Penning and De Penning 2023: 7].
3. Неравноправни услови коришћења: Платформе могу једнострано да одређују услове коришћења и тарифне моделе за медијске куће, без могућности преговарања.
4. Зависност од платформи за приступ публици: Преко 60% корисника интернета у Србији конзумира вести првенствено путем друштвених мрежа [Милутиновић 2024: 65].

Утицај на уређивачку политику и квалитет садржаја

Економска зависност од платформи и алгоритамско филтрирање садржаја стварају притисак на медијске куће да прилагоде своју уређивачку политику захтевима алгоритама платформи. Ово укључује коришћење „кликбејт” наслова, фокус на квантитет уместо квалитет, хомогенизацију садржаја и занемаривање тема од јавног интереса.

Пример утицаја алгоритама на медијски садржај у Србији може се видети кроз промене које су се догодиле након измена алгорита Фејсбука 2018. године, када су многи српски медији пријавили значајан пад досега и видљивости на платформи [Милутиновић 2024: 78].

ДИФЕРЕНЦИЈАЛНИ УТИЦАЈИ НА РАЗЛИЧИТЕ ДРУШТВЕНЕ ГРУПЕ

Утицај тржишне моћи дигиталних платформи на медијски плурализам није једнак за све делове друштва. Дигитални јаз између урбаних и руралних подручја, социо-економски фактори и питања језичке заступљености мањинских група додатно појачавају неједнакости у приступу разноврсним медијским садржајима.

У Србији, интернет пенетрација у урбаним подручјима прелази 85%, док у руралним подручјима често пада испод 70% [Милутиновић 2024: 83]. Алгоритми глобалних платформи, оптимизовани за масовну публику и глобално доминантне језике, могу додатно маргинализовати медијски садржај на мањинским језицима.

ИМПЛИКАЦИЈЕ ЗА ПОЛИТИКУ ЗАШТИТЕ КОНКУРЕНЦИЈЕ

Недостаци постојећих механизма заштите конкуренције

Постојећи механизми заштите конкуренције у Србији имају значајна ограничења када је реч о адресирању специфичних изазова које доносе дигиталне платформе. Кључни недостаци укључују неадекватну дефиницију релевантног тржишта, *ex-post* приступ регулацији, недовољне регулаторне капацитете, изазове у доказивању повреде конкуренције и недостатак специфичних регулаторних инструмената.

Могућности примене *ex-ante* регулације по узору на ЕУ

Европска унија је развила свеобухватан *ex-ante* регулаторни оквир за дигиталне платформе. Кључне *ex-ante* мере које би Србија могла усвојити по узору на ЕУ укључују:

1. Идентификација „чуvara капија”: Успостављање јасних критеријума за идентификацију доминантних дигиталних платформи.
2. Обавезе транспарентности алгоритама: Увођење обавеза за доминантне платформе да обезбеде већу транспарентност својих алгоритама.
3. Обавезно дељење података: Обавезивање платформи да деле одређене податке са медијским кућама и истраживачима.
4. Забрана самопреференцијалног понашања: Забрана доминантним платформама да фаворизују сопствене услуге или садржај на штету конкуренције.
5. Захтеви за интероперабилношћу: Увођење обавеза интероперабилности које би омогућиле корисницима лакше пребацивање између платформи.

Предлози за унапређење регулаторног оквира

На основу анализе, кључни предлози за унапређење регулаторног оквира у Србији укључују развој специфичне регулативе за дигиталне платформе, увођење обавеза транспарентности, успостављање националног

регистра платформи, прилагођавање критеријума за дефинисање релевантног тржишта, увођење механизма за праћење медијског плурализма, подршку медијској писмености и подстицаје за локалне медије и медије мањинских заједница.

ЗАКЉУЧАК И ПРЕПОРУКЕ

Анализа показује да тржишна моћ доминантних дигиталних платформи има значајан утицај на медијски плурализам у Србији. Кључни налази указују на високу концентрацију тржишне моћи, економску де-стабилизацију медија, алгоритамску нетранспарентност и неадекватност постојећег регулаторног оквира.

Препоруке за креаторе политика укључују усвајање *ex-ante* регулације, јачање транспарентности алгоритама, обавезно дељење података, јачање регулаторних капацитета, подршку медијској разноврсности, реформу правила о дефинисању релевантног тржишта и развој програма медијске писмености.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Закон о заштити конкуренције (2009, 2013). *Службени гласник Републике Србије*, бр. 51 /2009 и 95/2013.
- Ezrachi, Ariel and Maurice E. Stucke (2022). The anti-competitive effects of pricing algorithms: some thoughts on algorithmic cartels. In: *L'entreprise et l'intelligence artificielle – Les réponses du droit*. Presses de l'Université Toulouse Capitole, 477–478.
- Guégan, Guillaume (2022). Abuse of a dominant position in the “all-digital” era. In: *L'entreprise et l'intelligence artificielle – Les réponses du droit*. Presses de l'Université Toulouse Capitole, 471–485. [<https://doi.org/10.4000/books.putc.15492>]
- Hagiu, Andrei and Julian Wright (2015). Multi-sided platforms. *International Journal of Industrial Organization*, 43: 162–174. [<https://doi.org/10.1016/j.ijindorg.2015.03.003>]
- Šmejkal, Václav (2021). Three challenges of artificial intelligence for antitrust policy and law. *InterEULawEast*, 8(2): 97–107. [<https://doi.org/10.22598/iele.2021.8.2.5>]

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Милутиновић, Ирина (2024). *Монитор медијског плурализма у дигиталној ери: Примена Монитора медијског плурализма у државама чланицама Европске уније и земљама кандидата у 2023. Извештај о земљи: Србија*. Фиренца: Европски универзитетски институт, Центар за напредне студије Роберт Шуман. Доступно на: https://nuns.rs/media/2024/06/Serbia_RS_mpm_2024_cmrpf.pdf. Приступљено: 15. 6. 2025.
- Република Србија. Комисија за заштиту конкуренције (2022). Извештај о секторској анализи стања конкуренције на тржишту дигиталних платформи за посредовање у продаји и испоруци претежно ресторанске хране и осталих производа 2020-2021. година. Београд. Доступно на: https://www.kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2023/02/Sektorska-analiza_digitalnih-platformi_dostava-hrane.pdf. Приступљено: 15. 6. 2025.
- Carugati, Christophe (2023). Competition in Generative AI Foundation Models. Working Paper 14/2023, Bruegel. Доступно на: <https://ssrn.com/abstract=4553787>. Приступљено: 15. 6. 2025.

- Competition Bureau (2024). *Artificial intelligence and competition*: Discussion paper. Доступно на: <https://competition-bureau.canada.ca/how-we-foster-competition/education-and-outreach/artificial-intelligence-and-competition>. Приступљено: 15. 6. 2025.
- De Penning and De Penning (2023). Exploring the impact of AI on competition law. LinkedIn. Доступно на: <https://www.linkedin.com/pulse/exploring-impact-ai-competition-law-de-penning-and-de-penning/>. Приступљено: 15. 6. 2025.
- European Commission (2020). White Paper on Artificial Intelligence: a European approach to excellence and trust. Доступно на: https://commission.europa.eu/document/d2ec4039-c5be-423a-81ef-b9e44e79825b_en. Приступљено: 15. 6. 2025.
- OECD (2022). OECD Handbook on Competition Policy in the Digital Age. Доступно на: <https://www.oecd.org/daf/competition-policy-in-the-digital-age/OECD-handbook-on-competition-policy-in-the-digital-age-glossary-key-terms.pdf>. Приступљено: 15. 6. 2025.
- Rokša-Zubčević, Asja (yp.) (2021). *Medijska regulatorna tela i medijski pluralizam: Regionalna publikacija*. Strazbur: Savet Evrope. Доступно на: <https://www.rem.rs/uploads/files/Baners/Medijska%20regulatorna%20tela%20i%20medijski%20pluralizam.pdf>. Приступљено: 15. 6. 2025.
- Slover, George (2023). Is Artificial Intelligence a New Gateway to Anticompetitive Collusion? Center for Democracy and Technology. Доступно на: <https://cdt.org/insights/is-artificial-intelligence-a-new-gateway-to-anticompetitive-collusion/>. Приступљено: 15. 6. 2025.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/4/8

Accepted: 2025/5/6

MARKET POWER AND COMPETITION ON DIGITAL PLATFORMS: IMPACT ON MEDIA PLURALISM IN SERBIA

by

GORDANA BULATOVIĆ

Belgrade, Serbia

bulatovic1109@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-5965-317X>

SUMMARY: Digital platforms exert increasing influence on the information environment and media ecosystem, raising concerns related to media pluralism and market competition. This paper explores how the market power of dominant digital platforms affects media pluralism in Serbia, with a particular focus on economic mechanisms, algorithmic content filtering and regulatory challenges. Through the analysis of primary and secondary data sources, it was identified that the existing regulatory framework in Serbia is not adequately adapted to the digital media environment. The findings indicate a significant concentration of market power among global digital platforms operating in Serbia, which negatively affects media content distribution, advertising revenues and the editorial policies of local media outlets. The paper proposes specific measures to enhance competition protection and media pluralism, including the adoption of ex-ante regulation modeled after the EU's Digital Markets Act, mandatory data sharing, and stronger regulatory supervision.

KEYWORDS: digital platforms; market power; media pluralism; Serbia; competition protection

JEL CLASSIFICATION: L86, L40, L82

ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ: ЖИВОТ У ВРЛИНИ

(*Драгољуб Јовановић*, зборник радова са округлог стола посвећеног стогодишњици одбране доктората Драгољуба Јовановића, одржаног под покровитељством Града Пирота, 29. априла 2024. године. Уредници проф. емеритус Љубиша Митровић, проф. Петар Анђелковић; Историјски архив Пирот, Пирот 2024; 582 стр.)

Мало је политичких делатника (Јовановић је најпре био деловао као самостални интелектуалац у склопу Група за социјалну и културну акцију, потом као члан Земљорадничке странке и, коначно, као опозициони првак и вођа Народне сељачке странке) и идеолога попут Драгољуба Јовановића (коначно, Јовановић је о себи говорио као о идеологу, а као таквим чини га и чињеница да је јасно дефинисао сељаштво као засебну класу која своје циљеве остварује кроз прецизно омеђен сељачки социјализам) који су, упркос свом

импознатном делу, остали на маргинама колективне памети. Заправо могли бисмо рећи да је, од како је почетком последње деценије прошлог века побуђено интересовање за Слободана Јовановића, (у више наврата штампани су и Јовановићеве сабрани списи) Драгољуб Јовановић остао једини чији је грандиозни опус (свакако обимнији од Јовановићевог и по много чему, барем када говоримо из угла политикологије, значајнији) остао суштински скривен за истраживаче који тек последњих година показују више интересовања за лик и дело ове значајне фигуре српске политике и науке.

Управо тим поводом, а на стогодишњицу Јовановићеве одбране два доктората на Сорбони и завршетка издавања његових сабраних дела (укупно је, благодарећи залагању породице, пре свега унука Срђана Јовановића и Стеле Дамњановић-Ћирић, у периоду између 1997. и 2023. објављено 34 тома, са 20.000 страница текста) у Пироту је 29. априла 2024. одржан Округли сто, на којем је, поред мултидисциплинарног истраживања Јовановићевог дела значајна пажња посвећена покретању иницијативе за оснивање сталног тела које би се, обједињујући тренутне индивидуалне напоре и лична интересовања, у потпуности посветило истраживању лика и дела Драгољуба Јовановића.

Као својеврсни подстрек даљем истраживању Јовановићевог наслеђа, крајем прошле године штампан је и зборник са 26 радова које су уредници проф. емеритус Љубиша Митро-

вић, проф. Петар Анђелковић и приређивачи Срђан Јовановић и Стела Дамњановић-Ћирић, сходно области истраживања сместили у пет тематских целина: 1. Социолог и мултидисциплинарни интелектуалац; 2. Непоколебљиви моралиста и идеолог; 3. Сељачки социјалиста; 4. Политика између ауторитарно-макијавелистичке праксе и социјалдемократске ангажованости; 5. Мисионар хуманизма.

1. Приказујући Јовановића као социолога и мултидисциплинарног интелектуалца, Љубиша Митровић у тексту „Научна релевантност и друштвена актуелност трансдисциплинарног дела Драгољуба Јовановића” проблематизује Јовановићев свеукупни допринос социологији, указујући истовремено на значај који у његовом делу имају рад и парадигма друштвеног развоја. Посебно, Митровић наглашава утицај који су на Јовановића оставили француски мислиоци, пре свих, француска социологија.

Полазећи од комплексности дела Драгољуба Јовановића, Митровић доноси закључак о сложености његовог лика, тражећи да се у истраживању истог напусте уски идеолошки колосеци у које се Јовановић, у зависности од опредељења истраживача, смешта. Заправо, Митровић правилно запажа да Јовановић једини осећај дуговања има према својој социологији, а да све оно што се око ње креће или се развија у додиру са њом, посматра као, условно речено, мање важно, као нешто сачим се његова социологија може, а и не мора нужно додирнути. Тамо где је преклапање остварено, Јовановић тражи начин да делује, док тамо где доминира разилажење, он тражи могућност да акцију избегне.

Због тога, Митровић поручује да се Јовановићево дело, „неправедно и неправилно” најчешће своди на анализу тих преклапања и разилажења, на његову манифестацију кроз конкретни опозициони рад, што свакако није погрешно, али није ни довољно да се схвати његова комплексност, сходно чињеници да је Јовановић значајан траг оставио у области социологије рада, социологије економског живота и аграрне политике, из којих је, коначно и долазио до закључака које је потом спроводио (или је настојао да то учини) у практичном бављењу политиком.

Јовановић, поручује Митровић, ни у науци није био прост теоретичар. Као следбеник Светозара Марковића, он је прихватио идеју по којој наука свој пуни и прави карактер доби-

ја тек пошто се стави у службу заједнице, тек пошто до пуног изражаја дође њена практична примена. Зато Митровић у Јовановићу види пре свега практичара, човека који је настојао да оствари јединство свих сфера свог ангажовања, што је, коначно, условило мултидисциплинарност у раду и из ње проистеклу идеолошку неухватљивост.

Као најважнији Јовановићев допринос у области социологије, Митровић истиче истраживање рада, културе рада и индустријских односа, у чему се, како поручује, са пуним правом може сматрати пиониром не само на југословенском, већ и на ширем европском и светском простору. У том контексту, посебан акценат Јовановић ставља на сељаштво, па као такав даје немерљив допринос истраживању села у светским оквирима. Заокруживањем своје социологије селом, Јовановић је, закључује Митровић, постао угаони камен без којег није могуће разматрати читав низ питања везаних за руралну културу, морал, економско организовање и коначно политичку борбу.

2. Представљајући Јовановића као идеолога и моралиста, Петар Анђелковић ће у тексту „Морални оријентир у визији Драгољуба Јовановића за блатно доба у које смо зашли” нагласити да је творца „сељачког социјализма” спадао у ону групу делатника и мислилаца који су били чврсто уверени да највећи проблем човечанства не лежи у економској, већ у моралној кризи, која даље производи све друге, које су њена проста манифестација.

Овакав Јовановићев став, сматра Анђелковић, добија на посебној тежини ако се стави у контекст његовог просветитељског доживљаја света у којем се, успоном индустрије, дошло на позиције изједначавања напретка са степеном развоја техничко-технолошких услова живота. Уместо да прихвати ову парадигму, Јовановић је дубоко забринут над чињеницом да је техничко-технолошки развој довео не до пада морала, већ до тенденција његовог пуног занемаривања као корективног фактора у животу политичке и шире друштвене заједнице.

Та чињеница, отрезнила је Јовановића од просветитељског позитивизма, приближивши га у извесној мери и конзервативним песимистима (Јовановић није био ни крајњи песимиста, као што није могао бити ни потпуни оптимиста) који су сматрали да је про-

грес могућ, али условљен читавим низом фактора, међу којима питање морала заузима доминантну позицију. Заправо, Јовановић, по Анђелковићевом мишљењу, човека покушава да сагледа крајње објективно, коликогод је то могуће поручујући да је истрајавање на животу у врлини заправо једини предуслов јачања личне и грађанске храбрости као својеврсног цемента без којег није могуће поставити темеље правдољубиве, ако не већ и праведне заједнице (по оној Ничеовој да је од истине свакако вреднија љубав према истини).

Живот у врлини тако за Јовановића постаје једино истинско мерило стварног постојања, док као његове основне императиве поставља: служење (другоме), лишавање (себе сваке врсте материјалне задовољштине и почасти), поштење (у обављању свих послова) и стрпљивост (као мера разумевања другог и самоограничавања).

Јовановић је, сматра Анђелковић, стоик, он тражи живот у складу са врлином, са свачетири њена императива, али он није (само) аскета, већ и делатник. Он прихвата критику Светозара Марковића да живот у врлини који се не излива на друштво нема посебну вредност и у коначници представља својеврсни излаз самозаљубљености и презрења према свету, што је допуштено, будући да само по себи урушава императив служења другоме, што је први предуслов врлине.

Отуда и не чуди то што своју пуну манифестацију императиви врлине доживљавају у раду, у чину стварања, одакле се, упућује Анђелковић, код Јовановића напредак човечанства не може посматрати изван моралног успона појединаца и група. Зато, на питање, да ли будућност припада врлини, Јовановић даје позитиван одговор који није израз некакве утопистичке вере у прогрес, већ позив да се ка таквој будућности крене. Она није дата, већ задата и зависи искључиво од спремности човека да ради на сопственом моралном развоју. Заправо, једино такво кретање које има све карактеристике успијања, осигурава будућност, будући да свако удаљавање од живота у врлини нуди деструкцију која код Јовановића представља прост проток времена, али не и „будућност” као могућу форму живота у чијем средишту се налази питање: да ли више треба тражити или давати, односно питање да ли сам у свом и туђем животу први „Ја” или је то други?

3. О Јовановићу као „сељачком социјалисти” значајну забелешку оставили су Сретен

Јелић, Татјана Јовановић и Марија Поповић са Пољопривредног факултета Универзитета у Београду. Поцртавајући Јовановићев допринос истраживању и афирмацији задруга и задругарства у Србији, поменути аутори у истоименом тексту у први план стављају Јовановићево инсистирање на „економској демократији”, односно на идеју о нужном укључивању радничких и сељачких кооператива у процес доношења политичких одлука у међуратној Краљевини СХС/Југославији.

Оцењујући да је у својим захтевима био не само међу пионирима идеје о кооперативном устројству економије, а преко ње и политике, већ и један од ретких који су се овим питањем бавили и теоријски, посвећено, Јелић, Јовановић и Поповић наглашавају да за Јовановића задругарство, ма колико било оснивано из економских побуда има и своју дубљу, моралну димензију. Задруге, како наводе аутори, по мишљењу Драгољуба Јовановића не могу опстати уколико у њима нема јасно дефинисане групне свести, идеје о заједничком циљу и коначно „прилично развијеног осећаја солидарности” који се у перспективи творца „сељачког социјализма” изједначава са врлинским животом.

Отуда, задруге имају могућност обликовања карактера, а осим тога, Јовановићу је више него познат и њихов допринос очувања целовитости српског народа и његове културе, која се, оног момента када је савремена српска држава почела да иде путем „вароши”, кроз индустријализацију која је потискивала сељачки идентитет, нашла на маријини. Управо враћање сељачке културе и сељачког идентитета у политички фокус, био је један од водећих мотива који су Јовановића покретали на политичку акцију. Успех на том пољу, сматрао је Јовановић, не само да се остварује паралелно са моралним успијањем, већ у исто време, морална обнова која је могућа само уколико се заједница окрене својим почелима, покреће и на трагање за потиснутим селом.

4. У делу зборника посвећеном Драгољубу Јовановићу као практичном политичком борцу, прво место заузима текст др Момчила Исића „Драгољуб Јовановић о узроцима слома Краљевине Југославије” у којем аутор проблематизује Јовановићев однос према Хрватима, као питању које у значајној мери оптерећује не само истраживаче његовог дела, већ и самог Јовановића, поготово у периоду

након Другог светског рата када са значајним огорчењем пише о држању својих некадашњих сабораца из опозиционих редова према Србима, али и према усташком режиму у НДХ.

Пролазећи кроз Јовановићеве списе, Исић закључује да је опозиционарско деловање од 1940. године оснивача и шефа „Народне сељачке странке” било не прости избор услед околности, већ последица много дубљег разумевања стварности и свести да се не може живети врлим животом уколико се истовремено припада оним групама за које се верује да су морално проблематичне.

Управо из те потребе, сматра Исић, Јовановић је као главног кривца за турбулентне односе унутар међуратне Краљевине, а последично и за њен пад, одредио Двор и српске политичаре који су, сходно својој политичкој култури и традицији, следили политику краља Александра која се неретко налазила у колизији са интересима друга два народа, Хрвата и (значајно мање) Словенаца. Из недостатка свести о потреби договора (на који, по Јовановићу, наводе неограничени интереси већ љубав према Југославији и потреба да се иста очува, што није могуће без компромиса њена три носећа народа), сматра Јовановић, а преноси Исић, изродили су се и други проблеми: искључење Хрвата из процеса доношења Видовданског устава, губитак поверења међу „старим” демократијама Запада, невољност успостављања дипломатских односа са СССР-ом, окретање ка Италији и Немачкој као невољним савезницима у настојањима да се пацификују унутрашњи проблеми.

Поред овог, као друге значајне факторе који су довели до краха југословенске државе у априлу 1941. Јовановић, према Исићу, налази у расположењу Хрвата који су се у пресудном моменту понашали не као заштитници заједничке државе, већ као петоколониши, али и у расположењу несловенских народа, пре свега Немаца који су од самог почетка били најпре незадовољни, а потом и отворено непријатељски настројени према јужнословенској заједници.

Сви ови фактори, закључује Исић, повезани општом кризом морала, резултирали су најпре неспремношћу да се Краљевина Југославија брани, а потом и slabим отпором за који су, како наглашава Јовановић, били спремни готово искључиво Срби.

5. Дајући коначну оцену о Драгољубу Јовановићу, Љубинко Милосављевић у послед-

њој тематској целини насловљеној са „Мисионар хуманизма”, а у тексту „Човекова судбина и улога породице у очувању културног наслеђа” у први план истиче изузетну духовну снагу о којој, како бележи, сведочи вера у могућност моралног успињања човека, исказана кроз потпуну посвећеност стварању, чак и у „најнеповољнијим животним околностима”, као што су робија, дуготрајни боравци у самицама, скривање од немачких потера и друге.

Јовановић, запажа Милосављевић, лако прихвата околности у којима је, сматрајући да оне са једне стране јесу резултат деловања туђе воље, на коју не може да утиче, а са друге, производ личних одабира до којих се дошло настојањем да се живи у врлини. Он не жали због избора које је начинио, нити се жали на последице истих. Јовановић је увек и на сваком месту потпуно свестан својих опредељења и разлога, што својим стваралаштвом и потврђује. Своју судбину, Јовановић воли свим срцем, али не зато што је, као наметнуту од виших инстанци прихвата као нешто непромењиво, што не може да мења, али може, јер мора, да разуме (докле може), већ као реалност коју сам својим избором обликује.

Како то чини врлински, Јовановић и у својим позним годинама ствара, трудећи се да, без нарицања над својом судбином, најпре сам схвати своје изборе, како би их предао у наслеђе породици и оном делу јавности који за њих покаже довољно воље.

* * *

Значај овог зборника је вишеслојан. Најпре, он је драгоцен извор података за будуће истраживање Јовановићевог лика и дела; као такав, он нуди нова читања и интерпретације, а у добром делу представља и пионирска истраживања, будући да је Драгољуб Јовановић и даље недовољно истражен у нашој академској заједници.

Конечно, овај зборник чији се аутори у својим радовима баве осветљавањем Јовановићевог лика представља и својеврсни извор за промишљање о времену у којем настаје, дајући у исто време и могућност да се упркос новим/старим моралним кризама остане слободан. У том смислу, посебну пажњу завређује Јовановићева идеја да се не може бити у врлини на месту које се разуме као морално проблематично, те да се врли циљеви не могу

остваривати са и међу морално упитним појединцима и групама. Овај став разобличује хипокризију савремене српске политике која се најчешће маскира идејом „поправке” „трулог” система или „радом изнутра” и даје могућност да се делује по сопственој савести, без

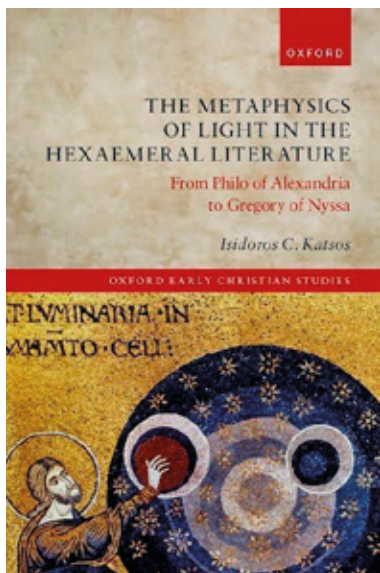
обзира на историјски суд о учињеном. Човек има право да греши и да при томе остане слободан, докле год учињена грешка долази из личног доживљаја света, а не наметнутог тумачења.

Стево М. Лајчевић
 мастер политиколог
 Музеј Срема, Сремска Митровица
 lapcevicst@gmail.com

ТЕОЛОШКИ ЈЕЗИК СВЕТЛОСТИ У ПОЗНОЈ АНТИЦИ

(Isidoros C. Katsos¹, *The Metaphysics of Light in the Hexaemeral Literature. From Philo of Alexandria to Gregory of Nyssa*. Oxford Early Christian Studies, Oxford University Press, 2023) IX + 288 pp.

(Исидор Катсос, *Метафизика светлости у хексамералној књижевности. Од Филона Александријског до Григорија Ниског*, 2023; 288 страна)

Књига атинског архимандрита др Исидора Катсоса – *Метафизика светлости у Шесћо-*

дневу има за циљ да нам приопшти теолошки језик светлости каквог налазимо још од јеврејског филозофа Филона Александријског, што је имало импликације и на раносветотачку мисао до Григорија Ниског. Књига представља проширено издање докторске тезе коју је одбранио на Универзитету Кембриџ под менторством др Роуена Вилијамса (Rowan Williams), др Дагласа Хедлија (Douglas Hedley) и Пола Калигаса (Paul Kalligas). Повод писања овог рада јесте тај да је симболика светлости од кључног значаја за западно мистично предање, посебно у вези духовног просветљења, бивајући притом оријентир, континуитет и предање. На самом почетку Катсос се везује за кованицу метафизика светлости (*Lightmetaphysik*) коју је обликовао Клеменс Бомкер (Clemens Bauckham) а при којој се светлост идентификује са разумним светом тј. има ултимативну идентификацију са Богом што је онтолошка основа реалности у неку руку првобитне светлости (стр. 2). Потом Бомкер нуди три онтолошка модела: 1) иманентистички модел по коме је божанство као светлост део физикалистичког универзума у коме је Бог идентификован са космичком светлостошћу или ватром; 2) Трансцендентални модел се заснива на премиси да је божанство – светлост у метафоричком смислу. Светлост овде функционише као један од могућих начина говора о Богу који по својој природи превазилази границе људске мисли и језика. 3) Комбиновани метод (који повезује трансцендентност и иманентност) који је

¹ Протојереј Исидор Катсос је ванредни професор теолошке епистемологије и филозофије на Националном теолошком универзитету у Атини. Студирао је право у Атини, Паризу и Берлину, а филозофију и теологију у Атини и на Кембриџу. Докторирао је људска права, екологију и право културног наслеђа (Слободни универзитет у Берлину, 2009) и докторирао филозофију и теологију (Универзитет у Кембриџу, 2019).

изграђен на основу метафизике партиципације и медијације. Насупрот физикалистичком универзуму, божанска светлост је сада трансцендентални разумни архетип преко којег је свака физичка светлост чулна копија. Бомкер види почетак ове мисли код Филона Александријског и пуну артикулацију у позном платонизму, посебно у делима Прокла и Плотина, докле је врхунац доживела у средњовековној схоластичкој философији. Међутим светоотачко виђење је обједињавало новозаветно виђење Бога као светлости у метафоричном смислу и то по питању трансцендентне божанске природе и божанских личности док су у исто време постникејски оци увели партиципаторну неоплатоничку метафизику и одговарајући аналошки језик да би означили еманаацију божанске светлости у свету (стр. 3). Но Катсос овде иде корак даље указујући да је Филон Александријски кључна фигура метафизичке традиције која преко александријске катихетске школе, потом преко Оригена и Оригенове трансмисије посредством Григорија Чудотворца и Макрине Старије, постаје главни извор инспирације за западокијску школу мисли. На Западу Филон је извршио утицај на Амвросија и самим тим на Августина за његову теорију о дубљем значењу Писама. Управо је Филон кључна фигура партиципаторне метафизике позног платонизма и аналошког језика светлости који су наглашавали да је језик метафоре једино адекватни језик који може изразити божанску трансцендентност. Наравно не може се одузети и утицај на Псеудо-Дионисија и његов прослављени концепт „божански примрак” који се не би могао разрадити без ослањања на мисао Филона Александријског и Григорија Ниског. Ова студија је подељена на четири дела: 1) „Увод” (стр. 1–16); 2) „Од виђења до светлости. Водич шестоднева за почетнике” (стр. 17–60); 3) „Светлост свету. Физика шестоднева и антифизика” (стр. 61–106); 4) „Природа светлости. Освит прве материјалне форме” (стр. 107–158); 5) „Закључак” (стр. 159–174); и два додатка: „Одговори критичарима у вези важности историји оптике” (стр. 175–180) и „Које је боје светлост?” (стр. 181–190).

Катсос сматра да је у давању једног ширег концепта јудеохришћанског поимања светлости, перспектива читалаца библијских референци из позне антике у вези светлости била усмерена, у буквалном или метафоричком смислу на питање: шта је светлост? Одго-

вор треба бити сагледан из перспективе поимања ранохришћанских писаца физичке светлости чиме ћемо дати пуно значење њиховом теолошком језику светлости било да је у питању метафорично или буквално значење. То засигурно даје одјека у првом делу где Катсос настоји да помири две школе мишљења о физици светлости: прва сматра да је светлост прикладни предмет истраживања у премодерној физици. Древне теорије светлости биле су рани наговештај модерне оптике у смислу прикладне физике светлости. Друга школа је заступала мишљење да је предмет истраживања премодерне оптике било виђење а не светлост. Управо овде имамо нешто што називамо парадигматским помаком од виђења ка светлости што нам не дозвољава да говоримо смислено о премодерној физици светлости, засигурно не на начин како користимо израз данас. Међутим постоји нешто што компликује виђење ове друге школе: 1) хришћански теолошки језик светлости је дубоко укоренjen у библијској херменеутици, 2) не постоји античка теорија светлости која се ослања на теорију визије. Светлост о којој се прича у Шестодневу је део позноантичке физике светлости (стр. 18). Тако са једне стране јудеохришћанска метафизика светлости има другачију смерницу истраживања од оне које налазимо у грчкој философији по питању одређивања природе светлости већ је интересује механизам визије пошто је начело истраживања засновано на максими сваки физички ентитет постоји зато што производи последицу (стр. 23). Следујући за Церардом Сајмоном (Gerard Simon) који је указао да није постојала физика светлости у античком свету већ концепт визије чија је светлост интегративан део пошто ондашњи човек није могао поставити питање физичке природе светлости неодвојив од визије због чега историја оптике није историја светлости већ историја трансформације дисциплине и предмета истраживања: од виђења ка светлости. У ствари то представља нашу трансформацију теорије знања. Потом други заступници метафизике светлости попут Роншија (Ronchi) – светлости приписују физичко постојање независно од опажајног субјекта. Светлост је у позној антици била *sui generis* конструкција истовремено повезана са виђењем. Међутим, уколико по окулоцентричној тези на светлост гледало као на нешто инструментално задатак егзегезе је управо било да укажу да би били

сагласни античкој окуларистичкој тези да су примордијалну светлост контемплативно сагледавали анђели (стр. 29). Сагласје ерминевитичким традицијама тумачења космогенезе у Платоновом *Тимеју* или у Шестодневу у позној антици јесте узвишени духовни циљ: анагогичка контемплација природе, потом контемплацији сопства да би напослетку водила ка богопознању (стр. 34). Такође Христос – оваплоћени Логос, јесте тачка ослонца две ерминевитичке осе у вези библијског наратива стварања: антропоцентризам и теоцентризам. Због тога Шестоднев ревидира антропоцентризам и наместо тога омогућава христоцентричку телеолошку шему за тумачење света (стр. 47).

У другом делу ове књиге се више бави питањем до које мере наука и теологија морају бити у сагласју и да ли треба науком тумачити Шестоднев? Уколико узмемо ставове Карла Барта (Karl Barth) да наука и теологија морају да буду одвојена поља или пак историчара Џона Хедли Брука (John Hedley Brook) да колико наука више напредује библијске тврдње постају теже за доказивање или Бултмановој (Bultmann) демитологизацији (стр. 61–64) дотле Катсос указује да пројекат библијске егзегезе Шестоднева – Василија Кападокијског и Григорија Ниског управо указује супротно: користити резултате науке, актуализовати науку оног времена у корист Библије зарад оновремене интелектуалне публике, посредством тумачења, космолошког оквира библијског наратива стварања. Главна критика библијском исказу је долазила од платониста који су заступали атомизам – Галена и Келса а то је самодовољни механички узрок чиме се одбацује *creatio ex nihilo*. Због тога код Оригена, Василија Кесаријског и Григорија Ниског настоји се указати на манифестацију божанског провиђења са материјалним принципом. Стога имамо нешто што можемо назвати *chresis* или селективно присвајање, што значи коришћење најбољег научног или философског знања да бисмо тумачили библијске истине. То се посебно огледа код Оригена који лишава материјални принцип некаквог независног метафизичког постојања чиме механички узрок у потпуности чини зависним од Божије моћи или воље, начинивши максиме: „свет је својеврсна теофанија – творевина је контемплација”.

Трећи део носи наслов: „Природа светлости. Осврт прве материјалне форме”. Катсос

на почетку указује да се античка *физика свећности* бавила особинама светлости као агентом промене у свету што се уклапа у концепт механизма визије. Једино особине релевантне визуелној перцепцији јесу предмет проучавања античких теорија светлости. Испитивање саме природе светлости припада модерној науци. Савремени теолог се мора изборити са два кључна напада у вези метафизике светлости Шестоднева: први је свакако напад античких философа критичара Библије попут Келса и Галена који су указивали да доктрина *creatio ex nihilo* елиминише материјални принцип и самим тиме физику у библијском наративу стварања. Други проблем налазимо код савремених теолога попут Барта (Barth) и Бултмана (Bultmann) који инсистирају да Библија буде одвојено третирана од науке, а самим тиме и од физике, приказујући теорију светлости ирелевантном са тачке библијске егзегезе. Ово и појашњава због чега немамо систематичну студију у вези античке теорије светлости и њене рецепције у оквиру тумачења Шестоднева у позној антици и даљи развој (стр. 107). Катсос стога настоји указати због чега егзегезе Шестоднева нису виделе проблем у повезивању науке са библијском егзегезом, указујући да оваква интерпретација почива на науци ондашњег времена демонстрирајући да светлост дела као физички агент у свету. Демонстрација физикалности светлости игра виталну улогу у библијској херменеутици. И пошто је физикалистичко тумачење прошло кроз теорију о четири саставних делова света и њихових чулних карактеристика, егзегеза светлости сигнализира од првог стиха Постања окретање ка физици зарад прикладног тумачења. Преко физикалистичког тумачења прве заповести, сада је могуће да укажемо да библијски наратив стварања дефинише област феноменалности, објављујући законе природе који леже у свим облицима Божијег креативног акта стварања. Ови закони представљају манифестацију техничког логоса, иманентним у свих шест етапа Божијег стварања, водећи сваку појединачну активност ка испуњењу и ка добром функционисању једног дела значајне целине. Тако у Василијевој егзегези Шестоднева, светлост постаје унутрашња лепота све твари, што води ка контемплацији племенитог сјаја светлости звезда. Григорије Ниски не бави се толико естетиком светлости колико бриљантношћу космичке светлости и небеске механике којом

управља. То налазимо у природном капацитету ватре и да су звезде начињене од ватрене супстанце. У Василијевом случају логос који суделује у формирању небеса је по својој природи ван домаћаја људских капацитета спознаје (стр. 110). Василије је на неки начин оформио своју идиосинкратичну теорију о небеским телима као небеска оруђа светлости. По овој теорији дело првог дана је стварање светлости; дело четвртог дана јесте стварање светиљки као судова примордијалне светлости чиме долазимо до разлике између светлости и лученоша светлости (стр. 111). Тиме Катсос долази до закључка да је по мисли Кападокијаца примордијална светлост први иманентни облик твари. То је свакако очигледан утицај Платона на Василијеву мисао о астралном средству (*ochema*) а то је Платонова доктрина о просветљујућој *ochema* душе и корелативне Оригенове доктрине блиставог духовног тела. Уколико је душа облик тела и примордијална светлост представља оваплоћени облик, онда су небеска тела заиста *ochemata* примордијалне светлости. С друге стране познати закон одржања масе познат грчкој физици који је тврдио да ништа не настаје од ничега је по Григорију Ниском био усмерен у одржању физике Шестоднева и да докаже да је закон одржив са библијског оквира *creatio ex nihilo*. Ово је разлог због чега је идеалистичка теорија значајна за библијску егзегезу: уколико су састојци масе (тежина, густина, екстензионалност) особине, и пошто су нематеријални објекти (чисти концепти) они су преегзистенти и надмашују материјалну промену. Комбинација састојака је подложна промени и са тиме дистрибуција масе у универзуму. Међутим, тотални збир састојака остаје непромењен што значи да тотална маса универзума остаје константа (стр. 119). Такође Кападокијски оци су следили стоицизам у погледу небеске ватре као прожимајућег пламена заједно са Аристотеловим принципима (теорија четири елемента) као основу космолошког оквира, а израженој у неоплатоничкој терминологији (нематеријалност ватре). То је нешто што већ налазимо код Филона Александријског – Бога као прожимајуће ватре, а што је посебно имало одјека на Александријску школу егзегезе, Амвросија или Плотина који говори о чистој ватри која има просвећујући карактер (ватра која има моћ). Катсос закључује да по хришћанској и Платиновој физици небеска ватра обасјава

не деструктивну већ оживљавајућу врсту тзв. виталне врелине (стр. 122). Опет Кападокијци би стриктно одбацили атоизам управо због материјалистичких метафизичких конотација и због потенцирања празног простора (стр. 140). Напослетку Катсис закључује да духовна својства духовне ватре попут просвећујуће активности светлости, продуктивне моћи ватре или светлосног жара унутар света има активност која се пројектује у просветљењу простора (стр. 144). Три узрочна фактора, просвећујућа супстанца, моћ просветљења, и просвећујућа активност коегзистирају и заједничко функционишу као трострука активност продукујући светлост као перципирајући феномен у свету. Напослетку физика и метафизика су два аспекта једног и истог случаја просветљења унутар света (стр. 147).

У поговору Катсос покушава да резимира теологију светлости. Уколико сагледамо Јелински курикулум који је подразумевао логику, физику и етику као органске делове обимног и непрекидног тела знања кулмира у теолошкој метафизици. Оно са чиме се јудео-хришћанство борило јесте материјалистички атеизам, посебно са еминентним платонистима попут Галена и Келса у вези уздизања материје на ниво узрока. Иза те критике *creatio ex nihilo* стоји критика усмерена на свемогућег библијског Бога, при чему је материјална узрочност сувишна. Материјална узрочност је од суштинске важности по платонизму, да би сачувала божанског Демигурга од сваке одговорности за зло. Материјална узрочност јесте неопходна последица апсолутне божанске доброте која наступа на супрот божанске свемоћи. Због тога су Ориген, Василије Кесаријски и Григорије Ниски са пуно напора бранили улогу материјалног принципа у метафизици шестоднева. Пошто се дебата водила у вези улоге материје као узрочног принципа, хришћанска одбрана је произвела теорију материјалног узрока. Пошто је светлост прво дело стварања, хришћанска теорија узрока је започела са светлошћу. Бог је нематеријалан али материја није принцип независан од Бога првенствено пошто омогућава манифестацију правилности да би свет функционисао као регуларна целина. Докле су платонисти чинили све да материју одвоје од Бога ослобађајући божанског Демигурга од природног зла, хришћани су се трудили да материју врате Богу управо да би

Демијургу приписали поредак и лепоту створеног света. Срж одбране Шестоднева од платонизма се састоји у следећем: контемплација природе јесте контемплација божанског логоса. Оно започиње са најпростијим елементима природе и кулминира у човеку као најкомплекснијем делу природе. То јесте наративни поредак библијског наратива стварања. Постање садржи наративни облик шест дана стварања и уколико је сврха Шестоднева контемплација природе и контемплације природе објављује божанску интелигенцију, логоса Божијег на делу и сваки дан манифестује демијуршки аспект божанског логоса. Без дубљег познавања закона физике не можемо разумети Бога као Творца (стр. 164).

Један од проблема на који Катсос није дао одговор јесте како би ствари требале изгледати данас? Да ли би и до које мере требало користити резултате науке? Одговор Василија Кесаријског био би до оне мере до које може оправдати библијски исказ. Међутим

и тада и данас је био проблем телеологије а од 18. века имамо избацивање Логоса или космичког разума из науке као и телеологије. Наравно да наводи таквих биолога, попут Денис Нобла (Denis Noble) који заступа својеврсну телеологију или генетичара Мајкла Левина (Michael Levin) о колективној интелигенцији могу бити од помоћи о говору о космичком разуму. Но, Катсос је требао сагледати који приступ православне теологије науци треба бити валидан и од помоћи егзегези: феноменолошки приступ Алексеја Нестерука (Alexei Nesteruk) који говори о два типа искуства у једној и истој људској субјективности и давање примарног значаја људској егзистенцији или теолошки натурализам Кристофера Најта (Christopher Knight) тј. комплетно усвајање научних достигнућа. С друге стране похваљујемо ову студију која ће засигурно имати успеха и подстицајно деловати на неке нове углове гледања односа између православне теологије и науке.

Славиша Косић²
Гимназија „Патријарх Павле”,
Београд
slavisath@gmail.com

² Професор XV београдске гимназије. Завршио Богословију „Света три јерарха” у манастиру Крка. Дипломирао на Богословском факултету СПЦ-а у Београду (*Канонско предање у свештеничкој пракси*). У периоду 2003–2004. провео академску годину на Академији Светог Владимира у Њујорку (САД).

УГЛЕДНИ ПРИМЕР ОДНОСА ПРЕМА ЛОКАЛНОЈ АРХИТЕКТОНСКОЈ БАШТИНИ

(Ивана Јаношевић, *Нейокрејно културно наслеђе у Намесништву посавском*, Библиотека „Влада Аксентијевић”, Обреновац 2024; 113 страна)

Публикација *Нейокрејно културно наслеђе у Намесништву посавском* трећа је књига Иване Јаношевић у корисном и сваког поштовања вредном циклусу посвећеном непокретној културној баштини Обреновца. Претходне две књиге, које смо имали прилике да прикажемо у овом часопису *Нейокрејно културно наслеђе Палежа и Обреновца: речи, слике и прилике* (2022) и *Обреновачка чаршија: историјска културно-историјска целина* (2023), наишле су на позитивну реакцију стручне и лаичке јавности. Као што смо и у ранијим приказима наводили, систематизовати архивску грађу и документацију за архитектонско наслеђе врло је сложен и захтеван посао. Велики

број извора и разноврсност материјала који доносе информације о стању неког објекта у одређеном временском периоду или догађају у прошлости, захтевају изузетно познавање материје и специфичну врсту стручног знања. Поред наведених књига, Ивана Јаношевић је аутор монографије *Обреновац и његова лица са разгледница* (2019), уредник четвртог зборника *Пулс вароши: прилози за монографију Обреновца* (2004, 2007, 2010, 2018), такђе, један је од приређивача две монографије о Обреновцу (2012, 2018) и аутор три документарна филма о Обреновцу (2011, 2012, 2013).

Књига коју ћемо представити у овом приказу компонована је са следећим потцелинама: „Увод”; „Манастир Св. оца Николаја у Грабовцу”; „Црква брвнара у Орашцу”; „Црква Вазнесења Господњег у Дрену”; „Црква силаска Светог Духа на апостоле у Обреновцу”; „Изводи из рецензија”; „Белешка о аутору”.

Са огромним истраживачким искуством, аутор се суочио са сложеним проблемима прикупљања и презентовања грађе која до сада није била комплетирана и презентована на студиозан начин потребан за научна истраживања. Истовремено, као упусленик библиотеке, ауторка испуњава једну од битних дужности институције: прикупљање и систематизација историјске грађе на простору локалне заједнице. У прошлости смо имали много позива, наређења и молби да се евидентира и систематизује културно благо локалних заједница (а у ту категорију се убраја историјска грађа). Нажалост, мали број лица у

Србији је успео да се успешно суочи са позивом (који је безброј пута упућиван) за прикупљање историјске грађе у својој општини. Сходно позивима, било је довољно евидентирати историјску документацију и да се дужност према заједници и друштву испуни. Међутим, тако мали корак био је за већину велики и непривлачан редак у пракси. Ивана Јаношевић, ауторка монографије, својим делом отишла је много корака даље од поменутог минималног подухвата који се очекивао од низа генерација из прошлости. Ауторка је прикупила документацију исцрпавши расположиве изворе, потом је исту систематизовала и довела у функционалан однос потребан да велики број историјских чињеница стоје у функционалној вези, јасној лачичкој и стручном читаоцу. Тиме је начинила довољно квалитетан камен темељац за даље истраживање у низу области живота: од историје преко историје уметности до историје архитектуре.

Други вредан елемент књиге, који је ауторка својим карактером и професионалним приступом уградила, је потпуни изостанак потребе за претераном квалификацијом презентоване грађе. Наиме, под притиском јако непродуктивне атмосфере, која влада у научним круговима, истраживачи, који раде у локалним срединама (на терену), потпуно су склоњени са научне позорнице, мада њихов научни допринос чини основу научне грађевине државе и региона. Без свежих и поузданих информација са терена нема квалитетних истраживања. Међутим, у суноврату вредности, који је захватио нашу државу, Балкан и Европу, вредни радници су страдали од грабежи за признањима од којих су оболели научни „центри“. У процесу деградације, они који су били на врху или ближе медијима, успели су да се наметну и заузму, како научну позорницу, тако и медије. А они који „газе блато и смрзавају се на терену“, који идентификују и документују толико битних чињеница наше прошлости и опстанка као културе, остали су потпуно скрајнути, како од јавне видљивости, тако и од јавних признања. Надам се да ће нам блиска будућност донети хитне промене у овим односима. У противном, гледаћемо стране истраживаче који ће радијети на нашим локалитетима и тумачити нам битне чињенице наше прошлости. Време нам је за хитну промену понашања.

Манасијуру Свештој оца Николаја у Грабовцу посвећено је прво поглавље. Овај сакрални

комплекс има статус споменика културе (број СК 1944). До 1865. године имао је статус манастира, када постаје парохиска црква, да би 1928. поново постао манастир. Према предању, манастир је подигао краљ Драгутин Немањић (1252–1316) на имању, које је било у оквиру области са средиштем у Дебрцу, а које је његова супруга Катарина донела као мираз. Манастир је 1521. године порушила отоманска војска. У манастир се враћа живот 1572, када га настављају два калуђера. Манастир бележи аустријски официр Јован Перетић, описујући га као зидану цркву која обитава у шумом зараслој долини. Након Првог српског устанка, манастир је поново порушен да би био обновљен за време владе кнеза Милоша Обреновића. Манастирски конак је обновљен 1843, у који је касније пресељена школа из села Грабовац. Нову манастирску цркву је пројектовао архитекта Светозар Ивачковић, о чему говори запис од 13. фебруара 1887, који је урадио архитекта пописујући пројекте за 14 цркава. Изградњу цркве је 1894. године водио Цветко Митровић из села Папратишта у Македонији. Иконостас је извео Лазар Кршалић из Ваљева, коме је помагала супруга Олга која је била сликарка. Звоник у дворишту манастира урађен је према пројекту Милорада Рувидића, 1902. године. Током Првог светског рата манастирски комплекс је имао велика оштећења која су санирана у међуратном периоду. Други светски рат је донео нова разарања. Велики удар је манастир претрпео 1946, када му је одузето 120 хектара обрадиве земље и шума. Године 1951. поправљен је парохиски дом, а наредне године набављена су два звона. Поправка храма и звоника извршена је 1955. године. Поред наведених података преузетих из монографије, аутор даје обиље корисних докумената за даља истраживања и обимну литературу.

Црква брвнара у Орашцу, селу удаљеном десетак километара од Обреновца, важан је споменик културе (број СК 61) и овом објекту је посвећено друго поглавље књиге. Црква је и својом локацијом сведок наше тешке прошлости; постављена је и данас на скровитом месту. О томе сведочи запис да је парох Добривоје Јеремић, након што су Турци спалили цркву у селу Дрен, побегао са црквом у село Орашац, у једну јаругу зараслу непролазном шумом. У њој је 1807. направио црквицу од пруга да би око 1817. године подигао цркву брвнару. Објекат је доживео неколико

измена, од којих су неке и довеле у питање његове споменичке вредности, али и даље у функцији и радо прихваћен од становништва. Студија о овом објекту обилује писаним подацима, фотодокументацијом и изводима из литературе. Ауторка је обавила огроман посао који већина специјализованих истраживача није у могућности да обави.

Црква Вазнесења Господњег у селу Дрен код Обреновца је споменик културе (СК 1946). На специфичан начин је историјски преплетен са претходно описаним објектом цркве брвнаре у селу Орашац. Црква Вазнесења Господњег је зидани објекат који се налази на месту црквене грађевине уништене 1804. године. Локација је поред некадашњег друма Београд–Дубровник, тако да је била изложена и погледима и намерама путника. Занимљива је сеоска дискусија, која се преноси у књизи, где треба да се постави нова црква. Наиме, становници два суседна села, Орашац и Дрен, спорили су се где треба бити новосаграђена црква, а дебата је трајала од 1891. до 1894. Након одлуке да црква буде саграђена у селу Дрен, 1894. године, предрачун за нови објекат је начињен према пројекту који је, највероватније, радио Јован Илкић. Како нема писаних података о пројектанту цркве, овај закључак је изведен аналогijом са црквом у селу Жлне код Књажевца (аналогijу је извео проф. др Александар Кадијевић), коју су заједнички потписали архитекти Јован Илкић и Александар Бугарски. То је једнобродна грађевина без кубета са полигоналном апсидом, розетом, обликована у веома складним лирским пропорцијама својственим Илкићу. Објекат је сазидао Цветко Митровић са Уба, а иконостас су израдили Витомир Марковић и Иван Павловић из Београда. Црква је освешћена 1897. године и предата на ползу народа. Студија у књизи обилује подацима корисним за све врсте истраживача, на чему треба захвалити ауторки књиге.

Црква силаска Свешћога Духа на ајосћоле у Обреновцу је споменик културе (СК 130) и налази се у некадашњем средишту обреновачке чаршије, која је каснијим растом насеља претворена у периферију, у део насеља на излазу према Београду. Црква са звоником доминира насељем, мада је релативно незнатних димензија у односу на објекте грађене у периоду социјалистичке управе. Бојом фасаде и детаљима архитектуре визуелно се издва-

ја из мора равних линија које је донела каснија изградња. Постојећа црква је саграђена на месту пређашње цркве (саграђене 1824. од камена, тј. од материјала пренетог са срушеног манастира Св. Христифора у Мислођину). Мештани тадашњег насеља Палеж, Забрежје, Бело Поље и Рвати су је користили све док Обреновац није 1860. проглашен за среско место, а 1866. у варошицу. У том процесу се јавила потреба за већим црквеним објектом, што је осведочено записницима о лошем стању цркве и захтевима Министарству просвете за новим објектом. Лицитација за изградњу нове цркве је одржана јануара 1867. године према плану који је, вероватно, начињен у Министарству грађевине. У том периоду у министарству је радило неколико архитеката тако да није могуће поуздано утврдити ко је аутор архитектонског пројекта. Прва литургија је одржана на Св. Илију 1868. године, три дана по завршетку радова. Током Првог светског рата црква је погођена гранатама тако да је торањ у доњем делу оштећен, али није срушен, а окупатор је однео три од четири црквене звона. Црквене иконе су скинуте и сакривене пре доласка окупатора. Црква је обновљена 1922, торањ 1923. године, нови звоник је подигнут 1932, а исте године је додато још једно звоно. Током Другог светског рата црква је коришћена као складиште муниције.

Трећа књига Иване Јаношевић је драгоцен допринос локалној културној баштини на више начина. Најпре, грађом која је прикупљена и систематизирана и која даје све елементе потребне за даља истраживања. Форма поглавља је на нивоу веома квалитетног научног прегледног рада који би могао, без икаквих проблема, да буде публикован у већини научних часописа из области друштвених и техничких наука. Умерен и пристојан начин излагања грађе једноставно увлачи читаоца у материју тако да се књига чита у једном даху. Суздржаност у изношењу закључака даје добар пример младим истраживачима како се треба односити према грађи коју имају част да презентују јавности. И наравно, храброст да се у садашњим околностима део живота посвети незахвалном послу прикупљања научне грађе из области културне баштине на терену.

Књигу препоручујем сваком из области заштите културног наслеђа, библиотекама стручних институција и јавним библиоте-

кама у Србији. Књига, не само да пружа неопходне информације сваком ко стасава или се образује у области историје архитектуре и заштите културног наслеђа, већ сасвим си-

гурно може бити инспирација појединцима да исту методологију примене за објекте културне баштине у свом месту. У овом тренутку, књига је допринос вредан сваког поштовања.

Душко Кузовић
дипл. инж. архитектуре
Обреновац
dusko.kuzovic@gmail.com

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ГОРДАНА БУЛАТОВИЋ (Београд, 1964). Виши саветник у Сектору за испитивање концентрација Комисије за заштиту конкуренције Републике Србије.

Дипломирала 1987. на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Мастерирала 2016. и докторирала 2024. (*Међузависност економској и друшћеној развоја – моћућност креирања заједничке вредности у индустрији хране у Србији*) на Факултету за финансије, економију и администрацију (ФЕФА) у Београду. Професионално искуство обухвата позиције у новинарству (као уредник економских рубрика у дневним листовима *Вечерње новости* и *Блиц*), као и руководеће позиције у Комисији за заштиту конкуренције.

ПЕТАР МАТИЋ (1975). Научни сарадник у Институту за политичке студије у Београду.

Дипломирао, магистрирао 2011. (*Модернизација локалне самоуправе у Србији: примена европских стандарда*) и докторирао 2016. (*Дирекћна демократија – дилеме и перспективе*) на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Руководилац је Центра за политички систем и државну администрацију као и члан Редакције часописа *Serbian Political Thought*. Објавио је низ запажених радова из области локалне самоуправе, избора и изборних система, регионализма и територијалне политике, као и непосредне демократије. Учествовао на више пројеката у организацији Центра за слободне изборе и демократију, ОЕБС-а, као и Факултета политичких наука Универзитета у Београду. Алумниста је Универзитета Стенфорд, Универзитета Вестминстер и Савета Европе.

Важније књиге: *Изазови и парадокси глобализације*, Београд 2007. (коаутор); *Редизајнирање локалне самоуправе: теоријски и ујоредни оквир за модернизацију локалне самоуправе у Србији*, Београд 2012; *Тридесет година од обнове вишестраначја у Србији: искуства и перспективе*, Београд 2022. (коаутор).

МАРКО МИЈАТОВИЋ (Београд, 1982). Научни сарадник у области друштвених наука (политичких наука).

Дипломирао 2006, магистрирао 2010. (*Политичко-конституционални модели сћајуса Косова и Метохије од 1912. до 2008. године*) и докторирао 2015. године на Факултету политичких наука Универзитета у Београду (*Политичке последице локалних избора у Републици Србији од 1990. до 2008. године*).

Важније књиге: *Локални избори у Републици Србији након обнове вишестраначкој система од 1990. до 2015. године*, Београд 2016.

НАТАША С. МИЛОВИЋ (Врбас, 1988). Научна сарадница на Факултету политичких наука Универзитета у Београду.

Дипломирала 2011, одбранила мастер рад 2013. године (*Ничеово схваћање културе уметности и живота*) и докторирала 2022. (*Разумевање политичкој Хане Арент и њеово развијање и ревизија посредством философских концепција Жила Делеза*) на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Од

краја 2017. године ангажована је као истраживач-сарадник на Факултету политичких наука (у оквиру конкурса Министарства просвете, науке и технолошког развоја – Талентовани млади истраживачи), а од 2023. године изабрана је у звање научног сарадника. Ради и као сарадник у настави на предметима Филозофија и Социјална онтологија на истом факултету. Области научног истраживања: филозофија egzистенције, онтологија, феноменологија, критичка теорија друштва, уметност.

Важније књиге: *Човек кризе у свету корисника и оних који говоре као оруђа*, Београд 2022.

МАРКО ПАВЛОВИЋ (Заблаће, код Шапца, 1956). Редован професор Правног факултета Универзитета у Крагујевцу у пензији.

Дипломирао 1979, магистрирао 1985. (*Предлиберализам у Србији (1848–1851), с његовим освртом на његове државноправне идеје*) и докторирао 1989. (*Уставно законодавство кнеза Михаила*) на Правном факултету Универзитета у Београду. Избор у звања: асистент приправник (1980), асистент (1986), доцент (1990), ванредни професор (1995) и редовни професор (2000). Област истраживања и ужа специјалност су му историја државе и права и српска правна историја. Стручно усавршавање: Лондон, 1987 (British Museum Library, Public Record Office). Био је народни посланик (1993–1996) у Народној скупштини Републике Србије.

Важније књиге: *Преображенски устав – први српски устав*, Крагујевац 1997; *Југословенска држава и право 1914–1941*, Крагујевац 2000; *Српска правна историја*, Крагујевац 2005; *Правна историја света*, Крагујевац 1993; *Правна европеизација Србије 1804–1914*, Крагујевац 2008; *Српско право од VII до XX века*, Крагујевац 2013; *Видовдански устав*, Крагујевац 2022.

Биобиблиографске белешке сачинио:
Владимир М. Николић

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР REGISTER OF NAMES

Абдић, Фикрет 184, 187
Авакумовић, Јован Ђ. 203, 257
Августин 276
Аврамовић, Драгутин 200
Аврамовић, Сима 199
Аврамовски, Живко 241, 259
Адамс, Џон Квинси (John Quincy Adams) 229
Алацић, Љубиша 182
Александар Карађорђевић 239, 272
Александар Обреновић 219
Алимановић, Семир 190
Алић, Мирсад 190
Алић, Сенад 190
Амвросије 276, 278
Анђелковић, Петар 269–271
Аранитовић, Добрило 170
Аристотел 278

Бадинтер, Робер (Robert Badinter) 250
Бајровић, Реуф 183
Бањац, Дарко 181
Барт, Карл (Karl Barth) 277
Бау, Брус (Bruce Vaugh) 159, 170
Бејатовић, Станко 258
Бекчић Пјешчић, Гордана 230, 257
Бендер, Герд (Gerd Bender) 259
Благојевић, Мирко 182
Блинкен, Ентони (Antony John Blinken) 177
Бобан, Љубо 241, 243, 259
Болконски, Андреј Николајевич (Болконский, Андрей Николаевич) 157
Бомкер, Клеменс (Clemens Baemuker) 275–276
Бореновић, Борислав 175
Брехт, Бертол 256
Броз, Јосип 245–247
Брук, Џон Хедли (John Hedley Brook) 277
Бугарски, Александар 282
Булатовић, Гордана 261, 268, 285
Бултман, Рудолф (Bultmann) 277
Бутењев, Аполинарије Петрович 210

Василије Кападокијски 277
Василије Кесаријски 277–279

Васиљевић, Тихомир 216, 256
Вилијамс, Роуен (Rowan Williams) 275
Вишњић, Филип 223, 225, 237
Врајт, Џулијан (Julian Wright) 263, 267
Вукановић, Небојша 175, 182
Вулетић, Александра 257
Вучевић, Милош 177, 193
Вучић, Оливера 257
Вучић Перишић, Тома 208
Вучићевић, Душан 193

Гавриловић, Михаило 205–207, 209–210, 256
Гатари, Феликс 168, 170
Геган, Гијом (Guégan, Guillaume) 265, 267
Герман, Михаило Теодоровић 210
Грабеж, Далибор 181, 194
Григорије Ниски 275–278
Григорије Чудотворац 276
Грујић, Јеврем 232, 256
Грујовић, Божидар 197, 204, 223, 225–230, 235–236, 255, 260
Гузина, Ружица 203, 233, 256

Давидовић, Димитрије 208, 223
Дамњановић-Ћирић, Стела 269–270
Делез, Жил (Gilles Deleuze) 168, 170
Дентон, Вилијем 214–215, 257
Дењагић, Алија 190
Димитријевић, Војин 222
Додик, Милорад 175–176, 180, 187, 195
Достојевски, Фјодор Михаилович (Достоевский, Фёдор Михайлович) 155–170
Драгнић, Алекс Н. 200–201, 203, 213, 215, 217–219, 238, 257, 258–259
Дураковић, Нијаз 183

Ђокић, Петар 180
Ђорђевић, Владан 206
Ђорђевић, Мирко 170
Ђорђевић, Славко 258
Ђукановић, Мило 250
Ђурић, Војислав 225, 257
Ђурић, Михаило 245, 247–248, 257, 259

Езраки, Ариел (Ezrachì) 262, 267
 Есхил 235
 Еурипид 166

Живановић, Живан 211–212, 217, 257
 Живковић, М. 200
 Жујовић, Младен 208, 257

Захирагић, Харис 188, 195
 Зельковић, Вељко 187, 193
 Зовко, Жељана 177, 194
 Зубак, Крешимир 185
 Зукић, Амир 180, 193
 Зулфикарпашић, Адил 184

Иванић, Младен 181
 Ивановић Лијановић, Јерко 185
 Ивачковић, Светозар 281
 Изетбеговић, Алија 183–184
 Изетбеговић, Бакир 175
 Илић, Михаило 241
 Илкић, Јован 282
 Имамовић, Мустафа 233
 Ирби, Аделина Паулина 214
 Исић, Момчило 271–272

Јагодић, Милош 257
 Јанковић, Драгослав 233
 Јаношевић, Ивана 280–282
 Јелић, Сретен 271
 Јеремић, Добривоје 281
 Јерковић, Матеа 177, 194
 Јовановић, Владимир 216
 Јовановић, Драгољуб 269–272
 Јовановић, Јован Змај 216
 Јовановић, Милан 193
 Јовановић, Слободан 198, 204, 207–209, 212–213, 215–217, 222, 236, 238, 257–258
 Јовановић, Срђан 269–270
 Јовановић, Татјана 271
 Јовановић, Тодорка 190
 Јовичић, Миодраг 198–199, 253, 257, 259
 Јосиф II 224–225
 Јулинац, Павле 202
 Јусуф Мухлиз-паша 230

Кадиевић, Александар 282
 Кадрић, Милана 177, 193
 Калигас, Пол (Paul Kalligas) 275
 Калинић, Драган 181
 Карађорђе Петровић 204–205, 226, 237
 Карацић, Вук Стефановић 197, 223, 225, 228–230, 236, 257

Карацић, Радован 179
 Кардељ, Едвард 247
 Каругати, Кристоф (Christophe Carugati) 262, 267
 Касаноф, Александер 177
 Касаповић, Мирјана 177, 193
 Катарина II (Катарина Велика) 225
 Катсос, Исидор (Isidoros C. Katsos) 275–278
 Кашанин, Милан 216, 259
 Кецман, Лука 182
 Киров, Јани (Јанì Kìrov) 259
 Ковачевић, Бранка 170
 Комшић, Жељко 183, 185
 Конаковић, Елмедин 175, 183
 Константиновић, Михаило 241
 Костић, Александар 258
 Костић, Лаза М. 241–242, 257
 Костић, Славиша 279
 Коштуница, Војислав 250
 Крстић, Никола 214, 257
 Крцалић, Лазар 281
 Крцалић, Олга 281
 Кузовић, Душко 283
 Куниберт, Бартоломеј 208

Лагумџија, Златко 183
 Лазовић, Миро 183
 Лапчевић, Стево М. 272
 Левин, Мајкл (Michael Levin) 279
 Лок, Џон (John Locke) 197, 228, 235
 Лубардић, Богдан 156, 163, 170
 Лукић, Радомир 181, 234

Љубић, Божа 185

Макрина Старија 276
 Максимовић, Златко 181
 Марашли Али-паша 202
 Маринковић, Димитрије 238, 257
 Мариновић, Јован 214, 218–219
 Маркешић, Иван 180–181, 183–185, 193
 Марковић, Антон 180
 Марковић, Божидар С. 234–235
 Марковић, Витомир 282
 Марковић, Ратко 221, 253–258
 Марковић, Светозар 270–271
 Маркс, Карл 200
 Матијашевић, Дарко 182
 Матић, Димитрије 233–235, 237
 Матић, Петар 173–174, 193, 285
 Мачек, Влатко 241–243, 259
 Мекензи, Георгина Мур 214
 Мемчић, Лејла 177, 194

- Мијатовић, Марко 173, 175, 193, 195, 285
 Милан Обреновић 236
 Милетић, Славица 170
 Милићевић, Јован 213, 257
 Милићевић, Маја 259
 Миличевић, Милан 175
 Миловановић, Милован 236
 Миловић, Наташа 155, 159, 285
 Милосављевић, Љубинко 272
 Милош Обреновић 202, 204–211, 215, 228–230, 236, 256, 281
 Милошевић, Никола 162, 170
 Милошевић, Слободан 249–250, 252–254
 Милутиновић, Ирина 262, 264–267
 Митровић, Љубиша 269–270
 Митровић, Хаџи Јован 182
 Митровић, Цветко 281–282
 Мићић, Мићо 181
 Мићовић, Миодраг 258
 Михаило Обреновић 201–203, 207, 213–217, 219–220, 233
 Михаљица, Миленко 182
 Мишковић, Милић 257
 Монтескје 227, 235
- Наби-ефендија, Ибрахим 210
 Наградић, Слободан 180, 193
 Најт, Кристофер (Christopher Knight) 279
 Наполеон Бонапарта 230
 Недић, Владан 257
 Ненадовић, Прота Матеја 204, 226–227, 258
 Нестерук, Алексеј (Alexei Nesteruk) 279
 Нешић, Ненад 181
 Николајевић, Мирјана 256
 Никшић, Нермин 175, 183
 Ниче, Фридрих (Friedrich Wilhelm Nietzsche) 155–170, 271
 Нобл, Денис (Denis Noble) 279
 Новаковић, Стојан 204, 237
 Нурковић, Рахман 175, 193
- Обрадовић, Доситеј 202, 223–225, 228, 235–237, 256–257
 Обрдаљ, Давор 186, 194
 Огден, Марија 165, 168, 170
 Ориген 276–278
- Павић, Марко 181
 Павловић, Иван 282
 Павловић, Марко 197–199, 206–207, 209, 212–213, 215–217, 220, 222, 231–233, 239, 242, 244, 246–247, 252–254, 256–260, 286
- Павловић, Надежда 258
 Пашић, Никола 222
 Пејановић, Мирко 178–179, 193
 Перетић, Јован 281
 Петар II Карађорђевић 243
 Петар Велики 225
 Петар Карађорђевић 213, 221
 Петровић, Мајкл Бор 200, 203, 212, 221–222, 259
 Петровић, Мита 208, 258
 Петровић, Обрен 181
 Пећанац, Нермин 183
 Пешић, Десанка 239, 258
 Пијаде, Моша 245
 Платон 277–278
 Пленковић, Андреј 177, 193–194
 Плотин (философ) 276, 278
 Попов, Нил Александрович 237
 Поповић, Драгољуб М. 197–206, 208–218, 221–237, 239–256, 258–260
 Поповић, Јован Стерија 233–235, 238
 Поповић, Марија 271
 Поповић, Миљивоје 218–220, 258
 Порус, Владимир Н. 165, 170
 Продановић, Јаша М. 198, 200, 206–207, 211, 259
 Прокл (философ) 276
 Псеудо-Дионисије 276
- Радевић, Милорад 227, 259
 Радић, Стјепан 185
 Радичевић, Стефан 223, 230–231, 235, 259
 Радојичић, Игор 180
 Радојковић, Милета 208
 Радончић, Фахрудин 184
 Рајић, Јован 202
 Ранке, Леополд 207, 259
 Ранкић, Срђан 182, 194
 Ранковић, Александар 246–247
 Реис-ефендија 210
 Ристић, Јован 217, 232
 Ристић, Љубодраг П. 256
 Рокша-Зубчевић, Асја 261, 263–264, 268
 Ронши, Роко (Rocco Ronchi) 276
 Рувидић, Милорад 281
- Садиковић, Елмир 178, 193
 Сајмон, Церард 276
 Сакашвили, Михаел 253
 Самарџић, Радован 257
 Сартори, Ђовани (Giovanni Sartori) 253, 259
 Седић, Елведин 194
 Силајџић, Харис 184

- Симић 208
 Симовић, Дарко 258
 Симовић, Душан 242–243
 Симон, Дитер (Dieter Simon) 199
 Симон, Томас (Thomas Simon) 259
 Словен, Џорџ (Slover) 265, 268
 Смодлака, Јосип 239–240
 Соловјев, Владимир Сергејевич (Владимир Сергејевич Соловьёв) 170
 Стак, Морис Е. (Stucke) 262, 267
 Станивуковић, Драшко 193
 Станојевић, Станоје 257
 Старчевић, Анте 185
 Стевандић, Ненад 181
 Стефан Драгутин Немањић 281
 Стефан Урош IV Душан Немањић 203
 Стефановић, Стефан Тенка 232
 Стојаковић, Ђорђе 207
 Стојановић, Зоран 170, 257
 Стојановић, Никола 203
 Суботић, Љиљана 259
 Суботић, Радослав 190
 Суљагић, Емир 183
- Тадић, Огњен 181
 Тајсић, Ранко 206
 Тасић, Ђорђе 218, 241
 Темперли (Temperley) 203
 Толстој, Лав Николајевич (Толстой, Лев Николаевич) 156–157, 160, 170
 Тривић, Јелена 181–182
 Трифуновић, М. 241
 Тркуља, Јовица 247, 259
 Турлаков, Слободан 257
 Туцаковић, Катарина 256
- Ђоровић, Владимир 241–242
- Фазлагих, Мухамед 183
 Филиповић, Мухамед 184
 Филон Александријски 275–276, 278
 Фира, Александар 256
 Форта, Един 175, 183
 Франклин, Бенџамин (Benjamin Franklin) 229
 Фридрих Велики 225
- Хагиу, Андреј (Hagiu, Andrei) 263, 267
 Халиловић, Сефер 184
 Харолд, В. В. (Harold W. V.) 259
 Хаџић, Јован 207, 210–211, 229, 259
 Хедли, Даглас (Douglas Hedley) 275
 Хоџес, Џорџ Лојд (George Lloyd Hodges) 207
- Цветковић, Драгиша 241–243, 245, 259
 Цвитковић, Иван 193
 Ценић, Ђорђе 256
 Цопфл, Хајнрих (Heinrich Zöpfl) 235
- Чавошки, Коста 257–258
 Човић, Драган 175, 181, 184, 188, 194
 Чубриловић, Васо 243
 Чубриловић, Недељко 181
 Чумић, Аћим 219
- Џеферсон, Томас (Thomas Jefferson) 230
- Шестов, Лав Исакович (Шестов, Лев Исаакович) 155–170
 Шечић, Мејра 190
 Шмејкал, Вацлав 262, 267
 Шопенхауер, Артур (Arthur Schopenhauer) 159
 Штулајс, Михаел (Michael Stolleis) 199
 Шукало, Адам 182

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Матице српске за друшћивене науке објављује научне чланке и расправе из области демографије и социологије и њима сродним дисциплинама. Радови су разврстани у следећим категоријама: монографска студија, оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија, хроника, претходно саопштење. Поред тога часопис објављује прилоге у виду осврта, приказа и извештаја из научног живота и издаваштва.

Часопис је покренут 1950. године. Укључујући 10. свеску (1955) излазио је под називом *Научни зборник: серија друшћивених наука*; од 11. свеске (1956) излази под називом *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984) под данашњим називом – *Зборник Матице српске за друшћивене науке*.

Досадашњи главни уредници били су: др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952), Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969), др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999), др Милован Митровић (2000–2004), академик Часлав Оцић (2005–2016), др Рајко Буквић (2017–2019) и др Миломир Степић (2020–2022). Од 2023. главни уредник часописа је др Душан Достанић, а одговорни уредник проф. др Милош Ковић. Уредништво часописа састављено је од домаћих и иностраних чланова. У оквиру часописа делује и Савет часописа.

Часопис излази четири пута годишње. У 2020. години, у оквиру научних часописа чији је издавач из Републике Србије, а реферисан у Web of Science и у Journal Citation Report-у (JCR), категорисан је као часопис M51 категорије. *Зборник Матице српске за друшћивене науке* доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN број [0352-5732]; eISSN број [2406-0836];

Електронски приступ библиотекама у Србији: <http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full>

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Матице српске за друшћивене науке* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензената и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет

аутора и рецензената непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његове садржине, без расних, верских, етничких, политичких или других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајмике српске за друшћивене науке* рукопис неће бити објављен у другој публикацији (домаћој или иностраној) без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике, делове текста или неке друге прилоге који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност добијена. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора а издавач неће сносити никакву одговорност ако прилози нису ауторско право аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да о томе обавесте главног уредника или издавача часописа и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на настану грешку. Сваки чланак може имати највише три аутора при чему се прилаже и Изјава о коауторству, а предност објављивања даће се радовима са једним аутором.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању од стране најмање два компетентна анонимна рецензента које одређује главни уредник и уредништво часописа. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа.

Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или да научним аргументима убеди рецензенте и Уредништво у исправност својих ставова. Уколико то не желе или нису у стању, могу да повуку рад. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и уредништва. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника или Уредништво.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник или секретар Уредништва шаље поднесени рад и рецензентски образац одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти треба да наведу своја запажања и предлоге како да се поднети рукопис побољша. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, Уредништво ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

Посебно се наглашава да рецензенти не могу бити из установе из које је и аутор рукописа или да су у скорије време објављивали чланке и публикације са било којим од аутора поднесеног рада (као коаутори).

Списак рецензената у току године објављује се у последњој свесци у текућој години.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагиијат обухвата следеће:

– дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагиијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);

– копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагиијат или аутоплагиијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагиијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Мајице српске за друштвене науке* плагиијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагиијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагиијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајице српске за друштвене науке*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајице српске за друштвене науке доступан је у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајице српске за друштвене науке не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Сви документи о часопису као и ПДФ формат сваког објављеног броја налази се на Сајту часописа.

Уредништво
Зборника Маџице српске за друштвене науке

MATICA SRPSKA SOCIAL SCIENCES QUARTERLY EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Social Sciences quarterly publishes scientific articles and treatises in the field of social sciences and humanities: philosophy, sociology, economics, demography, ethnology, pedagogy, psychology, law, political science, historiography and other fields. The papers are classified into the following categories: monographic study, original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemics, scientific bibliography, chronicle. Furthermore, the journal publishes articles in the form of retrospections, reviews and reports from scientific life and publishing.

The magazine was initiated in 1950. Including the 10th notebook (1955), it was published under the title *Scientific collection: a series of social sciences*; from the 11th notebook (1956) it is published under the title *Journal of social sciences*, and from the 76th notebook (1984) under the present title – *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*.

The previous editors-in-chief were: Dr. Miloš Jovanović (1950), Živojin Boškov (1951–1952), Rajko Nikolić (1953–1965), Academician Slavko Gavrilović (1966–1969), Dr. Aleksandar Magarašević (1970–1973), Dr. Mladen Stojanov (1974–1999), Dr. Milovan Mitrović (2000–2004), Academician Časlav Očić (2005–2016), Dr. Rajko Bukvić (2017–2019), Dr. Milomir Stepić (2020–2023), Dr. Miloš Ković and Dr. Dušan Dostanić (2023–). The editorial board of the magazine is comprised of domestic and foreign members. The Journal Council also operates within the magazine.

The magazine is issued four times a year. In 2020, within the scientific journals published by the Republic of Serbia, and referred to in the Web of Science and in the Journal Citation Report (JCR), it was categorized as an M51 category journal. *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* is available in the open access regime on the magazine's website:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN number [0352-5732]; eISSN number [2406-0836];

Electronic access to libraries in Serbia: <http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full>

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*, that the handwriting will not be published in any other publication (domestic or foreign) without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted writings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work and the publisher will not bear any consequences if the contributions are not done by the authors themselves.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means. Each article can have a maximum of three authors, with the Co-authorship Statement attached, and the priority of publication will be given to works with one author.

PAPER REVIEW

If the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. Authors who receive conditionally positive reviews are obliged to take into account the reviewers' remarks

or to convince the reviewers and the Editorial Board of the correctness of their views with scientific arguments. If they do not want to or are not able to, they can withdraw their work. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the submitted handwriting and the review form to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the Matica Srpska Social Sciences Quarterly. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

It is especially emphasized that the reviewers cannot be from the institution from which the author of the manuscript is or that they have recently published articles and publications with any of the authors of the submitted work (as co-authors).

The list of paper reviewers is published in the last volume of the current year.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Quarterly* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with the aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the autorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Quarterly*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Quarterly is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Quarterly does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Attribution-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing it in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

All the documents about the magazine as well as the PDF format of each published issue can be found on the Quarterly's website.

The editorship of the *Matica Srpska Quarterly*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукопис који се нуди за објављивање у *Зборнику Мајице српске за друштвене науке* (ЗМСДН) шаље се електронским путем на адресу: **npavlovic@maticasrpska.org.rs** или **zmsdn@maticasrpska.org.rs**. Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање електронски ће Вам доставити стручни сарадник Одељења. Рукопис можете доставити и поштом на адресу: **Никола Павловић, Зборник МС за друштвене науке, Мајице српске 1, 21000 Нови Сад**. Стручног сарадника можете контактирати и усмено на тел. 021/661-5798.

Уз рукопис рада, прилаже се кратка биобиблиографска белешка о аутору, као и број телефона, електронска адреса, име и адреса установе где је аутор за послен.

Рукописи на српском језику треба да буду на ћириличном писму, у Microsoft Word-у, величине (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге) до 35.000 словних знакова (укупно с размацима).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – Врста слова: **Times New Roman**; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см. Наслове одељака првог нивоа писати великим словима (верзалом), центрирано, одвојено од основног текста једним редом пре и после њега. Наслове одељака другог нивоа наводити малим словима, центрирано, такође одвојено од основног текста једним редом.

Раду приложити и сажетак (од 10 до 15 редова) на српском и енглеском (или једном од распрострањених страних језика) с четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Сажетак и кључне речи на српском језику дају се непосредно испод наслова рада и имена и афилијације аутора. Резиме и кључне речи на енглеском језику (или неком од распрострањених језика) дају се на крају рада, након списка цитиране литературе, такође испод наслова рада и имена и афилијације аутора, на српском и енглеском језику.

Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10. Напомене (фусноте) користити само за пропратна објашњења, а не за цитирање или навођење референци. За цитирање или само позивање на нечије дело користити библиографску парентезу.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према Правопису српскога језика), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду искључиво црно-бели и с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикана). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

САЖЕТАК и РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада уколико је аутор са другог говорног подручја). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету

рада, те методологији и приступу истраживању. Обим Сажетка треба да буде између 10 и 15 редова (700–1100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6). На крају рада даје се Резиме на страном језику (SUMMARY), који представља проширени Сажетак, те поред циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме, такође, садржи кључне речи из Сажетка. Обим Резимеа треба да износи између 15 и 25 редова (1100–1800 словних места укупно). Уз Резиме који се подноси на енглеском језику **приложити и српски превод**.

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене угласте заграде, презимена аутора (обично, године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице с које је цитат преузет и затворене угласте заграде. Презиме аутора наводи се у изворном облику и писму. Пример:

[Ивић 1986: 128] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих се ставља црта, на пример:

[Ивић 1986: 128–130] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више страница истог рада а које нису у низу, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

[Ивић 1986: 128, 130, 145] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Уколико је реч о страном аутору, презиме изван парентезе транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример, Џ. Шорт за John Rennie Short, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, на пример:

[Short 1996: 106] за библиографску јединицу: Short, John Rennie (1996). *The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power*. Oxford: Blackwell Publishing.

Када се у раду помиње више радова које је један аутор публиковао исте године, у текстуалној библиографској напмени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој је библиографској одредници из коначног списка литературе реч. На исти начин потребно је, наравно, обележити библиографску јединицу и у списку цитиране литературе. Пример:

[Murphy 1974a: 12].

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напомени наводе се презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом **и др.** (односно **et al.**, ако је библиографски извор на страним језицима који користе латинично писмо):

[Ивић и др. 2007] за библиографску јединицу: Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Ђрборић (2007). *Српски језички приручник*. 4. изд. Београд: Београдска књига.

[Poss et al. 2000] за библиографску јединицу: Poss, Christopher; Bryan Lowes and Leslie Chadwick (2000). *Dictionary of Economics*. 3rd ed. Glasgow: Harper Collins.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразира, у текстуалној библиографској напомени није потребно наводити презиме аутора. Пример:

Према Марфијевом истраживању [1974: 207], први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини 11. века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити знаком тачка-запета (;). Пример:

[Белић 1958; Стевановић 1968].

Ако је у рукопису, услед немогућности да се користи примарни извор, презет навод из секундарног извора, у парентези је неопходно уз податак о аутору секундарног извора навести и реч „према”:

„Усменост” и „народност” бугаршлица Ненад Љубинковић доводи у везу с прилагођеношћу средини [према Килибарда 1979: 7].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Цитирана литература даје се при крају рада у засебном одељку насловљеном ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА. У овом Одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по **азбучном** или **abecednom** реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се азбучним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени ћирилицом, а затим се абecedним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Пошто се цитирана литература користи за библиометријску и наукометријску анализу аутора, часописа и самих радова, молимо ауторе да пре достављања рукописа пажљиво провере списак литературе, као и само цитирање у тексту.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА наводи се према стандарду за цитирање Матице српске (МСЦ):

Монографска публикација

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово (односно, код аутора с руског говорног подручја – очество). Наслов књиге. Уколико је превод, податак о преводиоцу. Приређивач или нека друга врста ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издања. Пример:

Томић, Јаша (2006). *Рај у Албанији и око Скадра*. Приредио: Радован Поповић. Нови Сад: Прометеј.

У случају ауторства двају или више аутора, након података за првог дају се (после знака ;) одговарајући подаци за остале ауторе: име, (средње слово – очество) и презиме другог и осталих аутора, међусобно одвојених запетом.

Ако није дат податак о издању подразумева се да је реч о првом издању. У случају 2, 3, 4. итд. издања редни број издања може се навести као у првом параграфу Упутства за монографске публикације (Податак о издању или броју томова). Пример:

Белић, Александар (1958). *О језичкој природи и језичком развоју: лингвистичка истраживања*. Књ. 1–2. изд. Београд: Нолит.

Монографска публикација с корпоративним аутором

Комисија, асоцијација, организација, уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора. Пример:

Београдска филхармонија (2005). *Сезона 2005–2006. Циклус Ханс Сваровски*. Београд: Београдска филхармонија.

Република Србија. Републички завод за статистику (2008). *Два века развоја Србије: Статистички преглед*. Београд: РЗС.

Анонимна дела

Дела за која се не може установити аутор препознају се по своме наслову. Пример:

Српске народне зајонетке (1877). Уредио и издао Стојан Новаковић. Београд: Задужбина Чупићева.

Зборник радова с конференције

Пантић, Мирослав /ур./ (2004). *Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности*. Научни скуп, Деспотовац, 20–21. август 2003. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”.

Монографске публикации с више издавача

Палибрк Сукић, Несиба (2005). *Руске изабелице у Панчеву: 1919–1941*. Предговор: Алексеј Арсењев. Панчево: Градска библиотека и Историјски архив.

Ђорђевић, Љубица (2001) *Библиографија дела Десанке Максимовић: 1920–1971*. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије и Задужбина Десанке Максимовић.

Монографске публикации с више издавача и више места издања

Јеринг, Рудолф фон (1998). *Циљ у праву*. Београд: Службени лист СРЈ, Подгорица: ЦИД и Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Монографске публикации с једним издавачем лоцираним у више места издања

а) У два места издања – наводе се оба места.

Black, John (2002). *A Dictionary of Economics*. Oxford and New York: Oxford University Press.

б) У више од два места издања наводе се само једно место (седиште издавача) и додаје **итд.** (односно **etc.**, ако је публикација објављена на језику који користи латинично писмо).

Bannock, Graham et al. (2003). *Dictionary of Economics*. London etc.: Penguin Books.

Фототипско издање

Презиме, име аутора. *Наслов књиџе*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Соларић, Павле (2003). *Поминак књиџески*. Венеција, 1810. Инђија. Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”.

Секундарно ауторство

Зборници научних радова описују се према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Радовановић, Милорад /ур./ (1996). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник.

Његован, Драго /прир./ (2009). *Злочини окупајтора и њихових помагаача у Војводини. V Група масовних злочина у Срему. Акција Викијора Томића и њихових њеки суд у Срему 1942*. Нови Сад: Прометеј и Мало исто-ријско друштво.

Рукопис

Презиме, име. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио опште-прихваћено име). Место настанка. Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (на пример, 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској/периодичној публикацији

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији. *Наслов часописа*, годиште или том публикације, година (или потпун датум) издања, број свеске: стране на којима се текст налази.

Рибникар, Јара (2004). Нова стара прича. *Лейоис Мајице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): 265–269.

Чланак или поглавље у књизи

Спиридоновић, Срђан (1998). Како је метар настао и како је доспео у Србију, у: Тодор И. Подгорац (ур.) *Наука и техника у Србији групе њоловине века 1854–1904*. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 868–884.

Прилог у новинама

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов новина*, датум, странице. Пример:

Кљакић, Слободан (2004). Черчилов рат звезда против Хитлера. *Политика*, 1. 7. 2004, 5.

Рад у Зборнику радова

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији: стране на којима се текст налази. У Зборнику: Име (евентуално средње слово – очество) и презиме уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Архивски извори (необјављени)

По правилу податке о архивским изворима требало би наводити следећим редоследом:

1. Име архива (пуно и/или скраћено); пример: Архив Србије (АС)
2. Назив фонда или збирке (пуно и/или скраћено); пример: Министарство финансија (МФ)
3. Година
4. Одељци и серије у оквиру фондова и збирки
5. Подаци о количини грађе.

Количина је изражена бројем књига, кутија, фасцикли, свежњева, регистратора и сл. За техничке инвентарске јединице, које су најчешће употребљаване као јединице мере, користе се скраћенице:

д.	досије	п.	повез
књ.	књига	рег.	регистратор
ком.	комад	св.	свежањ
кут.	кутија	свес.	свеска
о.	омот	ф.	фасцикла
пак.	пакет		

Ако се име архивске установе, назив фонда/збирке и одељка/серије у оквиру фонда/збирке наводи само скраћено, потребно је одмах после наслова *Архивска грађа* навести списак свих скраћеница које се под тим насловом користе. То се односи и на податке о архивској грађи у страним архивима, односно на архивске податке који се наводе на страним језицима.

Објављена архивска грађа

Као монографске и/или друге сличне публикације.

Правни прописи и судска решења

Пуни назив прописа (скраћени назив прописа – акроним). *Гласило у коме је њројис објављен*, број (бр.) гласила и година објављивања (обично скраћено – задње две цифре). Примери:

Закон о облигационим односима (ЗОО). *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78.

Закон о извршном поступку (ЗИП). *Службени лист РС*, бр. 124/04.

Ако је пропис мењан и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна. Пример:

Закон о основама система васпитања и образовања (ЗОСВО). *Службени лист РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

Члан, став и тачка прописа (у библиографској парентези, а и другде) означава се скраћеницама чл., ст. и тач. Иза последњег броја се не ставља тачка.

Чл. 5, ст. 2, тач. 3 или чл. 5, 6, 9 и 10 или чл. 4–12

Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (име суда, врста и број одлуке, датум када је донесена ...), ако су оне архивиране, онда их наводити као (необјављене) архивске изворе, ако су објављене, онда их наводити као монографске и/или друге публикације.

Монографска публикација доступна on-line

Презиме, име аутора. *Наслов књије*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Veltman, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

Доступно на: <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>>. Приступљено: 2. 2. 2002.

Прилогу серијској/периодичној публикацији доступан on-line

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања. Пример:

Toit, A. Teaching Infopreneurship: students' perspective. *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 2. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. Доступно на: <<http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>>. Приступљено: 15. 12. 2008.

Дигитални идентификатор објекта (DOI = Digital Object Identifier)

Монографске публикације и прилози у серијској/периодичној публикацији доступни on-line (уопште: е-текст, слика, аудио/видео запис, софтвер, итд.) могу током времена да промене адресу на Интернету (или се промени име веб странице), тако да се јавила потреба да им се додели трајан идентификатор помоћу кога је тражени објект могуће пронаћи. У те сврхе најчешће се користи DOI систем (вид. wikipedia.org/wiki/Digital_object_identifier).

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. DOI. Пример:

Nikolic, Ivana. Publishing in Serbia. *Slavic and East European Information Resources*, Volume 1, Issue 2 and 3, February 2001: 85–126. DOI: 10.1300/J167v01n02_03
<www.inlbrmaworld.com/smpp/.../content~db=all~content=a904437540>
30. 1. 2010.

У том случају не треба наводити <Име базе података> и Датум преузимања (у горњем примеру – 4–5. ред).

Прилог у енциклопедији и његов DOI

Презиме, име аутора. Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. Податак о издању или броју томова. DOI. Пример:

Paskin, Norman. Digital Object Identifier (DOI®) System. *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. Third Edition. DOI: 10.1081/E/ELIS3-120044418

ТАБЕЛАРНИ И ГРАФИЧКИ ПРИКАЗИ

Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с одабраним дисциплинарним стандардом опремања чланака. Наслове свих приказа, а по могућству и њихов текстуални садржај дати двојезично, на српском језику (односно, језику рада) и на енглеском језику. Табеларни и графички прикази морају бити нумерисани, а обавезно позивање на њих у тексту даје се у обичним заградама (табела 1), или (слика 1) итд., с позивом: видети.

МАТЕМАТИЧКИ ИЗРАЗИ

Пожељно је избегавати компликоване знаке ако се могу заменити простијим. Математичке изразе (једначине, симболе, операторе) треба давати у Equation Editor-у текст процесора Microsoft Word, или коришћењем посебног пакета (LaTeX), који ће редакција достављати ауторима на њихов захтев. Следећи начин исписивања математичких симбола може у значајној мери допринети уштеди простора у часопису.

1. Дијакритички знаци иза симбола се много лакше репродукују од оних изнад или испод симбола; треба писати на пример A^* а не $\acute{A}$. Грчка слова могу се употребљавати за параметре популација а латинска слова за оцене.

2. Треба избегавати ситне знакове. Израз који садржи и супскрипт и суперскрипт на пример x_i^t могао би се написати као $x_i(t)$, а $e^{f(x)}$ као $\exp [f(x)]$.

3. Кад год је могуће, треба избегавати компликоване изразе. На пример, извод се уместо изразом

$$\frac{d^2 f(x, y)}{dx dy}$$

може означити са

$$f''_{xy}$$

4. Разломак $\frac{a}{b}$ може се означити разломком a/b.

5. Висина израза може се редуковати ако се границе знакова као што су $\int$, $\sum$, Π ставе поред, а не изнад и испод оператора. На пример

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

може се написати као

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

Молимо ауторе да пажљиво провере математичке изразе пре него што предају рукопис.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као посебан одељак, пре одељка Цитирана литература. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање, о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима која су на различите начине допринела настанку рада.

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА

За текстове из области економских (и сродних) наука обавезна је JEL класификација, стандардни метод класификације научне литературе из ове области, према класификацији коју је увео и користи Journal of Economic Literature, а прихватила ју је огромна већина економских и сродних часописа у свету. Кодови из ове класификације могу се пронаћи на: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php>

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких
наука с непрекидним излажењем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 њуша годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком
„за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: npavlovic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

HQ: 1 Matica Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друштвене науке
издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail: npavlovic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке*
закључила је 194. (2/2025) свеску 15. јуна 2025.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске

Службени сарадник Одељења: мср Никола Павловић

Редактура и лектура: Владимир М. Николић

Коректура: мр Драган Тубић

Лектура и превод резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено октобра 2025. године

Компјутерски слој: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
уредник Душан Достанић ; одговорни уредник Милош
Ковић 1984, св. 76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене
науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енгл. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Публиковање овог *Зборника* помогло је
Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије

